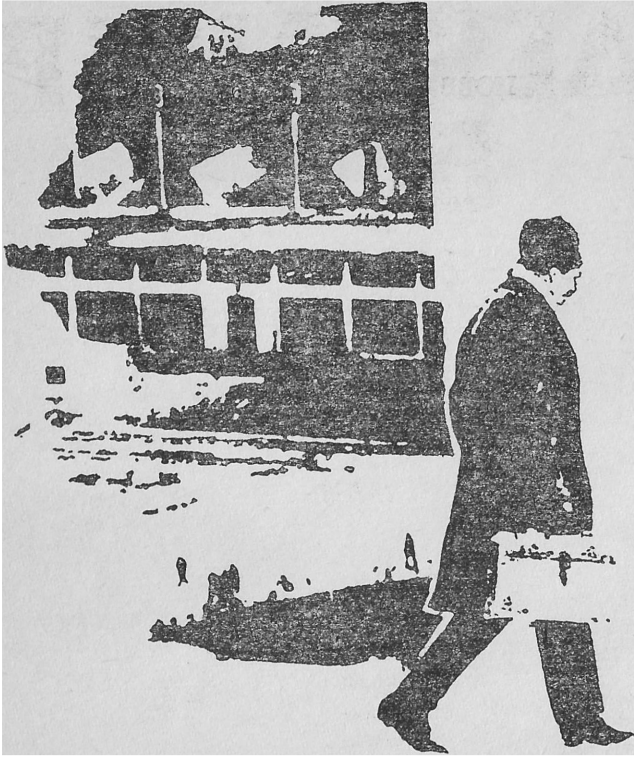

**ОЛЕКСАНДР
БЕК**

**НОВЕ
ПРИЗНАЧЕННЯ**

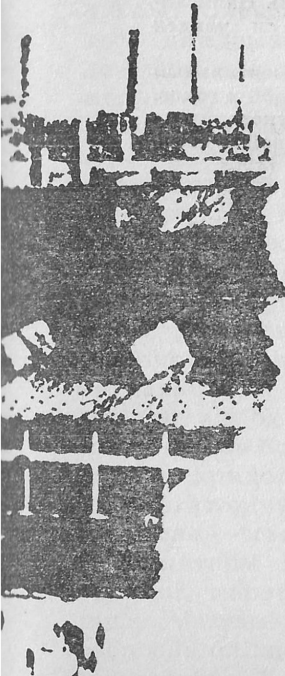

ОЛЕКСАНДР БЕК

НОВЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

РОМАН

Переклав
з російської
МИКОЛА
ДРОЗД

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1990

ББК 84Р7
Б 42

Нелегкий був шлях до читачів роману відомого російського радянського письменника (1903—1972). Написаний за років «хрущовської відлиги», він побачив світ лише в наш час.

В основу твору покладено документальний матеріал радянської дійсності 30—50-х років. Головний герой роману — високопоставлений керівник промисловості, людина з важкою, складною долею, породження й жертва своєї епохи.

Нелегким был путь к читателям романа известного русского советского писателя (1903—1972). Написанный в годы «хрущевской оттепели», он увидел свет лишь в наше время.

В основу произведения положен документальный материал советской действительности 30—50-х годов. Главный герой романа — крупный руководитель промышленности, человек тяжелой, сложной судьбы, порождение и жертва своей эпохи.

Редактор *Т. П. Жилко*

Б 4702010201—134
М205(04)—90 БЗ 35.16.89

ISBN 5-308-00826-4

© «Советский писатель»,
1988.

© Український переклад.
М. Т. Дрозд, 1990.

Вивчаючи життя Олександра Леонтійовича Онисимова, розмовляючи з людьми, які більш чи менш тісно з ним спілкувалися, я з'ясував, що перша нечітка звістка про його зміщення промайнула ще влітку 1956 року.

Чутка ця спершу не підтвердилася. Йшли дні, минали місяці, Олександр Леонтійович залишався головою Комітету. Однак уже у вересні секретарі й референти Онисимова дізналися, що (вдамося до характерного вислову тих часів) р і ш е н н я в і д б у л о с я: Олександр Леонтійовичу віднині визначається дипломатична діяльність, він невдовзі поїде до однієї з країн Північної Європи. Вже від багатьох можна було почути про це.

Від багатьох. Але не від самого Онисимова. Він, як і раніше, рівно о дев'ятій ранку входив до свого кабінету на другому поверсі Ради Міністрів в Охотному ряду. До приходу Олександра Леонтійовича на його письмовому столі вже лежали, як завжди, добові зведення про роботу заводів чорної і кольорової металургії, про видобуток нафти й вугілля. Вмостившись у дубовому кріслі з твердуватим, оббитим штучною шкірою сидінням (співробітники Онисимова давно вже знали його смаки, нехіть до дорогих меблів), він одягав окуляри, — віднедавна він уже не міг обійтися без них при читанні. Скельця й масивна оправа приховували темні півкола попід очима — слід багаторічного недосипання. Його обличчя, мовби виточене, — такі бездоганно правильні були всі риси, за винятком хіба що тільки верхньої губи, дещо запалої, короткуватої, — схилялося над колонками цифр. Маленька, біла, ледь пойнята жовтизною рука, озброєна олівцем, іноді швидко підкреслювала ту чи іншу цифру. Худорляві пальці ледь помітно тремтіли. Ні, це було не старече тремтіння — Онисимову виповнилося тільки п'ятдесят чотири роки, поодинокі

сивинки губилися в його каштановому волоссі, розділеному навпіл завжди бездоганно рівним, наче проведеним під лінійочку проділом з лівого боку. Невідчепне тремтіння пальців переслідус Онисимова вже протягом кількох років. Коли тихо й мирно, тремтіння майже непомітне, але воно посилюється, якщо Олександр Леонтійович роздратований.

Медицина не змогла вилікувати цю дивну недугу. Втім, Олександр Леонтійович зневажав медицину, приписи лікарів. Тремтять пальці — і дідько з ними! Не звертати уваги! Тим паче посмики пальців анітрохи не вплинули на його чудовий каліграфічний почерк, який він виробив ще замолоду, коли з п'ятого класу комерційного училища зумів знайти дріб'язковий підрібіток, переписуючи папери. От і зараз усі його позначки дуже чіткі, кожна рисочка, проведена олівцем, міцна. Олівець Онисимова теж упам'ятку підлеглим, неодмінно найтвердіший, загострений, мов піка.

Ліва рука час від часу тяглася туди, де постійно лежала на столі пачка сигарет «Друг» із відтисненою на ній псиною мордою. Не відриваючи погляду від машинописних рядків, Онисимов черкав сірником, із звичною жадібністю затягувався. Він уперше запалив уже в немолоді літа, 1938 року, в дні, коли вирішувалася його доля. Запалив — і відтоді не міг одвикнути.

Незагашений недопалок ще димить у попільниці, а Онисимов уже припалює наступну сигарету. Вірний своєму стилю — стилю управління, який відшліфовався десятиліттями, — Олександр Леонтійович аж ніяк не обмежується вивченням паперів. Знайомлячись із зведеннями, він раз у раз обертається до столика з телефонами, дзвонить по вертушці — таким слівцем називають телефони особливої урядової мережі, — з'єднується з міністрами, з начальниками главків, домагається відповіді: чому зменшилося виплавлення металу на такому-то заводі, чому не виконано у визначений термін замовлення номер ось такий, чому й далі «не збігається з аналізом» нова марка сталі? Не задовольняючись відповідями з міністерських кабінетів, дотримуючись правила нічого не сприймати на віру, він нетерпляче натискує кнопку дзвінка, наказус секретарю, який з'являється

тієї ж миті, зв'язати його, Онисимова, з заводом, викликати до телефону директора чи начальника цеху, а іноді навіть і майстра. У них, у заводських людей, Онисимов пере перевіряє пояснення, почуті по вертушці. Розумітися на справі до найостаннішої дрібниці, знатися на справі краще від усіх, не довіряти ні слову, ні паперу — такий був його девіз. Тримати а п а р а т у напруженні — так він сам визначав свій метод.

Із добовими зведеннями покінчено. Переглянуто й телеграми. До розгорнутого, чималого формату блокнота з чорним грифом на кожному аркуші: «Голова Державного комітету в справах металургії і палива Ради Міністрів СРСР»¹ занесено кілька записів: цими питаннями Олександр Леонтійович протягом дня ще буде займатися. Із шухляди він дістає течку з матеріалами про запровадження автоматики в металургії. Невдовзі він заглибиться — уже вкотре! — у вивчення графіків постачання обладнання, графіків монтажу, пуску, освоєння, знову буде телефонувати, вникати в кожну подробицю, натискувати на Держплан, на машинобудівні міністерства, викликати своїх помічників, давати їм доручення.

На круглому столі опостін, поряд із книжковою шафою, заставленою томами Технічної енциклопедії, грубезними довідниками з чорної та кольорової металургії, мінерального палива, хімії, геології, акуратно складена пака газет. «Правду» Онисимов уважно перечитував удома — перечитував, затягнувшись першою сигаретою; «Известия» та «Комсомолку» переглядав у машині, коли їхав на роботу. У службовому кабінеті на нього чекали інші московські газети. Тут же, на круглому столі, купчиться пака щоденної преси промислових районів — газети Донбасу, Дніпропетровщини, Уралу, Закавказзя, значних індустріальних центрів Сибіру й Далекого Сходу. Вся ця місцева преса вже опрацьована секретаріатом, підготовлена для Онисимова, — кольоровими олівцями позначено все, що може його зацікавити.

¹ Назва комітету вигадана, як і назви деяких інших установ. Дійові особи, за винятком тих, котрі названі справжніми іменами, — це збірні образи. Крім того, видозмінені окремі симптоми захворювання, про яке йдеться в романі. — Автор.

Поряд лежать реферативні журнали Академії наук і надіслані Інститутом інформації переклади статей з іноземних технічних журналів (Онисимов володіє тільки англійською). Сюди ж кладуть новинки «Металургвидаву» й «Вугільвидаву». Жодна книга, жоден журнал не прибираються з круглого столу, доки це не зробить сам Онисимов.

Облишивши своє крісло, він бездоганно навощеним паркетом, не вкритим килимом, — Онисимов не полюбляє килими, вважаючи їх зайвою розкішшю, — прямує до цього столу. Красива голова Олександра Леонтійовича дещо завелика, — завелика навіть на його чималий, вищий за середній, зріст. Шия, однак, закоротка. Через це здається, що він, мовби у вічній небезпеці, увібрав голову в плечі. Іноді, коли він сидить, його можна сприйняти за горбаня. Ні, він іде не сутулячись. Його хода енергійна, хоч дещо затяжка. Не дійшовши, Онисимов раптом зупиняється. Поникла велика його голова. Вже кілька разів траплялося, що той чи інший секретар, прочинивши невчасно двері, заставав Олександра Леонтійовича в отакій от позі: завмер посеред кабінету, кудись полинув думками. За посадою Онисимов мав займатися й перспективами, завтрашнім днем індустрії, але думки повертають у минуле. Картини минулого, що бозна-як зринають у пам'яті, іноді уривчасті, все частіше заповоняють його.

Так він і стоїть — зодягнений у неодмінно темний у смужку костюм, у свіжу білу сорочку із завжди цупким, добре накрохмаленим комірцем, із темним скромним галстуком. Одного разу син Андрійко, начитавшись Дікенса, сказав йому: «Тату, ти одягаєшся, мов англійський клерк».

Сумний погляд зеленкуватих очей прикутий до круглого столу. Навіщо тепер усе це Онисимову? Оці от книги — «Буріння свердловин», «Магнітне збагачення», «Трубозварювальні стіни»? Чи от цей свіжий номер «Вугілля»? Не нині, так завтра він попрощається з вугіллям і зі сталлю, залишить цей пост, цей кабінет.

Зусиллям волі Онисимов долає заціпеніння, сідає, начіплює окуляри, підсуває газети, поринає в роботу.

Його співробітники вражені. Олександр Леонтійович керує з колишнім натиском, з колишньою доскіп-

ливістю. Він проводить, як і раніше, наради, вникає, доскіпується до найдрібніших подробиць справи; він, як і досі, вимогливий, різкий, ніскільки не втрачає (вдамося знову до словника часу) оперативності, знайомиться з усією фаховою літературою, готує намітки семирічного плану, пильно перевіряючи обґрунтованість кожної цифри, ніби йому в майбутньому ще не один рік очолювати паливну промисловість і металургію.

...Мигтіли дні, минали місяці; зеленоокій, завжди чисто виголений, зосереджений і строгий, голова Комітету і далі працював, випромінював волю, енергію, тримав апарат у напрузі.

Лише пізньої осені, незадовго до тридцять дев'ятих роковин Жовтня, Онисимов отримав давно очікуваний пакет. Ножицями розрізавши конверт, він прочитав папір. Авжеж, як він і передбачав, прохання, з яким він, інженер-прокатник, звернувся до Центрального Комітету, — з проханням надати будь-яку роботу за фахом, — не взяли до уваги. З цієї хвилини він перейшов у розпорядження Міністерства закордонних справ.

Тепер слід перевірити, чи все він залишить в ажурі тут, у цьому кабінеті, куди він уже не повернеться. Виконати останні службові обов'язки, останні повинності. І він ще займається деякими найважливішими справами, знову дзвонить по вертушці, доскіпується, з'ясовує, підганяє, віддає розпорядження.

Відтак хвилину чи дві мовчки курить. І знову береться за телефонну трубку. Необхідно доповісти, як мовиться, по інстанціях, що він здає пульт управління.

Онисимов з'єднується по вертушці із заступником Голови Ради Міністрів Тевосяном, який поряд з іншими своїми обов'язками к у р и р у є й кілька державних Комітетів.

— Іване Федоровичу, рішення одержав. І підбив підсумки. Дозволь відкозиряти.

Давні друзі, вони розмовляли на «ти». Тевосян сказав:

— Гаразд. Коли гадаєш з'явитися до дипломатичного свого начальства?

— Сьогодні ж, якщо не заперечуєш.

— Навіщо ж сьогодні? Навіщо такий поспіх?
А взагалі ж, правильно чиниш, що не затримуєшся.

У цих спокійно мовлених словах Онисимов уловлює не тільки пораду старшого товариша, який по-дружньому до нього ставиться, але й вказівку. Далі Тевосян зачіпає деякі ділові теми, вислуховує відповіді. А на закінчення каже:

— Напевне, до твого від'їзду зустрінємось. Подзенькуй, не забувай.

От і вся розмова. Олександр Леонтійович ще раз окидає поглядом письмовий стіл, кабінет.

Що ж, здається, годі: можна ставити крапку. Всі справи, які прийме на ходу заступник, — і біжучі, й перспективні, — з'ясовано. Є, щоправда, ще одна справа, не з найважливіших, не з тих, які значаться в урядових директивах, але для Онисимова все ж таки особлива. Знову самохіть вривається картинка минулого. Перед Олександром Леонтійовичем постає засмагле горбоносе обличчя Петра Головні, або, як його ще називають, Головні-молодшого. Зморшка навколо вуст уперта, на вилицях випнулися жовна, — такий він був, Головні-молодший, директор заводу імені Курако, тієї пам'ятної ночі 1952 року, коли наважився на засіданні викривати Онисимова. Й Онисимов був змушений... Так, саме змушений був. Втім, нащо пригадувати? Не раз він уже помічав за собою таке: постають перед ним — і зовсім не до речі — зведені брови, небоязкий упертий погляд, важкувата нижня щелепа Петра Головні. Що вдієш, Олександр Леонтійович має свої, від усіх приховані зобов'язання перед цим інженером-доменщиком, директором заводу. Так би мовити, зобов'язання совісті.

Однак зараз Онисимов, либонь, уже не має права скористатися своєю владою голови Комітету. Якусь мить він вагається. Потім знову береться до телефону, дзвонить міністрові важкого машинобудування, розпитує, як ведеться виготовлення потужної повітродувки для заводу імені Курако. Про замовлення міністр знає. Знає й Головні-молодшого, який наповіг на виготовленні ось такої позасерійної, незвичайно потужної і разом із тим малогабаритної машини, яка б умістилася в тіснязі старої Кураківки. Голова Комітету одразу ж одержує необхідну довідку:

замовлення виконується за графіком, приблизно через місяць почнеться монтаж, відтак випробовування.

— Простеж, будь ласка, сам за цією справою, — каже міністрові Онисимов. — Вчасно закінчи, відвантаж. Відряди найкращих монтажників.

— Гарзд! Записую. Будьте певні, Олександр Леонтійовичу.

— Не підведи. Для мене це справа честі. Мені, можливо, доведеться невдовзі виїхати...

Співрозмовник сприймає цю звістку без здивування, обмежується лаконічним:

— Умгу...

Знає, мабуть, про його від'їзд до тихої чепурненької країни.

Олександр Леонтійович веде далі:

— Постарайся за всіма статтями забезпечити вцілення в аналіз. Якість, терміни і все інше. Постався до цього як до мого особистого прохання.

— Гарзд! Ставлю три знаки оклику, Олександр Леонтійовичу!

Це була, якщо не помиляємося, остання телефонна розмова, яку Онисимов вів із свого, точніше — вже із колишнього свого кабінету.

Потім він натиснув кнопку дзвінка. На виклик увійшов — як завжди, майже нечутно — завідуючий секретаріатом Серебрянников. Худорлявий, приземкуватий, він зупинився біля столу, ледь похиливши виголену, рано полисілу голову. Його пов'язував з Онисимовим майже двадцятилітній шлях секретаря; разом з Олександром Леонтійовичем він перебрався й сюди, до будинку Ради Міністрів, давно навчився схоплювати на льоту, вгадувати, в чому має потребу начальник, умів непомітно підказати той чи інший хід, блискуче складав найважливіші папери, був бездоганним помічником.

Онисимов підвівся:

— Дозвольте відрекомендуватися. Радянський посол у Тишландії.

Він міг жартувати навіть цієї хвилини, — охрестив Тишландією країну, до якої йому належало їхати. Одразу ж сказав і правильну її назву. Ми, однак, дозволимо собі скористатися з його винахідливості, так і закріпимо за цією державою умовну назву: Тишландія.

Вірний своїй манері, Онисимов одразу ж перейшов до діла:

— Сідай. Я б хотів, аби попервах ти мені допоміг. Поїдеш зі мною?

Серебрянников не сів. Його блакитні, ледь витрішкуваті очі були скромно потуплені. Але в позі його, як і раніше, вгадувалася повага.

Проникливість не зрадила Онисимова. Він усе збагнув за мить:

— Вважаєш за краще вчасно розстатися?

— Я гадаю, Олександр Леонтійовичу, що...

— Що мені від тебе буде більше користі, якщо залишишся в Москві?

Так, Серебрянников збирався розвивати саме таку ідею, підготував якраз таку причину. Втім, а чи причину? Голомозий завідуючий секретаріатом і насправді вважав... як би це сказати? Звичайно, настав час перетворень. Усе зрозуміло. Але хто знає... Обставини ще можуть і сяк і так скластися. А раптом Олександр Леонтійович, якого змістили під гарячу руку, дивись-но, повернеться до важкої промисловості. А поки що... Поки що він, Михайло Борисович Серебрянников, залишиться тут як віддана Онисимову людина. При okazji надсилатиме Олександр Леонтійовичу листи до тієї ж, як він пожартував, Тишландії. І виконуватиме тут доручення, прохання колишнього голови Комітету. Коли ж справи складуться інакше, якщо Онисимову не поталанить більше працювати в індустрії,— то що ж, Серебрянников матиме чисте сумління перед людьми й перед вами, Олександр Леонтійовичу.

Розгадавши з півфрази цю благопристойну невиголошену промову, Онисимов одразу ж відкинув її. Його голена верхня губа звелася, відкривши міцні білі зуби. Підлеглі Онисимова добре затамили цей його грізний вишкір. У такі хвилини Онисимов навідліг бив нещадними словами. Рвучко взявши сигарету, витер сірника. Він витанцював у його пальцях. Так і не зумівши припалити, він відкинув згорілий сірник. І стримав себе.

— Іди. Йі пришли мені два загальні зошити. Більше нічого мені від тебе не треба.

Олександр Леонтійович обідає.

Тьмянувате світло московської вулиці сіється крізь широкі вікна, облямовані подвійними завісами — важкими, червонястими, що спадають уздовж косяків, і білими, шовковими, зібраними вгорі біля фрамуги. Довгий обідній стіл, навколо якого вишикувано дванадцять стільців у полотняних чохлах, застелений білою скатертиною. Вилискує паркет, блищить скло й поліровка буфету.

У тому, як обставлена їдальня, годі й вишукувати бодай одну індивідуальну особливу прикмету. Онисимов байдужий до життєвих вигод, до своєї багатокімнатної квартири. Цю байдужість поділяє і його дружина Олена Антонівна, яка обіймає доволі високу посаду в Управлінні підготовки трудових резервів СРСР.

Господарі не обставляли квартиру, просто-напросто разом із цим житлом одержали й меблі, розставлені по кімнатах чиймись руками. У вітальню, яка міститься поряд із їдальнею, протягом цілих тижнів ніхто із членів сім'ї не заходить. Там так і височіє піаніно в полотняному чохлі й крісла під такими ж чохлами. Гарні вази для квітів не оживлені букетами, з року в рік стоять порожні. Діти, які іноді забігають до сина Онисимова — Андрійка, не пустують, нишкнуть у цій квартирі. Сюди не приходять гості.

Втім, за останні три-чотири роки тут побувало кілька давніх товаришів Олександра Леонтійовича. Вони значилися в минулому серед репресованих, а нині, після смерті Сталіна, — он на стіні висить у позолоченій рамі його писаний олією портрет із зірками генералісімуса на погонах, — залишали табори, обгороджені колючим дротом, поверталися із в'язниць, із заслання. Сам Олександр Леонтійович не надпив ні краплі з цього келиха, хвиля репресій, яка от-от, здавалося, підхопить і його, все ж прокотилася мимо.

Іноді той чи інший воскреслий товариш дзвонив Олександрю Леонтійовичу. Вимуштруваний секретаріат Онисимова суворо дотримувався правила: якщо хто, охочий поговорити з Олександром Леонтійовичем, скаже про себе: «його давній товариш»

або ж: «із особистого питання», — одразу ж доповідає. Одного разу Серебрянникову добряче перепало за те, що за одного такого випадку той вважав за краще не відривати Онисимова від наради, яку він проводив у своєму кабінеті, а вже пізніше повідомив про дзвінок.

Щоправда, такі дзвінки траплялися зрідка. Відриваючись від улюбленої справи, Онисимов брав слухавку, приязно вітався, щиро розпитував — найтонший, загострений стражданнями, приниженнями слух не міг би вловити в його поведінці, в його тоні щонайменшої нотки сановитості, — гортаючи свій календар, викроював вільний вечір, призначав побачення у себе вдома. До глупої ночі просиджував він із гостями, пригадуючи те, що випало разом пережити, згадуючи мертвих і живих. І неодмінно старався щось добре зробити для воскреслого з небуття, допомагав прилаштуватися, тобто одержати пристойне житло, хорошу роботу чи пенсію.

Відтак знову довгими вечорами й днями просторі кімнати цієї квартири були порожні. Дюжина стільців, розставлених навколо столу, так ніколи й не знадобилися для гучного веселого зборища. Навіть у день п'ятдесятиріччя Онисимова не було запрошено жодного гостя, у квартирі не було порушено тишу. «Холодний дім», — так, знову ж за Діккенсом, висловився якимось Андрійко. Батька він про себе зве: «великий мовчун». По неділях у їдальні до сніданку й обіду сходиться вся родина, але спільної розмови не зав'язується. Іноді батько пожартує. Зрідка-зрідка він заговорить щиро, щось розкаже, згадає щось уголос.

Зараз, як і зазвичай, Олександр Леонтійович їсть сам-один. Дружина приїздить переобідати пізніше, він — рівно о пів на другу. Минули часи цілонічного виснажуючого неспання, коли в міністерствах і комітетах засиджувалися до четвертої-п'ятої ранку, — так працював Сталін, якого діймали нічниці, на розклад його дня рівнявся урядовий апарат. Онисимов обідав тоді вечорами, або ж (домашні пам'ятають цей його жарт), або ж, як і король Фрідріх Великий, наступного дня. Нині окремим наказом, який опубліковано в усіх газетах, заборонено затримуватися на службі більш ніж вісім годин. Скоряючись, як зав-

жди, дисципліні, Онисимов усе ж останнім залишав Комітет. Дозвільні вечори тяжко було йому збавляти, він прихоплював із роботи грубу течку, набиту паперами, занурювався в неї вдома.

Сьогодні він не принесе цю течку. Нині він відбув у Комітеті свій останній робочий день, попрощався з колегами. Справи перебрав заступник, головою Комітету не призначено нікого. Це, очевидно, ще одне свідчення перебудови, яка, з усього видко, насувається. Її, довгождану перебудову управління промисловістю, вже називають «революційним зламом». Особлива комісія заклопотана опрацюванням пропозицій. Онисимова не ввели до складу цієї комісії. І от зараз... Зараз його зовсім прибрали з промисловості. Чому ж? Чому?

Він згадує про тарілку супу, який холоде перед ним. У руці, вторячи тремтінню пальців, витанцює ложка, яку він підносить до рота. Завжди помірний у їжі, не маючи аніяких гурманських звичок, Онисимов ковтає суп, не відчуваючи смаку.

Осторононь стоїть, поглядає на господаря домашня робітниця Варя в білому, ані порошинки, фартусі, в білій хустинці. Варя звикла, що в будень Олександр Леонтіювич завжди їсть поспіхом. Ледеь розвиднитись, вже лунає його нетерпляче: «Хутчіш, хутчіш, за пізнююся!» По обіді, як правило, він прилягає на п'ятнадцять хвилин. Варя має збудити його рівно за чверть години, хвилина в хвилину, постукати в його двері. Вечорами він іноді приїздить тільки перевдягтися, щоб податися на якийсь прийом. І знов же квапиться. Але, як би не поспішав, ніколи не кине жужмом знятий костюм, неодмінно сам повісить у шафі. Варя не назвала б Онисимова мовчуном. Він навчив її готувати каву, заварювати міцнющий чай. Повернувшись із служби, обов'язково скаже їй кілька приятних слів.

Сьогодні він обідає неквапно. Сьорбне зо кілька ложок і замислиться. Варі він уже сказав, що більш не треба слідкувати за годинником, коли він відпочиває, стукати до дверей кабінету. І пожартував:

— Невдовзі поїду відпочивати у далекий край державу...

Так, віднині він уже не клопочеться промисловістю. Він непотрібний — непотрібний важкій

промисловості, улюбленій справі. Завтра зранку він перейде працювати до Міністерства закордонних справ, готуватиметься до від'їзду, до нової своєї місії. А нині він вільний, незвично вільний. Чому ж? Як могло це статися?

Так, він висловив думку, що необхідно притримуватися обережності, поступовості в реорганізації промисловості, не вдаватися до ломки. Так, він захищав доцільність існування свого Комітету і підвідомчих міністерств, навів кілька доказів на засіданні комісії ЦК. Його виступ, у якому він за властивою йому манерою обмежився тільки діловими викладками, зустріли мовчанням. Але ж там відбувалося тільки щонайперше обговорення. Будь-яке рішення — хто в цьому може засумніватися? — він сприйняв би як дисциплінований, вірний член партії. Чому ж, чому його усунули з промисловості?

Варя приносить другу страву. Вона бачить: Олександр Леонтійович дуже зблід. А втім, рум'яним він ніколи не бував, обличчя його навіть на морозі не пашіло, але зараз, звичайно злегка поїнята живою смагою, його блідість набула землистого відтінку. Що з ним? Онисимов відчуває неприємну сухість у роті. Його виразні, великі очі із ледь поїнятими жовтизною білками відшукують карафку з водою на шинквасі. Панські звички Онисимов ненавидить. Він ніколи вдома не накаже: «Принесіть мені!», «Подайте мені!», сам підведеться і візьме. Так підводиться він і зараз. Ступає один-два кроки до буфету.

Ураз світ йому в очах темніє, мов забракло повітря, рука гарячково подається до крохмального комірця, він силкується втриматися на ногах, хапається за стілець і, не втримавшись за нього, тяжко осідає на паркет.

3

За півгодини в Онисимова, в його домашньому кабінеті, вже висиджує Антоніна Іванівна Хижняк — досвідчена сива гучноголоса лікарка. Колись вона носила військову форму, роки минулої війни відбула у фронтових госпіталях, і тільки по війні стала працювати в лікарні Ради Міністрів, яку звичайно називали «Кремлівкою».

Протягом останніх шести чи семи років Антоніна Іванівна опікується здоров'ям Онисимова. Кожну скаргу з нього доводиться витягати, точніше не скажеш, обценьками. Коли його запитуєш: «Що у вас болить?», він, посміхаючись, відповідає: «Ніщо». Викликати його до поліклініки на професорський огляд — захід цілком безнадійний. Антоніна Іванівна сама приходила до Онисимова, підстерігала його обідньої пори. Олександр Леонтійович зустрічав її як добру знайому, анітрохи не гонорився, — ніде правди діти, в деяких квартирах цього чималого житлового будинку над Москвою-рікою, заселеного здебільшого службовцями високого рангу з різних центральних установ, її, стареньку воєнну лікарку, іноді прикро вражало зверхне до неї ставлення — він же був жвавим, мудрим співбесідником, вів мову про що завгодно, тільки не про свої недуги. В колі металургів, які так чи сяк спілкувалися з Олександром Леонтійовичем, здавна вважалося, що в нього залізний організм. Він і досі славиться фізичною невтомністю. Однак Антоніна Іванівна знає, що ця його слава дуже й дуже далека від істини.

Одного разу їй все ж таки вдалося показати Онисимова відомому професору, засновнику й керівникові інституту терапії Миколі Миколайовичу Соловійову. Товариський, жвавий, при краватці «метелику», з віночком сивих кучериків навколо блискучої лисини, схожий більше на художника чи режисера, ніж на медика, він довго розпитував, оглядав Олександра Леонтійовича. І нарешті мовив: «У вас судини й серце сімдесятирічного діда». Наполегливо порадивши Олександрові Леонтійовичу змінити режим, він додав: «А найголовніше, уникайте зіткнень». — «Яких зіткнень?» Професор пояснив, що термін «зіткнення» запровадив Іван Петрович Павлов. Великий російський фізіолог, як зрозумів Онисимов, розтлумачив явище, яке назвав зіткненням двох протилежних імпульсів — наказів, які надходять із кори головного мозку. Внутрішнє спонукання наказує вам чинити так, ви ж, однак, змушуєте себе робити щось протилежне. Це в повсякденному житті трапляється з кожним, але іноді таке зіткнення набуває незвичайної сили. І виникає хвороба. Навіть кілька хвороб. Принагідно Микола Миколайович розповів про таку собі,

спеціального типу, кібернетичну машину. Одержуючи два протилежних накази, машина занедужувала: її бив дрож. «Можливо, танець ваших пальців, Олександрє Леонтійовичу, якраз це й спричиняє».

Мовчки подивувавшись прозорливості сивочубого професора, Онисимов, однак, із ним не став щиріший. Втім, щирих розмов він, змолоду відлюдкуватий, давно-давно не вів, умів притлумити, приховати переживання.

Зустріч із професором нічого не змінила в побуті, в розкладі життя Онисимова. Антоніна Іванівна не раз наполягала, щоб він кинув палити. Онисимов відповідав: «Авжеж, авжеж...» А прийшовши іншого разу, вона знову бачила червону паку сигарет на його столі й недопалки в попільниці. Втім, візит Миколи Миколайовича не минувся безслідно: в домашньому кабінеті Онисимова на книжковій полиці з'явилася праця Соловійова «Загальна терапія» і товстелезний «Терапевтичний довідник». Чи розкривав їх коли-небудь Онисимов, цього Антоніна Іванівна не знала.

Іноді вона зазірала до домашньої аптечки Онисимова, знаходила там ліки, які давно виписала Олександрові Леонтійовичу, їх ніхто ніколи не чіпав. У відповідь на докірливий погляд Онисимов провипинно усміхався, — з багатьох виразів, які могли пробитися крізь його усмішку, траплявся іноді й такий: м'який, обеззброюючий.

От і зараз він сидить перед лікаркою на дивані, — твердому, незручному, купленому наче б то для установи, — сидить, розстебнувши сорочку, оголивши білі, пойняті прошарком сальця груди, і люб'язно, спокійно усміхається, ніби й не він щойно знепритомнів.

— Нічого страшного, Антоніно Іванівно, — каже він. — Оступився, повередив ногу, невдало стукнувся...

На підтвердження він тре гулю на лобі.

— Нога? — недовіжливо перепитує Антоніна Іванівна. — Що ж, подивимося ваші ноги.

Онисимов знімає свої бездоганно начищені, теплі, на хутрі черевики, — віднедавна він зле переносив холоднечу, — знімає шкарпетки, оголює стопу й голмілку. Стопи, як і кисті рук, теж маленькі, майже жіночі. Вже кілька років він потерпає від оніміння нижньої частини ніг, в артеріях не прощупується

пульс, це захворювання судин зветься ендартеріїт. Походження ендартеріїту ще не з'ясоване медициною, незрідка ця недуга пов'язана з надмірним курінням. Онисимову тяжко ходити — походить хвилин із десять, і змушений зупинитися, довго стояти важко. Антоніна Іванівна з невблаганною наполегливістю двічі змушувала Онисимова відбути курс лікування. Протягом місяців день у день зранку йому накладали пов'язки із спеціальними мазями, він так і їхав на роботу, де, однак, ніхто не підозрював, що в Олександра Леонтійовича забинтовані ноги. Він занедбав лікування, відкинув бинти, коли виявилось, що завод «Електрометал» не впорується із завданням уряду: виплавити особливу жаростійку сталь для реактивних двигунів. Відклавши всі інші справи, Онисимов поїхав на завод. Там, переступаючи з ноги на ногу, не дозволяючи собі навіть відчувати біль, він, голова Комітету, інженер-прокатник, годинами простоював на робочому майданчику печі, слідкуючи від початку до кінця, як іде чергова плавка. Щовечора він проводив оперативки, влаштовував перехресні допити, доскіпуючись до суті, до того ікса, який ніяк не давався. І через три тижні повернувся до Москви з рапортом: виконано завдання, поставлене згори: є, летється з печі нова, ще небувала досі жаростійка сталь. Але своє прізвище викреслив із списку тих, кого висунуло міністерство на Державну премію за цю роботу. Нетерпимо викорінюючи спроби підлеглих йому впливових керівних осіб — від міністрів і до директорів — будь-що, без будь-якого права, прилаштуватися, примазатися (Онисимов у таких випадках не ліз за словом до кишені) до відкриттів, винаходів, удосконалень, які висувалися на премію, він не дозволив і собі стати лауреатом, хоча, на думку загалу, цього заслуговував. Йому приписували вислів: «Якщо вже ти служака, то будь Служака з великої літери». І сам він, безсумнівно, прагнув бути таким.

Антоніна Іванівна тільки похитала головою, якби хтось зважився завбачити, що її підопічний здатний без пульсу в ногах простояти бодай півзміни біля печі. Вона й тепер не йме віри, як він міг простояти цілими днями. У стопі, як і раніше, не прощупується пульс. Суглоби згинаються із зусиллям. Вона все

ж їх згинає. Онисимов не покректує, не мружитьсья, ніби йому зовсім не болить. Ні, це не залізний, аж ніяк не залізний організм. Але людина, без сумніву, залізна.

На великому пальці ноги — теж зграбному, видовженому — колись вирізали шмат нігтя. Антоніна Іванівна пам'ятає, як переносив Онисимов цю дуже болісну операцію — видалення врослого нігтя. Під ножем він тримався, мов кам'яний. На ногу вже наклали пов'язку, біль посилювався, бо анестезуючий засіб поступово втрачав свій вплив. Тримаючи руку Олександра Леонтійовича, вона відчувала його напруженість, тремтіння приховуваного болю, який раз у раз переймав тіло. Запитала в нього: «То як?» — «Боліло»:— «А зараз?» — «Дарма...» З операційної він одразу ж подався на роботу.

І тепер, звичайно, від нього не доможешся скарги. Трохи мужоподібна, зазвичай галаслива, Антоніна Іванівна вміє піднести настрої хворого. Але чи потрібне це зараз?

— Вам, Олександр Леонтійовичу, треба добре відпочити.

Візнатися, вона не впевнена у своїх припущеннях. Хронічний бронхіт курця, постійне хрипіння, звичний, іноді натужний кашель — все це на відпочинку під сонцем півдня, біля моря, де Онисимов любляв провести відпустку, посилювалося то запаленням легень, то ангіною. Здавалося, недуги, які ще мовби не насмілювалися зачепити Онисимова, трималися на належній відстані, коли його дні сповна були віддані роботі, раптом накидалися, тільки-но він змінював робочий режим на відпочинок.

— Ет,— відказує Онисимов,— відпочину в своїй Тишландії.

Уперше в нього прохопилося: «своїй». Він одразу ж прокашлюється, щоб приховати нотку гіркоти. Несподівано кашель стає сильніший, болісний, сухий, оголені груди здригаються. Відтак приступ влягається.

— Куріння вам слід облишити,— говорить Антоніна Іванівна. Її тон категоричний.

Він усміхається:

— Приїду колись до Москви й доповім вам: «От, дорогоцінна Антоніно Іванівно, я й не палю!»

— Олександрє Леонтійовичу, в такому стані я вас не відпущу. Треба врешті-решт пройти обстеження.

— Дарма. Поїду.

— Я не можу взяти на себе відповідальність. Призначимо консиліум.

Він — як відрізав:

— Аніяких обстежень, аніяких консиліумів!

— У такому разі я особисто напишу, що за станом здоров'я вам їхати не можна.

— Не посмієте! — кричить Онисимов.

За ним водиться цей грішок — грізний, владний окрик. Онисимов, як ми вже згадували, вже й сам звертався на гору, прохав надати будь-яку роботу за фахом, але йому відмовили. Отже, він мусить їхати. Ще ніколи — звідтоді, як шістнадцяти літ став членом партії, — він не намагався ухилитися, уникнути виконання партійних і державних рішень. Не зробить він цього й зараз.

— Якщо напишете, — веде він далі, — я вас підведу. Заявлю, що не підтверджую ваших лікарських висновків. І викручуйтеся як собі знаєте. Гадаю, краще, любя лікарко, нам не сваритися.

І він знову всміхається — тепер із звичною саркастичністю. Що ж бо з ним удіеш? Як має вчинити лікар?

— Олександрє Леонтійовичу, полежете днів зо два. Я вас обстежу.

Онисимов охоче згоджується на примирення:

— Гаразд. Сьогодні полежу.

До Антоніни Іванівни знову повертається її командирська гучна вдача:

— Будьте ласкаві, ляжете в ліжко при мені.

— З вашого дозволу, я отут і ляжу.

Що ж, тут, можливо, йому буде краще. Серйозна, грубого крою лікарка з невдоволенням пригадає спальню Онисимових. Посеред кімнати двоє широчезних ліжок, зіставлених одне до одного. Пообіч дві тумбочки. При стіні дві шафи для одягу. І все. Як у готелі.

Либонь тільки в цьому прокуреному кабінеті можна вловити якийсь відбиток особистості. Полиці попід стелю, де вишикувалися книжки із спеціальності, свіжа політична література, твори Леніна, твори Сталіна, видання яких так і не завершилося,

обірвалося з його смертю на тринадцятому томі. У простінку висить фотографія у скромній рамці: Сталін і Серго Орджонікідзе — обидва ще молоді, обидва в шинелях, обидва із чорними закрученими вусами. Онисимов сам колись віддав збільшити цей знімок, сам обрав для нього місце.

Біля дивану — круглий столик. На ньому поряд із пакою сигарет і настільною лампою чорніс телефон-вертушка, який округлими формами дещо відрізняється од звичайних апаратів. Тут же напхвاتی й дві книги — новинки з історії радянської промишловості — останнім часом Онисимов особливо цікавився цією темою.

Лікарка погоджується: нехай Онисимов полежить у кабінеті.

— Але спершу, Олександрє Леонтійовичу, треба добре провітрити. Свіжого повітря, ради бога, не бійтеся.

Антоніна Іванівна зводиться, щоб прочинити квартиру. Ні, він не дозволить їй клопотатися ще й цим. Жваво підхопившись, Онисимов босоніж прямує до квартирки. Й несподівано полотніє, темрява застилає зір, він завмирає, важко злягає на стіл. Кілька секунд він мовби відсутній тут, його погляд мертвотно ціпеніє. Відтак зусиллям волі Онисимов усе ж таки отямлюється, погаслі очі знову спалахують. Лікарка збентежено окидає його поглядом:

— Ви ж при мені щойно знепритомніли.

— Пробі! Це вам здалося.

Він знову в'їдливо усміхається. Мовби каже: «Ну ж бо, що ти зі мною вдієш?» Авжеж, нічого з ним не вдієш.

Антоніна Іванівна стежить, як Варя стеле на дивані, як Онисимов улаштовується на цьому незручному твердому ложі. От виписані й ліки. З нелегким серцем, із неспокійним сумлінням Антоніна Іванівна прощається до завтра.

Вона поволі йде вітальнею. Вікна вже сховано за подвійними завісами, впівсили горять люстри, неясково освітлюючи полотняні чохла на меблях, фігурні порожні вази. Простора кімната здається заповненою, необжитою. Навіть пахне, здається, затхлістю.

У передпокої лікарка несподівано зустрічає Олену Антонівну. Дружина Онисимова щойно ввійшла —

ставна, навіть, як мовиться, дорідна, сива, в строгому сірому пальті, в капелюшку із сірого каракуля. Антоніна Іванівна зрідка з нею спілкується, не застає її вдома, коли провідує Онисимова. Іноді жінки перемовляються по телефону. На запитання про чоловікове здоров'я, самопочуття Олена Антонівна зазвичай відповідає: «Зараз піду спитаю». Дивна відповідь. Живуть під одним дахом, в одній спальні і... «піду спитаю».

Тепер від хвилювання й поспіху Олена Антонівна ледь захекалася:

— Антоніно Іванівно, що з ним?

Видно їй ще міцні дрібні зуби. Дивовижно, як за такої огрядності зуби можуть бути такі дрібні.

— Украй виснажена нервова система,— відповідає лікарка.— Це позначається на всьому. Сьогодні він знепритомнів.— І мовби з кимось сперечаючись, мовби прагнучи когось переконати, Антоніна Іванівна вперто додає: — Навіть двічі.

Сірі очі дружини дивляться стривожено. Обидві долоні стискають руку лікарки.

— Невже... Невже так серйозно?

— Не знаю. Я ще до кінця не з'ясувала. Вважаю, що йому слід лягти в лікарню для обстеження. Він не згоден. Я сказала: «Напишу сама, що він хворий». А він вигукнув: «Не смійте!»

— Так, цього не можна.

Олена Антонівна хапливо знімає пальто, знімає капелюшок. На чолі праворуч помітно чималу, з дитячий кулачок, синювато-рожеву родиму пляму, яка охоплює й частину вилиці. Дружина Онисимова могла б її приховати вигадливою зачіскою, але з юності до цього не вдавалася. І, напрочуд, позначка не здається незугарною, навіть чимось гармонує з постійно серйозним обличчям Олени Антонівни, якому чужі щонайменші рисочки кокетливості.

Вона повторює:

— Не можна,— на мить завагавшись, притишивши голос, пояснює: — Є особливі обставини, Антоніно Іванівно. Це можуть сприйняти як небажання їхати.

Причину сформульовано ясно, відверто, переконливо. Антоніна Іванівна обеззброєна. І все ж... Усе ж хотілось би не таких логічних, а палкіших, хай навіть

недоладних слів. А втім, чи має право будь-хто вимагати цієї запальності? Адже в Олені Антонівни своє життя, своя неабияка діяльність. І примчала ж вона зараз із роботи, ввійшла поспіхом, розпитувала хвилюючись, мало не плачучи. Антоніна Іванівна не зважається її засуджувати.

— До побачення. Нехай він полежить. Завтра знайду.

4

Уже другого дня, не давши собі бодай добу перепочити, Онисимов включився в нове коло обов'язків, зайняв невеликий кабінет у Міністерстві закордонних справ. Із ним туди ж перебрався один із його давніх помічників, круточолій вдумливий Макеев, який обожнював Олександра Леонтійовича, його гостру манеру, пунктуальність, стиль самовідданого, неухильного виконавця директив, стиль, який, здавалося, в Онисимова був у крові. Макеев відзначався певною загайністю — це, бувало, викликало в Олександра Леонтійовича спалахи роздратування, які почастишали за останні кілька років, — але він з перших же слів, щойно Онисимов запропонував йому їхати з ним, засяяв, погодився.

— Коли ж, Олександр Леонтійовичу, рушимо?

— Почекаємо команди.

— Що ж мені тим часом робити?

— Насамперед обкладись літературою і читай.

Так вчинив і сам Онисимов. Замість течок, напханих доповідними записками, звітами про видобуток нафти й вугілля, випалювання коксу, застосування кисню й природного газу в металургійних печах, форсований розвиток рудних баз, випробування твердого ракетного пального, тепер на його письмовий стіл лягли виписані з архіву справи з історії дипломатичних, економічних, усіляких інших зв'язків Росії з країнами Північної Європи. Олександр Леонтійович не вдовольнився матеріалами нинішнього сторіччя, для нього підняли й архівні підшивки минулого сторіччя.

Замість новинок, пов'язаних із тими чи іншими питаннями розвитку промисловості, тепер під руками

Онисимова були книги про країну, де йому доведеться виконувати свою нову місію. Тисячі, десятки тисяч надрукованих сторінок заповнили його тіснувату службову кімнату — теж нову! Крім російської й перекладеної російською мовою літератури, він проковтнув і видання англійською — відбувши колись два роки практики на заводах Глазго й Бірмінгема, Онисимов вільно читав і розмовляв по-англійськи.

Здавалося дивовижним, майже незбагненим, як людина за такий короткий термін, за три-чотири тижні, які ще залишалися до від'їзду, може перещіпити крізь себе, засвоїти силу-силенну матеріалу.

Дарма, він витримає. З ним щось подібне вже бувало. Його колись — це сталося невдовзі по смерті Серго Орджонікідзе — перекинули на танкову промисловість, доручили очолити цю нову для нього галузь, яку треба було розширити, реконструювати, зробити справді потужною. Він ось так же мобілізував спеціальну літературу, занурився в неї, зарядив свій невтомний мозок, здатний легко витиснути квінтесенцію і разом з тим спроможний відбити, мов на чарівній фотоплівці, незліченну кількість подробиць. Уже через місяць із знавцями танкової справи він говорив як фахівець. І аж ніяк не соромився виявити прилюдно прогалини в своєму багажі, розпитував, умів слухати й далі вчився, вчився, керуючи танковим Главком.

І коли його знову викликали до Кремля, — хіба він колись забуде той осінній вечір, той рік, 1938-й, арешти, які вже вирвали один за одним майже всіх, із ким працював Серго, — коли Онисимова викликали до Кремля і він, начальник одного з найбільших Главків, кандидат у члени ЦК, обраний на Сімнадцятому з'їзді, проминувши приймальню, в якій, мовби очікуючи на нього, стояли й сиділи люди у формі, прочинив двері й побачив спину Сталіна, який походжав у своїх м'яких чоботях...

Геть, геть із голови ці спогади, ці думки! Невже він, Онисимов, не оволодіє самим собою? Невже не змусить свій випробуваний, надійний мозок служити безвідмовно, як і раніше? Неправда! Внутрішні гальма ще відмінно діють. Легке зусилля волі — й покінчено з усіма абстрагуваннями. Знов увагою Онисимова неподільно оволодіває Тишландія та її сусіди.

Режим його дня не змінився. Нехай нікому не спадає на думку, буцім сьогоднішній Олександр Леонтійович уже не той, не колишній Онисимов. Як і десять, як і двадцять років тому, він і нині працював, мов щонайточніша машина. Заходив до кабінету рівно о дев'ятій ранку, неодмінно до блиску поголений, всідався в крісло, теж жорстке, як і на попередній ниві його діяльності, діставав сигарети «Друг», начіплював окуляри й читав, читав.

Для нотаток-вичавок йому вистачило двох загальних зошитів. Дрібним каліграфічним почерком, гідним того, щоб його демонструвати, — настільки ясна, досконала була кожна літерка, — він занотовував в одному зошиті історичні свідчення, довідки про політичні й суспільні групування в Північній Європі, її видатних діячів. Другий зошит було віддано економіці держав, розташованих у цьому закутні континенту.

Вірний правилам, які віддавна стали невід'ємною характерною рисою школи керівників, до якої він належав, Олександр Леонтійович і тут не задовольнився тільки папером — документами, книгами, статтями. Він запросив до себе, до своєї тимчасової службової обителі, загубленої в коридорах МЗС, учених, фахом яких була країна його майбутнього акредитування, а також просто спостережливих, мудрих людей, які нещодавно побували там. Доскіпувався, вникав у різноманітні тонкощі, висмоктував, викачував знання про край, куди йому належало ступити.

Траплялися хвилини, коли він із потаємним вдоволенням відзначав, що пам'ять, його неймовірна пам'ять, яка за останні роки стала мовби трохи здавати, знову пречудово йому служить. Бодай серед ночі збудить його, запитайте про чистеньку, добропристойну країну, і вмить випірнуть сотні імен і назв, точні цифри й дати.

Після службового дня Онисимов брав книги додому. І знову працював, не дозволяючи собі віддаватися відволікаючим нав'язливим думкам. Вкладався він пізно, о четвертій ранку, уже не силкуючись покінчити із цією застарілою звичкою.

Вкладався, але довго не міг заснути. В темряві виповзали, знемагали його думки, які вдень вдавалися відігнати.

Одного разу, безсонної досвітньої години, Олександра Леонтійовича заповонив жах.

Було це так. Вдивляючись крізь напівзаплющені повіки в темряву спальні, Онисимов лежав, і його доймали невідчепні думки про те, як могло так статися, що він змушений облишити справу, яку пристрасно любить. Захотілося знову їх відігнати. Доволі каратися цим. Для таких роздумів у нього — він іронічно посміхнувся в темряві — в нього, очевидно, доволі буде вільного часу в Тишландії. Він примусив себе думати про неї, вирішив напам'ять відновити рядки, які вдень записав до своїх зошитів. І раптом пам'ять відмовила. Анічого не поставало, не випірнало. Кудись пощезали не тільки вчорашні чи позавчорашні нотатки, він забув, геть-чисто забув дати, імена, економічні показники, все-все, що вичитав, вивідав про країни, які він вивчав.

Страхотливий провал пам'яті приголомшив Олександра Леонтійовича. Рукою він провів по жорсткому волосю, яке враз зрослося потом. Треба заспокоїтися, вхопитися бодай за щось, за одну хоч якусь ниточку. Вдалося відновити найближче: цифри виплавлення чорного металу на заводах Тишландії. А що ж далі? Він очікував, що все щезле повернеться вмить, мов при спалаху блискавки. Ні, він лиш поволі, поволі пригадував.

І не витримав, підхопився. Рівне дихання дружини долиняло з широкої сусідньої постелі. Босоніж, він нечутно пройшов до кабінету, клацнув там вимикачем, кинувся до письмового столу, до своїх зошитів, пальці його танцювали, коли він розкривав сторінку навмання. І тільки зараз страшні хвилини минули. З'явилося бажане миттєве прозріння. Тепер він міг не підглядати в нотатки, вони враз постали перед ним, знову мовби відбиті на чудесній фотоплівці. Запаливши цигарку, він ще гортав, гортав, перевіряючи, екзаменуючи себе. Потім завмер біля столу.

Так Онисимов і стояв — босоніж, у білому нічному одязі. Незастебнутий комір сорочки оголював груди, пойняті ледь помітною хворобливою жовтизною. Чимала голова була, як завжди, втиснута в плечі.

Що ж із ним щойно сталося? Чим пояснити цю раптову втрату пам'яті? Невже для нього така нецікава його нова робота? Невже, виконуючи обов'язок, він тільки силує себе? Де ж його пристрасть, з якою він завжди віддавався справі?

Адже призначений колись начальником танкового Главку, кинутий на промисловість, невідому йому раніше, зумів же він захопитися, відмести пригнічення. Ні, не відмести, але подолати. Воно, звісно, корінилося в душі, день у день відроджувалося з кожною новою звісткою про арешти, про майже щоденні вторгнення в квартири багатокорпусного будинку, який називали «Будинок уряду», де мешкав і він, теж готовий от-от розділити долю товаришів. Але Онисимова не чіпали. Всі його заступники в Головному управлінні прокату — управлінні, яким він відав за життя Серго, — були заарештовані, а він, як і досі, вільно їздив машиною вулицями Москви на службу й додому.

Чи ж вільно? Елементарна логіка спонукувала до висновку: якщо винні його найближчі співробітники, котрі буцімто шкодили, отже, винен і він.

Й Онисимов кинув долі виклик. Звернувся з листом до Сталіна, написав, що, будучи зобов'язаний, як вимагас партія, знатися на справі до найостанніших дрібниць, він, Онисимов, несе цілковиту відповідальність за кожне розпорядження своїх підлеглих, закладає голову й партквиток за те, що шкідництва у Головпрокаті не було. І просить дати йому можливість довести це будь-кому, як вирішить Сталін, партійному чи судовому розслідуванню.

Лист потрапив до рук Сталіна — це вже одне було неабияким, целегим завданням. Потім Онисимова викликали на допити, на очні ставки. Тяглися дні й ночі очікування, майже нестерпні. Він у цей час став палити, призвичаївся до тютюну. І все ж навіть тоді працював із завзяттям, з азартом, тамуючи пригнічення й смуток. А потім...

6

Потім його викликали до Кремля.
Уже присівши, розтираючи замілою підшоною другу ногу, яка геть заціпеніла, він пригадує той вечір.

...Проминувши приймальню, в якій, мовби очікуючи на нього, стояли й сиділи люди у формі,— чому, чому сьогодні тут така численна охорона? — він увійшов до невеликої зали, побачив спину Сталіна. Походжаючи кімнатою, Сталін не обернувся на звук відчинених і знову зачинених дверей. Він ще полюблив невибагливий одяг фронтовика, грубуватого солдата — його воєнного крою штани, заправлені в чоботи, звисали складками над халявами,— але вже набув неквапливого, мовби нарочитого поведження, повільності кроку.

Сталін був у залі не сам. Там ще була одна людина. Статечний, як мовиться, чолов'яга, він саяв круглими, без оправ, лінзами окулярів, плавкою випуклістю чола, зачесаним навскіс, із пробором, світлим волоссям, яке приховувало ранню, ще невелику лисину. Це був Берія. Стоячи при довгому столі, в цивільному одязі, він поглядав на Онисимова з усмішкою, прихованою в кутиках рота. Онисимова морозом прийняло від такої посмішки.

Чимало літ тому він, тоді скромний службовець у Баку, пройшов, як говорили, перевірку в Онисимова, який, ще залишаючись політпрацівником Одинадцятої армії, був у той же час і головою однієї з комісій, яка займалася перереєструванням членів партії в Баку. Випереджаючи запитання Онисимова, Берія висловив бажання перейти на важчу, небезпечнішу роботу — до Особливого відділу армії чи до азербайджанської НК. Спійманий на одній-другій суперечності, на брехні, він викручувався, вислизав. Товариш Сашко — так у ті часи звали Онисимова — прийшов до висновку: «Підозрілий тип. Відчуваю, авантюрист». І не видав йому партквитка. У вищій інстанції тому вдалося поновитися.

І поки що цей блискотливий колишній бакинець тільки пожинав успіхи. Зустріч зі Сталіним на початку тридцятих років стала вирішальним рубежем у його фантастичній кар'єрі. Сталін, без сумніву, знався на людях. Виношуючи задуми, відомі тільки йому одному, Сталін своїм тонким чуттям — слово «проникливість» тут навряд чи пасуватиме,— очевидно, швидко, з перших же зустрічей, визначив: от людина, яка йому потрібна.

Тепер грузин-бакинець відав велетенською машиною арештів, допитів, розстрілів, в'язниць, таборів. Посміхаючись, він гострими зіничками позиркував крізь окуляри на Онисимова.

Що ж, усе ясно. Буде останній допит, який учинить сам Сталін. І не зі своїм водієм, не в своєму автомобілі він, Онисимов, поїде звідси. Не даремно він, нервово збираючись, перевіряючи, чи на місці партійний квиток, посвідчення, перепустка до Кремля, записник, зателефонував дружині і, не сумніваючись, що телефон підключений ще до якоїсь таємної мережі, лаконічно сказав: «Викликають. Їду. Будь готова до всього».

Нарешті обернувшись, Сталін все тією ж неквапливою ходою рушив назад. Важкуватий, трохи насуплений погляд зміряв Онисимова, пробіг його бездоганно вичищеними черевиками, темним, у смужку, піджаком, накрохмаленим білим комірцем, який облягав коротку шию, що підтримувала чималу голову, втупився в зеленкуваті очі Олександра Леонтійовича.

Онисимов не відвів погляду. Сталін усе ще й далі йшов повільною ходою. Ніщо тієї хвилини в його незворушному, мовби сонному, обличчі, відомому із численних полотен і фотографій, на яких, однак, ніхто не смів відтворити чималих віспин, помітних на щоках і під ледь обвислими, мовби важкими, чорнувато-рудими вусами. Окремішні сиві нитки в поріділих вусах і на голові відкривали погляду, яке винятково грубе — завтовшки з кінське — було його волосся. На кілька хвилин запала тиша.

— Здрастуйте, — неголосно мовив Сталін. — Підходьте ближче.

Сісти не запросив.

Ще раз пройшовши до стіни й назад, він зупинився перед Олександром Леонтійовичем, став розпитувати. Питання стосувалися стану й перспектив танкової промисловості. Тепер обличчя Сталіна вже не було непорушним. Зіниці, ще хвилину тому бляклі, враз ожили. Онисимов відповідав. Нервово напруження віддалося на голосові зв'язки: він говорив хрипкувато. Однак це ж збудження й допомогло йому внутрішньо зібратися, загострило розум. Охриплий начальник танкового Главку не плутався, не спотикався, давав точні, впевнені пояснення. Йому не було

потреби вдаватися до записника, щоб охарактеризувати становище на тому чи іншому заводі, навіть у цеху, наводити результати випробувань у лабораторіях і на полігонах, називати цифри. Він розкривав Сталіну труднощі, доповідав про роботу над ще не знайденими рішеннями, що не даються конструкторам і технологам. А Сталін ще й ще методично допитував, свердлов і свердлов саме ці болісні місця.

Кріплення гусеничного «башмака»! І кляті мастильні диференціали! Як перекачували вони Онисимова, як замучили вони заводи! Знемогли, але бажаної ефективності все ж не досягнули! Сталін нагадав і про це... Він проникав у найглибші таємниці виробництва. Онисимов улад доповідав, не вигороджуючи себе.

Тим часом у бічні двері ввійшов нарком оборони, тут якийсь тихий, непримітний, хоча на гімнастерці красувалися ордени. За ним увійшли й інші члени Політбюро. Дехто з них тримався звільна, гучно відсував стільці. Сивенький Калінін прихилився до виступу білої кахельної пічки — очевидно, теплої, — і грівся, заклавши за спину долоні. Всі мовчки слухали дізнання, яке не припиняв Сталін.

Навіщо, задля чого вони сюди зібралися? Мимохіть Онисимов знову подумав про небезпеку, яка йому загрожувала. Напевне, спершу постановою Політбюро його виключать із партії і лиш опісля заарештують. Он, уже прилаштувалася біля стола стенографістка, добула олівці, наготувала зошит.

А Сталін оголював, точніше, змушував Онисимова оголювати слабину й нелади радянської танкової промисловості. Пресове господарство. Коробка швидкостей. Виплавлення сірого чавуну. Броня. Способи випробування. Чому результати незадовільні? Які відповідні показники на заводах Німеччини й Америки?

Без сумніву, хтось ґрунтовно поінформував Сталіна. Хто ж? Цілком імовірно, один із потаємних відділів відомства, відданого колишньому бакинцеві, яке, мовби всеохоплює око, проникало повсюди. Що ж, Онисимов змушений визнати: довідка була що треба. А Сталін уважно, дуже уважно її вивчив.

Доскіпуючись, Сталін не зачіпав питань, які стосувалися листа Онисимова, його попередньої роботи в Головпрокаті. Подумки Онисимов збентежено

дошукувався відповіді: чому ж? Втім, зрозуміло, — навіщо зачіпати ще й минуле? Він же сам розгорнув тут таку картину технічних вад, що цього аж задосить, щоб звинуватити його в шкідництві. Чи, як тоді казали, у ворожій діяльності. Про досягнуте, завойоване Сталін не запитував. Про трудові заслуги, виробничі показники танкобудівників — чималі, як міг би повідомити Онисимов, — тоді ніхто не згадав: дисципліна, яка стала другою натурою Онисимова, веліла йому тільки відповідати на запитання.

Із кишені штанів Сталін дістав люльку, підійшов до столу, вибив золу в мармурову попільницю — у тиші гучно віддався цей стукіт, — поморочився з тютюном. Рухи знову ж були повільні чи, точніше кажучи, непоквапливо владні. Так міг триматися тільки той, хто знав, що ніхто його не поквапить, не переб'є його мовчання.

Задиміла знаменита сталінська люлька. Одразу ж запалили й дехто з присутніх. Онисимов, звісно, й подумати не смів про цигарку.

Сталін знову рушив кабінетом.

— Питання, здається, ясне, — мовив нарешті він. — Що ж, товариші, вирішимо? — Не очікуючи чиєсь репліки, вів далі: — Є ось така пропозиція...

М'язи грудної клітки Онисимова закам'яніли, дихати було боляче. Болісно тягло кинути погляд на Берію, але перемогла витримка — Онисимов на нього не поглянув, не скосував. Сталін, витримавши паузу, повторив:

— Є така пропозиція. По-перше, перетворити Головне управління танкової промисловості на Народний комісаріат танкобудування... Заперечень немає?

І знову витримав паузу.

— Друге... Призначити народним комісаром танкобудування... Товариші, які будуть кандидатури? Певне, не помилимося, якщо затвердимо товариша Онисимова. Інші думки є? — І закінчив: — Народним комісаром танкобудування призначити товариша Онисимова Олександра Леонтійовича. Заперечень немає?

Онисимов назавжди запам'ятав цю мить. Самовладання його не зрадило. Тільки щоки похололи. Певне, він злегка зблід.

Тільки тепер Сталін звернувся до нього:

— Що ж ви, товаришу Онисимов, стоїте? Сідайте. Будемо вирішувати далі.

Відтак, не чекаючи анічїїх слів, проказав:

— Третє... Включити до кола обов'язків...

Олександр Леонтійович сів, тицьнув до рота цигарку. Ще не йняв віри: отже, це вже минуло? Він увійшов сюди майже арештантом, а вийде народним комісаром? Але ж... Невже ніхто не поспішив повідомити Сталіну? Невже він не знає? Присунувши блокнот із тих, що ближче лежали на столі, Онисимов розбірливо своїм каліграфічним почерком вивів: «Товаришу Сталін. Мій брат Іван Назаров заарештований як...»

На мить перо Олександра Леонтійовича завмерло. Це хотілося власною рукою ганьбити Івася, свого молодшого брата від другого шлюбу матері, брата, якого колись давно він, юний Сашко, потягнув за собою, прилучив до партії, а нині, півроку тому, ув'язненого просто на вокзалі, коли Івась, секретар обкому, приїхав за викликом до Москви.

Але Олександр одразу ж притлумив сумніви. Перо знову побігло: «...заарештований як ворог народу. Вважаю за необхідне повідомити це Вам». Підписавшись, акуратно промокнувши непросохле чорнило, він ще з хвилину повагався.

Сталін формулював далі:

— Четверте... Запропонуємо товаришу Онисимову в десятиденний термін...

Онисимов підвівся й передав папір Сталіну. Той невдоволено скосив очі, розгорнув, прочитав записку.

7

...Зараз Онисимов, неодягнений, босий, сидить глупої ночі на жорсткому дивані. На столі розгорнутий зошит із нотатками про Північну Європу. В кімнаті тепло, не дме від вікна, схованого за складками довгої важкої штори. Але жовтуваті, мовби неживі ступні мерзнуть,— уже кілька років він мусить їх кутати. От і зараз Олександр Леонтійович тягнеться за важким пухнастим пледом, що лежить, згорнутий, біля диванного валика, і вкриває, обгортає вовною хворі ступні.

У нижній шухляді столу є один заповітний аркуш. Онисимов висуває цю шухляду, дістає течку, направлену штучною шкірою, можливо, вперше помічає, як вицвіло чорнило, та все ж ще чітка кожна літерка, написана тонкими пальцями Олександра Леонтійовича. «Товаришу Сталін. Мій брат Іван Назаров...» Навскіс аркуша розмашисто кинута кілька рядків. Почерк і підпис відомі за численними факсиміле. «Тов. Онисимов. Вважав Вас і вважаю серед своїх друзів. Вірив Вам і вірю. А про Назарова не згадуйте. Бог із ним. Й. Сталін».

Івась так і загинув в ув'язненні. Вичахла, померла в таборі і його дружина — запальна південка Ліза, яка зачаровувала всіх своєю безпосередністю. Обоє реабілітовані посмертно. Де загубилися їхні могили, невідомо й досі. Темні, мов соковиті вишні, Лізині очі зараз постають перед Онисимовим сторожками, вони зненацька втратили блиск, мовби в передчутті неминучого близького лиха: такий був її погляд, коли вона й Івась у кінці тридцять сьомого востаннє сиділи в нього, Онисимова, ось тут, у цьому прокуреному кабінеті. Ні, тоді Онисимов ще не палив. Ось так і доведеться поїхати в чужі краї, нічого до ладу не дізнавшись про брата, не маючи навіть його фотографії. Тепер Онисимову шкода, що він знищив навіть дитячу — на тому знімку Івасику, який втупився в об'єктив, було не більше десяти.

... «Вірив Вам і вірю». Ці слова Сталіна були щитом, бронєю, панацеєю Онисимова. Чи талісманом, як одного разу швидше всерйоз, аніж жартома сказала дружина Олександра Леонтійовича. Аркушик, яким пройшлося гостре сталінське перо і який свято берегли, так багато значив у житті Онисимова, що навіть Берія, від посмішки якого, як і раніше, прої мала остуда, вже не мав влади над його долею.

Онисимов підводить голову, дивиться на чималий, скромно окантований знімок, який висить у простінку, єдиний у його кабінеті. Губи під жорсткими вусами Сталіна спокійно стулені, а Серго усміхається, він щасливий, сповнений життя, яскраво позначилася виямка на його підборідді, заповзятю розпушені гострі вуса. Так, були часи, коли, тільки забачивши Сталіна чи бодай розмовляючи з ним по телефону, Серго світлів обличчям, осяювався закоханою посмішкою.

Олександр Леонтійович це міг би засвідчити. А в кінці свого життя Серго, мовби зненацька втративши неодмінну щирість душі, але й не вміючи носити личину, прикидатися, вже інакше — багато з тих, хто з ним спілкувався, стали це помічати, — інакше ставився до Сталіна, неохоче й невесело до нього телефонував. Олександр Леонтійович і не підозрював, що Серго пустив собі кулю в серце. Це була одна з тих таємниць, які особливо ретельно берегли, доки на Двадцятому з'їзді...

Онисимов тоді сидів у другому ряду серед інших делегатів з'їзду — непроникий, незворушний, яким його звикли бачити. Незвичайна вразливість поєднувалася в ньому з незвичайною прихованістю душевних борінь. Однак тієї хвилини, коли він почув, що Серго покінчив із собою, раптом ніби хто залоскотав повіки Онисимова. Він відчув: по щоках поповзли сльози. Вражений — адже йому з дитячих літ не випадало плакати, — він не одразу дістав хустинку, кілька краплин скотилося зі щік. Давній товариш, який сидів поряд, поглянув на Олександра Леонтійовича. Поглянув і навряд чи повірив: залізний Онисимов, ця людина-машина, може плакати.

8

Самотній, знуджений Онисимов зі свого твердого дивана все ще дивиться на талісман, який втратив свою силу.

Всього лиш за півтора тижні до смерті Серго Олександр Леонтійович востаннє бачився, розмовляв із ним. І тоді ж в оселі Орджонікідзе він зустрівся з тим, хто сфотографований біля Серго от на цьому давньому знімку під склом, із тим, хто пізніше написав ці розбірливі рядки: «Тов. Онисимов. Вірив Вам і вірю...»

Чому ж Сталін вирізнив Олександра Леонтійовича? Чи тому, що Онисимов не знав хитань у боротьбі з усілякими опозиціями? Чи за ділової якості Онисимова, справді неабиякі?

Ні, на ваги лягло і ще щось. Одна мить... Мить, яка вирішила, можливо, долю Онисимова...

Так, це було його останнє побачення з Орджонікідзе. Онисимов у ті дні, в лютому тридцять сьомого, щойно повернувся з поїздки на заводи. Телефонем він доповів Серго, що повернувся. Серго мовив:

— Приходь до мене ввечері додому. О восьмій тебе влаштує?

Орджонікідзе неодмінно виявляв такого роду делікатність у стосунках із підлеглими. Пунктуальний Онисимов прибув хвилина в хвилину. Серго зустрів його в коридорі, міцно потиснув припухлою п'ятірнею невелику руку Онисимова. І через заставлений книжковими шафами кабінет, з усього видко, дещо необжитий,— подарунки, якими дорожив Серго, плашки першого чавуну Магнітки й Кузнецька, першої міді Балхаша, шліфи авіаційної і трансформаторної сталі, фотоальбоми щойно споруджених заводів заповнювали чи не всю площу чималого, покритого чорним лаком стола,— провів Олександра Леонтійовича до свого затишного маленького кабінетика. Обое сіли на диван.

— Ну, товаришу Сашко...

Серго чомусь назвав його на ім'я, точнісінько так, як називав його давним-давно в армії, коли начальник політвідділу дивізії Онисимов був на вигляд — достеменний хлопчисько, та й Орджонікідзе, член Реввоєнради Кавказького фронту, ще не був ні сивий, ні гладкуватий.

— Ну, товаришу Сашко, де побував?

Онисимов взявся розповідати. Зінаїда Гаврилівна, дружина Серго, принесла чай і печиво. Вона не втручалася в розмову, тільки привіталася з гостем, але Онисимов вловив її турботливий, ледь занепокоєний погляд, кинутий на чоловіка.

Серго справді мав кепський вигляд, сполотнів, під широкими очима понабрякало, можливо, після серцевого приступу, який трапився нещодавно вночі в наркоматі,— Онисимов про це вже чував,— але самі очі не втратили блиску, іскрилися увагою до того, про що розповідав Онисимов, і зворушливою ласкавістю.

Серго любив детально розпитувати про людей. Він і тоді — ці останні слова, останні запитання, які Онисимов чув від нього, неблаганно поставали в пам'яті,— він і тоді жваво спитав про одного ін-

женера, ровесника й колишнього однокурсника Олександра Леонтійовича.

— Довелося завдати йому прочуханки,— сказав Онисимов.— За свавілля. Порушив інструкцію. У німців за такі речі б'ють по кишені: плати штраф.

Серго мовив:

— Ой ти, німцю, ти мій німцю...

Раптом він рвучко підвів голову. З великого кабінету приглушено долинув голос Зінаїди Гаврилівни. І ще чийсь...

Серго швидко підхопився:

— Даруй, будь ласка.

І вийшов з кімнати. Кілька хвилин Онисимов просидів сам, не прислухаючись до голосів за дверима. Та от Серго заговорив голосно, збуджено. Його співрозмовник відповідав спокійно, навіть, можливо, із зумисною повільністю. Невже Сталін? Розмовляли по-грузинськи. Онисимов ні слова не знав по-грузинськи і, на щастя, не міг опинитися в ролі підслуховувача. Та все ж треба було негайно піти, розмова за стіною ставала мовби все запальнішою. Як піти? Вихід звідси тільки через великий кабінет. Олександр Леонтійович підвівся, переступив поріг.

Серго продовжував палко говорити, майже кричав. Його блідість змінилася багряним, із хворобливою синявою, рум'янцем. Він потрясав обома руками, в чомусь переконуючи й дорікаючи Сталіну. А той у неодмінному одязі солдата стояв, склавши руки на животі.

Онисимов хотів мовчки пройти, але Сталін його зупинив:

— Здрастуйте, товаришу Онисимов. Ви, здається, чули, як ми тут бесідуємо?

— Вибачте, я не міг знати...

— Що ж, буває... Але чию все ж думку ви підтримуєте? Товариша Серго чи мою?

— Товаришу Сталін, я ані слова не розумію по-грузинськи.

Сталін не звернув найменшої уваги на цю фразу, мовби вона й не прозвучала. Важко поглядаючи з-під низького чола на Онисимова, нітрохи не підвищивши голос, він ще повільніше повторив:

— То з ким же ви все-таки згодні? З ним? — Сталін витримав паузу.— Чи зі мною?

Настала мить, саме та мить, яка потім лягла на терези. Ще раз поглянути на Серго Олександр Леонтійович не посмів. Якась сила, схожа на інстинкт, що діяла швидше, ніж думка, спонукала його... І він, Онисимов, не вагаючись, сказав: «З вами, Йосифе Вісаріоновичу».

Ні, навіщо каратися? Навіщо ці спогади, ці думки? Попереду ранок, робота. Онисимов кинув погляд на два загальні зошити. Він змусить себе вкласти душу й пристрасть у цю свою нову справу.

9

За правом письменника проникаючи у внутрішній світ Онисимова, куди Олександр Леонтійович майже нікого не допускав, автор, слід гадати, не зраджує дослідницький лад цієї книги. Уява, згодом живляться й тут достовірними джерелами, іноді спираються на документи, які прийнято називати людськими. Про походження, характер одного з таких документів, переданих мені, я з дозволу читача скажу дещо пізніше: сама оповідь підведе нас до цього.

А тепер слід вичерпати тему «передвід'їздні дні Онисимова». Перекажу відомі мені останні подробиці, що її стосуються.

В робоче усамітнення Онисимова, в його тимчасовий притулок на шостому поверсі МЗС, незрідка пробивалися телефонні дзвінки. Телефонували давні сподвижники Олександра Леонтійовича: і тугодум Шехтель — начальник Управління винахідництва та раціоналізації, і міністр сталі, вічно рум'яний Цихоня, і начальник Головруди довгань Стремянников, та й багато інших. Скільки разів Онисимову колись доводилося говорити з ними різко, відчитувати їх, підганяти й наодинці, й на нарадах, а вони, ти ж ба, не таїли образи, не забули його, свого суворого, нині відставного шефа, виявляли до нього увагу, давали про себе знати телефоном.

Готуючись до від'їзду, Онисимов охоче підтримував ці телефонні розмови. Почувши чий-небудь знайомий голос, він знімав окуляри, всідався зручніше — кудись відсувалася, затуманювалася чергова сторінка все про ту ж Північну Європу, — легко перемикався на свою дотеперішню улюблену, цілком особливу

сферу штабної роботи в індустрії, знову мовби поринав у свою стихію. Йому розповідали новини, радилися з ним. Він цікавився тонкощами справи, знову, за своїм правилом, вникав у технологію, в організацію виробництва, у заводську практику. Не менш охоче він заглиблювався, якщо розмова звертала в таке русло, і в питання міжвідомчих взаємин, підкидав мовби ненавмисне слівце про те, до якого ходу слід віддатися, щоб швидше мати чи, як мовиться, вибити необхідне рішення. Тут його поради були особливо проникливі, влучні.

За тоном співрозмовників, за іншими ознаками із задоволенням угадував: вони вважають, що він у строю, що він ще повернеться в індустрію. Він і сам у це вірив. Розмови з товаришами були для нього мов жива вода, він підбадьорювався, несподівано ставав балакучий, жартував.

Іноді він і сам надзвонював своїм колишнім підлеглим:

— То як ви там живете-можете? Чим зайняті? Що сьогодні у вас найважче? Як долаєте труднощі?

І знову слухав, радив, знову мовби вбирив у груди повітря індустріальних штабів і сірчаний газок металургійних печей.

Якось він знову з'єднався телефоном з міністром важкого машинобудування і, поговоривши про се про те, запитав:

— А як там наші три окличні знаки?

— Ви це про що? — очевидно, далеко не єдина справа була позначена в міністра знаками оклику. Проте він одразу збагнув: — Повітровушка для Курківки? Розпочали, Олександр Леонтійовичу, контрольне складання. До речі, ваш Петро Головня обчухрав мені душу телеграмами, просить дозволу послати своїх людей на складання, щоб придивлялися і вже опановували. Не знаю. Напевно, поки що тільки заважатимуть.

— Знов за рибу гроші, — Онисимов полюбляв цю приказку. — Будь ласка, зроби, як він просить.

— Гарзд, Олександр Леонтійовичу. Записую.

— Обійдешся без знака оклику?

— Продиктую зараз же телеграму. От уже й секретар до мене йде.

— Ти ба, яка оперативність!

— Було в кого повчитися, Олександр Леонтійовичу.

Такі зізнання пригамовували душевний біль.

Однак що ближче насувався день від'їзду, то похмуріший, замкнутіший ставав Онисимов. Іноді він докидав жарт, дотеп, але очі були невеселі.

Одержуючи вперше заробітну платню в МЗС, Онисимов роздратувався, — йому виписали додаткову суму за знання іноземної мови. Він здавна, ще коли був начальником Главку, а потім міністром, ненавидів будь-які подібні надбавки, не допускав ні для себе, ні для свого апарату аніякої додаткової винагороди. Олександр Леонтійович залишився вірний собі і на новій службі: не взяв грошей, які касир мав намір йому вручити понад оклад. Всі умовляння жовчно обривав. Англійською він володіє більш-менш задовільно, а якщо щиро, то слабенько, і взагалі якихось сумнівних надбавок йому не треба, визначений йому оклад і без того досить високий.

Готовий, як тільки надійде команда, одразу ж вилетіти, він вважав за необхідне побувати в зубного лікаря. На міцні зуби Онисимова, колись мигдалевобілі, які через багаторічне куріння набули кремового відблиску, треба було поставити зо дві-три пломбочки, що й було негайно зроблено.

Однак медичного обстеження він так і не пройшов. Рентгеноскопія грудної клітки й шлунка, клінічний аналіз крові, електрокардіограма — усім цим Онисимов знехтував. Дивовижна річ: будь-який радянський громадянин не міг би одержати закордонний паспорт, не подавши довідки про стан здоров'я, а від радянського посла її не вимагали. Призначення відбулося — ця формула заміняла всілякі довідки.

10

Маючи нездоланну пристрасть до чистоти, яку постійно засвідчували свіжі блискучі комірці, білі й накрохмалені, не забуваючи про ті комірці й у відрядженнях, серед заводського пилу й окалини, міняючи їх там двічі й тричі за день, він підлягав ще одній подібній слабинці: полюбляв бути бездоганно

підстриженим. Рік у рік, з того часу, як він очолив Комітет металургії й палива, Онисимов підстригався в перукарні, яка містилася в будинку Ради Міністрів, користувався послугами поважного літнього перукаря. Треба було й тепер, напередодні від'їзду, підставити чуб під ножиці.

Сидячи в своєму новому кабінеті, перебігаючи очима чергову працю про Північну Європу, він провів пальцями по злегка зарослій потилиці. Авжеж, треба заїхати до перукарні. Але не хотілося входити до будинку, де розташовувалася колишня його резиденція, підніматися знайомими гранітними сходами вже не як голова Державного комітету, а як людина, якій довелось піти звідси, полишити керівництво індустрією. Може, підстригтися в іншій перукарні? Онисимов з прикрістю спіймав себе на таких ваганнях, на негідній, як він вважав, легкодухості.

Девізом його життя була бездоганність. Завжди чинити так, щоб сам собі не міг би ні в чому дорікнути. А вже зауваження, висловлене згори, навіть найменше, найм'якше, завдавало йому жорстокого болю.

Одного разу він доповідав заступникові Голови Ради Міністрів СРСР Тевосяну про виконання кількох державних завдань. Щомісяця у визначений день і годину Олександр Леонтійович входив до кабінету Тевосяна, який містився в будинку Радянського уряду в Кремлі, будинку, над яким постійно майорить червоний прапор. Вони, Тевосян і Онисимов, здавна товаришували, обидва одержали інженерну освіту, стали металургами: один — сталеплавильником, другий — прокатником; колись обидва належали до кола найближчих співробітників Орджонікідзе і, як і Акопов, Лихачов та ще кілька вихованців Серго, вціліли в лихоліття арештів. Давні товариські взаємини не означали, однак, що Онисимов міг ждати від Тевосяна будь-якої, бодай найменшої поблажки. Низенький на зріст, смаглявий, із чорним, як туш, чубом, який глянцево вилискував, і з такими ж вузько-чорними, невеликими, характерними для вірменина вусами, заступник Голови Ради Міністрів тримався з Онисимовим так само суворо, як і з будь-яким іншим підлеглим. Усе життя його звали Іван

Товадросович, але Сталін, підписуючи указ про присвоєння Тевосяну звання Героя Соціалістичної Праці, виправив його по батькові на «Федорович», переінакшивши таким чином — упевнений, що й це в його владі,— небіжчика Товадроса, бакинського ремісника, на Федора.

Як правило, Олександр Леонтійович із честю витримував щомісячну немилосердну перевірку Тевосяна, не одержував зауважень, залишався, як завжди, бездоганний.

Так було й того разу. Скінчивши ділову розмову, Тевосян відкинувся в крісло, приязно посміхнувся й запитав:

- Роман «Далеко від Москви» читав?
- Ні, Іване Федоровичу, не випадало.
- Не випадало? А дарма. Гарна книга.

Онисимова зачепило за живе таке, здавалося б, зовсім незначне, мимохідь кинуте «дарма», наказав, повернувшись до себе в Охотний ряд, негайно розшукати роман і, відключившись від оперативної біжучої роботи, прочитав його за дві ночі.

Педантично вимогливий, Олександр Леонтійович не прощав собі жодної неточності. Признатися, він і тепер, іноді пригадуючи іншу, теж не вельми давню хвилину, подумки стогне.

Було це так. Якось йому подзвонив Сталін.

— Хочу почути, товаришу Онисимов, ваші міркування щодо нової металургійної бази в Східному Сибіру.

— Коли, товаришу Сталін, мушу доповісти?

— Орієнтовний план у вас складено?

Онисимов вважав за краще скромно відповісти:

— Ще не план. Деякі намітки.

— Якщо намітки, то хай і намітки. За тиждень, скажімо, ви будете готові?

Із захопленням, з азартом, мовби потроєним — Олександр Леонтійович неодмінно ось так надто розпалювався, коли одержував особисте завдання Сталіна,— залучивши сили й проєктувальних центрів, і науки, і свого апарату, він, вдаючись до мови міністерства й комітетів, готував питання. Безсонними ночами і цілоденним зав'язанням було зроблено різноманітні розрахунки, досліді, проєкти, серед них і такі, які іншого разу вимагали б багатьох

років. Занотовуючи необхідні дані-вичавки до записної книжки, безперестанку обмірковував, із чим він прийде до Сталіна, вибудовуючи подумки доповідь, Онисимов надав ясності й блиску — властивого йому особливого блиску діловитості — обґрунтуванню майбуття східносибірської металургії.

Настав визначений Сталіним вечір. Олександр Леонтійович чітко її нервово збирався. Він віз із собою деякі довідки й висновки, передруковані на найкращому, відбірному гатунку папері. Жодної помарки в таких документах, які йшли до Ради Міністрів, тим паче безпосередньо до Сталіна, Олександр Леонтійович не допускав. Найдрібніша помилка друкарки, помилка — і він рішуче повертав папір до друкарського бюро, щоб його переклацали заново. Так минулої ночі він пожбурих і зведений кошторис капіталовкладень, в якому дві-три цифри було виправлено пером начальника фінансового відділу. Вже пора їхати, вже до Олександра Леонтійовича зайшов один із його заступників, мовби нічим не збуджений, та все ж похмурий літній академік Челишев, якого теж викликали до Сталіна, а зведений кошторис — цей найважливіший документ — ще не принесли. Такого хвилюючого дня нервували й друкарки, псували передрук аркуш за аркушем. Нарешті із свіжими, щойно з-під валика сторінками примчав захеканий, з червоною зволоженою лисиною начфін.

— Олександр Леонтійовичу, будь ласка!

— Ви все перевірили? Особисто ви?

— Кожнісіньку цифрочку, Олександр Леонтійовичу.

Онисимов блиснув поглядом на настінний годинник, часу майже не залишалося, однак він гукнув:

— Принесіть рахівницю. Перерахую.

Присівши у своїй міністерській приймальні, раз у раз поглядаючи в кошторис, він став перераховувати заново. Тільки поцокували, літали з разючою швидкістю кісточка рахівниці. Витративши на це кілька хвилин, переконавшись, що підсумок збігся, він не без задоволення мовив:

— Тепер в ажурі.

І завізував кошторис ініціалами. Й обережно долучив його до нечисленних паперів, які віз із собою в новісінькій шкіряній течці. І вже в машині,

тримаючи течку на колінах, ще переживаючи останні хвилини збирання, закінчив, звертаючись до Челишева, який сидів поруч:

— Знають моє правило: повірив на слово — і згинув!

З-під волохатих брів Челишева на мить блиснули маленькі очіці:

— А я от довіряю і, як бачите, ніякий дідько мене не вхопив.

За півгодини Онисимов уже стояв біля карти, яка займала всю стіну до стелі, й, іноді користуючись указкою, стисло, точними сухими фразами, цитуючи напам'ять необхідні цифри, викладав Сталіну план спорудження металургійних комбінатів на Східно-Сибірському плоскогір'ї.

Сталін тримався давньої звички — слухав, ходячи по кімнаті. Йому вже виповнилося сімдесят років. Сивина здолала грубе його волосся, не помилювавши ні брів, ні обвислих вусів. На кистях сухих рук і рябому обличчі позначилися пігментні плями. Однак його образ — Сталін був у кітелі з погонами, штани з червоними лампасами навипуск — нітрохи не здавався німецьким. Величність усупереч низькому зросту, низькому чолу стала його другою натурою. Властиві йому з певних часів неквапність ходи, скупість жесту з роками стали ще виразніші. Говорив він тепер, не обертаючи голови до співбесідника, нікого цим не обдаровував. Здавалося, за його спиною незримо сяяли великі справи епохи, яку вже називали не інакше, як сталінською. Він і тепер, під кінець життя, знову висував небувалі завдання, знову форсованим маршем вів країну в новий похід. Дика тундра й тайга сурового Східного Сибіру, індустриальне перетворення цих велетенських, майже не заселених просторів — до них він давно повертався своїми думками. Незвичайно потужний комплекс енергетики, хімії, лісохімії та металургії — таким поставав перед ним Східний Сибір. Уже протягом багатьох років розроблялися головні проектні орієнтири. Нині Сталін вимагав звіту, готував, не залишаючи поза увагою інших планів, які поступово визрівали, цю наступальну операцію, битву на Сході.

Тепер, на відміну від довоєнних літ, Сталін вислуховував міністрів чи інших потрібних йому на цей

час осіб і диктував рішення не в залі засідань, де були присутні члени Політбюро, — він відкинув навіть цю формальність. На схилі віку відлюдкуватий, Сталін шукав до себе, до свого кабінету, от як і тепер, поряд із викликаними для доповіді, ще лише двох-трьох наближених.

Повідомлення Онисимова слухав разом із Сталіним також Берія, який сидів у шкіряному кріслі. Обважнілий, дещо одутлий, він, хоча вже й мав маршальське звання, як і раніше, носив цивільний одяг, добротний, пошитий за модою піджак. Зграбно зачесане світле волосся прикривало все-таки помітну лисину. Блакитні холодні очі крізь круглі, без оправ, лінзи зирили на Онисимова.

Відаючи, як і раніше, органами внутрішніх справ — Сталін ще з тридцять сьомого року підніс їх, як особливу свою зброю над найвищими органами партії й держави, — Берія поступово став перебирати на себе також ряд народногосподарських завдань, рік у рік найзначиміших. Жодне велике будівництво вже не обходилося без його участі. Керуючи Головним управлінням таборів, зосереджуючи на ударних будмайданчиках незліченні колони в'язнів, він командував спорудженням нових потужних гідроелектростанцій, чи, як мовилося тоді, великими будовами комунізму. В цьому — дозволимо собі тут рядок авторського відступу, — либонь, оголено проступав трагічний парадокс часу.

Втім, Онисимов, той, котрий він був тоді, доповідаючи Сталіну проблеми східносибірської металургії, навіть не здогадувався про парадокси, про протиріччя епохи. Питань, які могли збурити його, комуніста, розум і совість, він уникав, вивірявся в найпростіший спосіб: не моє діло, мене це не обходить, не мені судити. Улюблений його брат загинув у в'язниці, в душі він оплакав Івася, але й тоді залишився твердим у своєму «Не розумувати!». Для нього не були незначимими слова «солдат партії». Пізніше, коли увійшло в обіг «солдат Сталіна», він з гордістю і, поза сумнівом, цілком справедливо вважав себе таким солдатом. І кожну зустріч зі Сталіним сприймав щонайближче до душі.

Берії він пильно остерігався. Вони, два члени ЦК, були один з одним на «ти», але епізод тридцятирічної

давності — «не можу вам, Берія, довіряти!» — не був, звісно, забутий ні одним, ні другим. Онисимов добре розумів, що Берія тільки чатує на випадок, щоб розплатитися, розправитися з ним. Однак для цього потрібен був дозвіл Сталіна, бодай мовчазний. Олександр Леонтійович так і жив в атмосфері нескінченної небезпеки, звик, що вдень і вночі над ним занесена рука. Але Сталін Онисимова не віддавав. Сталінський аркушик, який беріг Онисимов, усе ще мав чинність, охороняв його.

Відчуваючи цілковиту внутрішню зосередженість, Онисимов, якого час від часу перебивав, походжаючи по кабінету, генералісимум, чітко доповідав головні дані проекту. От він указкою окреслив залізородні поклади, нещодавно відкриті в закруті Ангари. Називаючи з пам'яті розвідані й передбачувані запаси тамтешніх руд, які потрібно збагачувати, він несподівано вловив ледь помітну посмішку на тонких, увібраних вустах старого Челишева. Що сталося? Невже він у чомусь помилився?

Мимохіть Онисимов знову окинув поглядом карту. Так, він показав не той закрут Ангари. Знічений власною похибкою, він хотів одразу ж її виправити, але Сталін мовив:

— Скільки електроенергії споживатимуть ваші збагачувальні фабрики?

Онисимов, не затруднюючись, назвав цифру, яка цікавила Сталіна.

— Ці показники, товаришу Сталін, добуті на основі досвіду наших кращих збагачувальних та агломераційних установок.

— На основі досвіду... — чи запитуючи, чи будучи невдоволеним, сказав Сталін. — Отже, знову будемо спалювати вугілля, щоб випікати агломерат?

— Але ж інших способів, — відповів Онисимов, — у розпорядженні металургів поки що немає. Товариш Челишев, сподіваюся, підтвердить це.

Челишев обмежився тим, що кивнув головою.

— Таким чином, показники, — вів далі Онисимов, — які для нас прийнятні...

Сталін, однак, не дослухав.

— Що ж виходить? — перебив він. — Матимемо величезну кількість енергії від Єнісейської гідроелектростанції,

від Ангарського каскаду. А хто її споживатиме? Металургія?

Він говорив, не підвищуючи голосу, але топ його мови проймало роздратування. Дорікнув Онисимову за те, що він вважає за доцільніше витратити дороге пугілля в той час, коли варто було б ширше запроваджувати в металургійних процесах електрику. Як і до цього, невдоволено й протяжно мовив:

— На основі досвіду...

Пройшовся, відрубав:

— Досвід — добра річ, але таких умов, які металурги матимуть у Східному Сибіру, такого надлишку електроенергії ще ніколи не існувало. А нові умови вимагають і нової технології, нового досвіду. Хіба не так?

Задоволений своєю промовою, її чіткістю, логічністю, він останні слова вимовив уже без роздратування. Потім підійшов до столика, на якому поряд із течкою Онисимова стояла надпочата пляшка боржомі, налив чверть склянки, надпив.

— Так от, товариші, ваше завдання: повсюди, де можна, підвищувати енергоємність. Чому б, наприклад, нагрівальні печі й колодязі не перевести на електрику?

Як і в інших випадках, він дав знати, що розуміється на подробицях виробництва. Онисимов лиш скупю відповів:

— Добре!

— Слід і в доменній справі вишукувати способи застосування електрики. Як ви гадаєте, товаришу Челишев? Чи зможемо ми якоюсь мірою замінити кокс електрикою?

Челишев сказав:

— У нас, товаришу Сталін, є приказка: начальник доменного цеху — це хороший кокс.

— Цю вашу приказку я вже чув багато літ тому... Отже, ви гадаєте, що не можна застосувати для доменного плавлення електрику?

— У малих печах можна.

— А у великих — ні?

Примхливі нотки відчутно вгадувалися в цьому запитанні. Сталін, який звик, що всяк і все схиляється перед ним, зараз гнівався, що технологія не хоче йому підкорятися. Челишев, однак, під цією грозою,

яка нависала над ним, тримався спокійно. Був навіть іронічний.

— Можна,— сказав він.— Усе можна, товаришу Сталін, якщо накажуть. Але залишимося без чавуну.

Берія звів білясті брови. Очі крізь круглі лінзи зміряли Челишева, перебігли на Сталіна.

Однак гроза не вибухнула. Сталін походив сюди-туди, знову звернувся до Онисимова, звелів показати енергетичний баланс.

Звичайно, те, як повівся Сталін, його запитання безсумнівно свідчили, що запровадження електрики в металургії невдовзі стане чи, либонь, уже стало новим захопленням, новим коником Господаря. Олександр Леонтійович це закарбував у пам'яті. Однак у ті хвилини, як і раніше, потерпав од своєї похибки, якої допустився, окреслюючи вигин Ангари. І доки точилася розмова про проектні основи майбутньої далекої металургійної бази, він усе ще не випускав із рук тонкої довгої указки. Але вже було безглуздо повертатися до географічної карти.

А згодом, сидючи поряд із Челишевим у машині, яка винесла їх із Кремля, він сам себе картав:

— Жахлива помилка! Не збагну, як я дав маху.

— Облиште. Дурниця.

Так, старий був легкодухий, похибку Онисимова він і справді сприйняв як дурничку. Але Олександр Леонтійович не міг її собі вибачити, почувався геть зніченим. Як він так схибив? Він, який не терпить найменшої недбалості ні в чому! І де ж, перед ким!

— Облиште,— з тією ж приязною грубуватістю повторив Челишев.— Ніхто ж не знає, що ви тицьнули не туди.

— Але ж знаю я! Цього доволі.

І ще чимало днів терзався, страждав.

Зараз, неуважно дивлячись крізь шибки свого нового, так і не обжитого кабінету на московські вулиці, вже присипані першим листопадним снігом, стежачи за повільним летом сніжинок, Онисимов запитував себе: чи скоро, нарешті, настане час, коли його думки будуть зосереджені тільки на справі, яку нині йому довірили? Він змушує себе присунутися до незвично малого письмового столу, заваленого роботами про якусь північну країну, яка анітрохи його не при-

наблює. Так, треба подолати цю незібраність, йому не властиву.

Справді-бо, маєш намір, наприклад, постригтися, і раптом спадає на думку фраза, кинута колись Тевосяном, чи непроникний погляд Сталіна, спрямований на карту Східного Сибіру.

Доводиться постійно бути насторожі, не давати волі видінням, які щохвилини ладні заповонити уяву. І займатися ділом! І якщо вже час стригтися, то із цим більше не зволікати!

Звісно, Онисимов міг би подзвонити до перукарні Ради Міністрів і викликати додому майстра, до якого вже звик. Так і чинили деякі товариші Олександра Леонтійовича, котрі належали, нарівні з ним, до вищого службового кола. Однак Онисимов ніколи не дозволяв собі подібних викликів, йому було огидне це панство.

Та й взагалі, чому б йому не піти до перукарні! Саме до Ради Міністрів! Саме до тієї! Де ж, дідько б його побрав, його гідність члена партії, який нічим себе не заплямував?

За півгодини вилізаним автомобільною гумою асфальтом, на якому не залежувався сніжок — його одразу ж прибирали, — машина Онисимова підкотила до кам'яного сірого громаддя в Охотному ряду. Онисимов у темному м'якому капелюсі, в зимовому пальті з некрикливим, недорогим чорним каракулевим коміром хутко зійшов знайомими сходинками. Його сухорляве, бліде обличчя здавалося незворушним. Хтось, йдучи вниз, йому назустріч, розкланявся з Олександром Леонтійовичем. Він усміхнувся, привітно кивнув. Увесь його вигляд мовби свідчив: так, був працівником промисловості, відповідав перед партією й урядом за метал, за паливо, а нині одержав нове, надзвичайно важливе державне доручення. І квит! Ані слова більше!

Час від часу приязно розкланюючись, він пройшов світлим коридором до перукарні. Роздягнувся, сів у крісло до свого майстра, дістав сигарету, черкнув сірником, вогник заколихався, затанцював у його худорлявих пальцях — авжеж, нелегко дістався Онисимову цей марш сюди. Несподівано в пам'яті сплигло: «Уникайте сутичок». Ет, хіба їх уникаєш?

Поважний майстер, на одміну від багатьох співбратів по професії не щедрий на слова — цю його рису цінував Олександр Леонтійович, — накрив простирадлом плечі Онисимова, торкнув рукою його каштанове, чи, точніше, жолудевого відтінку волосся, придивився, відтак ножицями став підрівнювати на потилиці. Якоїсь миті, коли перукар легесенькими дотиками бритви зрізав поодинокі волосинки вздовж чіткої, строго прямої лінії пробору на лівому боці голови, Онисимов промовив:

— Усе ще не сивію?

— Так, сивина вас майже не бере. Але відтінок, Олександр Леонтійовичу, вже не той.

— Який відтінок?

— Вибачайте, олії вже немає.

— Якої олії?

— Себто виблиск не олійний. Сухий. І волосся ламке, не те.

Мовби перевіряючи себе, перукар знову розчесав пальцями чуб Онисимова, повагався й запитав:

— Часом, не занедужали, Олександр Леонтійовичу?

Згодом Онисимову не один раз спадало на пам'ять це запитання.

11

У середині листопада уряд північної країни надіслав нарешті офіційну згоду прийняти Онисимова як представника Радянської держави — так званий агреман.

Із цього моменту події, що нас цікавлять, набули стрімкості. Агреман, наскільки автору вдалося з'ясувати, було одержано в п'ятницю, уже в суботніх ранкових газетах під рубрикою «Хроніка» з'явилося повідомлення про те, що Онисимов призначений послом, в суботу ж йому були вручені всі документи, вилітати треба було у вівторок рановранці.

З'явилося, зрозуміло, чимало дрібних клопотів, якими слід було ще зайнятися протягом днів, що залишилися до вильоту. Список недоробок, прикінцевих справ зайняв кілька сторінок, списаних калігра-

фічним чітким почерком Олександра Леонтіївича. Покладаючись на свій маленький штат, який теж вирушав разом із ним до добропристойної північної держави, Онисимов із невтомною методичністю приподив справи до цілковитої ясності, до ажуру — це бухгалтерське слівце, як і металургійне «влучання в аналіз», належало до улюблених його виразів, — викреслював пункт за пунктом.

Звичайно, цьому легіону дрібниць, які ріділи по волі, цьому останньому розчищанню була присвячена й неділя. Він сам щонайакуратніше спакує свої валізи, не має звички перекладати на когось таку роботу. Проте одна година Олександра Леонтіївича, недільний сніданок, за віддавна заведеним порядком (звісно, якщо Онисимов не був у від'їзді) належала сім'ї. Чи, точніше, синові Андрюші. Онисимов включив і це до списку справ, його рукою було записано: «Побути з А.».

Зазираємо ж до початку цього передвід'їздного спільного сніданку, в просторі їдальню Онисимових. Крізь обоє великих вікон, обабіч яких звисають розсунуті червоножовті цупкі штори, проникає тьмяне світло передзимового міського ранку. Із дванадцяти стільців, що обступили накритий камчатою скатертною стіл, зараз зайняті лише два. Відсунуто й третій, що жде господиню дому.

На своєму постійному місці край столу сидить Олександр Леонтіївич. Його неповні, швидше підупалі щоки свіжо поголені, він голиться сам щоранку, із цього правила не буває винятків. Вдома всі вже звикли до хворобливої жовтизни його обличчя. Він одягнений по-діловому — у свій звичний службовий костюм. Ортодокс скромності — таке прізвисько дали йому, товаришеві Сашку, ще в армії, — він роками носить оці-от до блиску засмальцьовані позаду темні в смужечку штани і такий же потертий піджак. Зате сорочка свіжісінька. Увійшовши першим до їдальні, він прихопив кілька сьогоднішніх газет, але тепер відсунув усю пачку, поклав перед собою окуляри й мовчки дивиться на сина, який усівся навпроти.

Обличчям та й усім складом Андрій не скидається на батька. Леде кучеряве світло-русаве волосся, тонка шкіра, пойнята легким рум'янцем, здається дівочою.

В сірих очах раз у раз спалахують живчики. В Андрієвому погляді іноді можна вловити й невпевненість чи, либонь, якийсь запитальний вираз. Підборіддя його м'яко окреслене. І мовби для контрасту до цих нижніх рис — задерикований ніс. Звичайно, все це зовсім не батьківське. Та й не материнське.

Що ж усе-таки в ньому, цьому негаласливому хлопчині, онисимівське? Він удався в свого діда Леонтія Онисимова, російського мандрівного теслю, шукача чи то правди, чи то щастя, якого доля бозна-якими шляхами занесла із в'ятських лісів до Харкова і який там одружився, палко закохавшись, з україркою Ганною, з Ганнусею, як її називали подруги. Чорноброва Ганна, ставши матір'ю, стала й корінником родини, знаходила заробітки й непутящому, непрактичному чоловікові, й собі, постійно ходила на поденщину чи прала білизну вдома, вибивалася із злиднів. Свою спрямованість до мети, снагу вона разом із точеним обличчям передала й Олександрові. А потім також і Вані. Але от маленький Андрій завдяки грі спадковості перейняв дідові риси.

У вдачі Олександра Леонтійовича, здавалося б, однолінійній, цілком підпорядкованій тільки одній пристрасті — роботі, крилася й дещо несподівана риса: глибокі родинні почуття. Ніхто не здогадувався, як гостро він горював за безталанним, загиблим в ув'язненні братом. Ця душевна рана й досі не зажила. Знаючи, що таке водиться за ним, Олександр Леонтійович все ж не сподівався, що народження дитини — таке пізніе — завдасть йому глибоких переживань. Приїжджаючи зі служби обідати, Олександр Леонтійович брав на руки, пригортав до себе тепле маленьке тільце, припадав до нього губами. А якщо не заставав малюка вдома, йшов до його кімнати, і там, причинивши двері, підносив до обличчя подушечку, вдихав любі запахи. Пізніше, коли в малюка прокинулося усвідомлення дійсності, мислення, батько не виявляв так буржливо своїх почуттів. Постійна замкнутість взяла гору.

І от його син уже старшокласник. Олександр Леонтійович дивиться на нього: скоро й паспорт одержувати... А білявенька, ледь пойнята рум'янцем фізіономія виражає щось невизначене, неоформлене, дитяче. Не вгадаєш, куди він спрямований, яким він стане,

де проляжуть його шляхи. Скільки в ньому всього змішано! Іноді захоплюється й технікою, якимось заходився майструвати якісь моделі і, не довівши до ладу, облишив. Любить книги, читає іноді запоєм, головним чином художню літературу. Цим він теж подався не в батька. Та й не в матір.

Він-бо, Олександр Леонтійович, уже тринадцяти літ упрігся в лямку заробітчанства, зумів і закінчувати комерційне училище, й допомагати родині. А в шістнадцять уже обрав свій шлях, став вірним солдатом партії більшовиків. Обрав до скону віку.

Андрійко дивиться на замисленого батька, але не в очі, а якимось мовби скося. Машинально водить по скатертині пальцем (такий-от жест був і у Вані), то підводить, то опускає очі. У цьому погляді, як і в рисах обличчя, теж угадується невизначеність, нерішучість, якимось протиріччя. Хлопчина відчуває до батька і любов, і жалість, але пора бездумного поклоніння минулася.

Чекаючи сніданку, Олександр Леонтійович обертає тарілку, щоб на неї падало світло, здмухує порошок, яка йому привиділася, ретельно витирає серветкою. Колить ця притаманна Онисимову бридливість, його майже маніакальна пристрасть до чистоти викликала в сина захоплення. Вічний трудівник, безмежно відданий роботі, постійно, вдень і вночі, ніби трижильний, заклопотаний на службі, батько раніше був недосяжним взірцем, непогрішним авторитетом для Андрійка. Відтак обожнення зламалося. Натомість з'явилося інше, складніше чи, точніше скажемо, ставлення, яке й зараз не цілком ще склалося.

12

Коли ж похитнулося синівське обожнення? Як це сталося?

Сидячи отак саме за недільним сніданком років чотири тому чи, можливо, вже й усі п'ять, третьокласник Андрійко, ковтнувши кави, раптом дзвінко мовив:

— Тату, а вчора Головешка набрехав про тебе.

— Котрий? — нервово запитала Олена Антошівна.

З її легкої чи, може, тяжкої руки «головешками» звали всіх членів родини Головні, навіть старшого серед братів Олексія Опанасовича, першого заступника Онисимова, за вдачею куди лагіднішого, ніж завжди зухвалий Петро, директор Кураківки. «Набрехав» на Андрійкового батька Головешка, з яким хлопчина приятелював у дворі, — Льонька Головня, син Олексія.

— Що ж він сказав? — мовив Онисимов, тримаючись спокійно.

Виявилось, нічого особливого. Просто описав епізод, який насправді недавно трапився.

А сталося от що. Минулого тижня Онисимов, міністр сталевого прокату й литва, поїхав зі своїм першим заступником — Головною-старшим — на міжвідомчу нараду до міністра шляхів сполучення, який, до речі, був одночасно також секретарем Центрального Комітету партії. Знову нагадаємо, що в ті роки — роки, коли старів і до світанку не спав Сталін, — день і ніч для значного прошарку вищих службовців нічим не різнилися між собою: механізм управління не зупинявся до ранку. Наради, які скликалися на дванадцятку, а то й на першу ночі, увійшли у звичку. По дванадцятій почалася всеношна і в міністра шляхів сполучення. Було широко відомо, що він любив поговорити, тому засідання в нього тривали особливо довго. Наперед знаючи, що звідси до світанку не виберешся, Онисимов і Головня, які приїздили кожний своєю машиною, як правило, одну з них відправляли назад: нехай шофер поспить, але щоб другого разом повернутися додому, тим паче мешкали поряд, у різних під'їздах багатокорпусного будинку над Москвою-рікою.

Здогад справдився і цього разу. Балакучий міністр тільки о шостій ранку оголосив нараду закритою, потім, не кваплячись, ще понарозказував щось по-вчальне із своєї практики й нарешті відпустив за-прошених.

Величезний квадратний годинник на вежі міністерської будівлі біля Красних воріт показував уже за шосту ранку, коли на вулицю юрбою висипали найсолідніші клієнти залізниць, найвищі височеньке господарських штабів. Ніжно припікало височеньке вже сонце, московська весна була в розпалі, повітря —

по вранішньому свіже, із скверу неподалік долинав дух скопаної вологої землі. Ранкове пожвавлення вже заповонило місто.

Усі інші учасники наради мерщій роз'їхалися, а наші два металурги, здивовано роззираючись у всі боки, все ще стояли на тротуарі. Трапалося так, що того ранку вони zostалися без машини. Обидва водії поїхали, поклавшись, очевидно, один на одного. Що робити?

Пескінченним ланцюжком люди йшли до півкруглої, ніби мушля, естради для оркестру, будівлі по той бік майдану, будівлі, над якою видно було чималу літеру «М». Ба, це ж метро! Не довго думаючи, широконосий, із веселими, ясними всупереч неспанню очима Олексій Опанасович запропонував:

— Їдьмо на метро. Якраз дістанемося до «Бібліотеки Леніна». А там ми вже вдома.

І міністр із своїм першим заступником рушили до метро.

Чи знаєш ти, читачу, стовповисько раннього, о шостій годині, московського метро? О сьомій ранку на багатьох підприємствах починається робочий день, люди квапляться до прохідних. Юрба понесла за собою керівників міністерства, однак, не доходячи до кас, вони зупинилися. На них заgrimали:

— Плутаються тут під ногами!

Крізь безцеремонні стусани, невдоволені вигуки вони вибралися набік і, не без гумору презираючись, заходилися вишукувати по кишенях гроші. Життя обох складалося так, що можна було обходитися без кишенькових грошей. Спеціальний буфет, що так і називався: спецбуфет, обслуговував без будь-якої оплати колегію міністерства, чим, скажемо принагідно, Онисимов ніколи анітрохи не зловживав: попросить принести склянку чаю, міцного, як дьоготь, і бутерброд із сиром. Та кілька пачок сигарет. І цим обмежувався. І всі його колеги так чи інакше наслідували його стриманість.

Перший заступник видобув нарешті з кишені потерту троячку.

Приєднавшись до черги, підійшли до каси. Онисимов запитав:

— Даруйте, скільки коштує квиток до «Бібліотеки Леніна»?

Касирка поглянула на цього пристойно одягненого пасажира:

— У нас, громадянине, всі квитки на одну ціну.

А позаду, вже нервуючи, підганяли:

— А скільки?

Касирка не повірила, що з нею розмовляють серйозно:

— Ви що, глузуєте? П'ятдесят копійок.

Ось так, із гріхом навпіл, квитки взяли. Хтось віддав Онисимову хвору забинтовану ногу, коли втискувалися до вагону. Він витримав це стоїчно. Хіба йому, людині, яка знає, що таке робота біля розпашілих печей чи біля розливної канави, хіба ж йому морщитися від якихось хвилиних, нікчемних незручностей? І, закопилівши верхню губу, блиснувши міцними зубами, він усміхнувся своєму відтиснутому в куток супутнику, який із комічним жалем похитував головою.

На станції «Бібліотека Леніна» вони вийшли з метро.

От по той бік Москви-ріки височіє їхній дещо похмурий, в темному облицюванні, без жодної прикраси багатівіконний дім, породження тридцятих років. Поміж інших перехожих вони йдуть тротуаром: Онисимов у незмінному темному в смужку піджаку, в цупкому білому комірці, що не зім'явся за ніч, мовби його щойно одягли, в недорогому кашкеті — достоту заводський гранично пунктуальний службовець, який вранці-раненько подався на роботу, — і сугулуватий, наділений, як мовиться, ведмежою статурою Головня, який знічев'я усміхається, можливо, просто цьому сонячному дню, нежданій пригоді — прогулянці, обмундирований у напіввійськовий, захисного кольору добротний костюм.

Поглядаючи на Кремлівську стіну, на окреслений парапетом, пустельний у цей час проїзд до Боровицьких воріт, вони, перетинаючи площу, попрямували до Кам'яного мосту. Але чому раптом з усіх боків залунали трелі міліцейських свистків? І чому до мимовільних мандрівників біжать міліціонери?

— Стій! Куди вас понесло?

Двоє керівників міністерства отетеріло зупинилися.

— Хіба тут не можна пройти?

Як і в касі метро, їхньому незнанню не повірили її тут.

Вишколені московські міліціонери підозріло обдивлялися дивних порушників. Навіть принюхувалися: а не віддає спиртним? Та ж ні, мовби анітрохи.

— Хто ви такі? Москвичі?

— Так.

— І не знаєте, де слід переходити? Вперше, абощо, вийшли на вулицю?

У відповідь вони знічено помовчали.

— Пред'явіть паспорти.

Паспортів, однак, не виявилось ні в одного, ні в другого. Гніваючись, але зберігаючи повсякчасну незворушність, Олександр Леонтійович подав своє посвідчення члена уряду. На мить міліціонери схилилися над цією розгорнутою цупкою книжчиною. Відтак виструнчилися, взяли під козирок, зупинили рух транспорту на площі, поштиво провели до мосту двох блукальців-невдах.

Про що от пригоду Андрійко й дізнався у дворі від сина Головні. І за родинним сніданком запитав:

— Тату, адже це неправда?

Онисимов коротко відповів:

— Був такий казус.

І «казус» справді був. Чому дивуватися, пам'ятаючи минулі часи?

У сім'ї більше про це не говорили. Одначе щось в образі батька, перед яким Андрій безмежно схилявся, раптом померхло. Хлопчина, мабуть, і сам не зміг би пояснити, чому саме тоді в його думки про батька вперше проникла критична нотка. Ще нечітка, невиразна...

Андрій і тепер шанував, любив батька, але... Але от і зараз неприємно, що татко сидить поряд із цим полотном у позолоченій рамі, полотном, де виписаний на повен зріст у формі генералісимуса Сталін із складеними на животі руками. Андрій стежить, як батько витирає тарілку, знімаючи якусь ледь помітну чи й зовсім не існуючу порошок. Неприємно... Але хто знає, чи не стало б ще неприємніше, якби батько поспішно прибрав цей портрет, як це вже вчинили в деяких сусідніх квартирах. Хлопчина невиразно вловлює душевну драму батька. Жалісливість до нього, ось такого змарнілого і мовби посірілого на лиці, коле, стискає хлоп'яче серце.

Ось так вони й сидять, мовчки, аж доки до їдальні звичною діловитою ходою входить Олена Антонівна.

Скільки й Андрійкової пам'яті, він завжди бачив матір охайною, строгою. Вона й зараз така ж: посивіле волосся гладенько зачесане, комірець світлої блузки облягає сірий жакет. Висока на зріст, завжди виструнчена, вона і вдома незрідка носила строгий костюм, зневажаючи так званий домашній одяг. Її сухуватій зовнішності суперечили хіба що тільки щоки, трохи обвислі,— в них проглядало щось баб'яче, мовби засвідчуючи, що й вона, досвідчена діячка без жодної догани за всі тридцять п'ять років її партійного стажу, знає і переживання жінки, тривоги матері.

На неї дивиться й Олександр Леонітович. Таку самісіньку зачіску, яка не приховувала синювато-рожевої родимої плями край чола, Олена носила й третину віку тому, коли Онисимов уперше побачив її на якійсь нараді в райкомі,— носила, мовби оголошуючи: «Нічого від партії не приховую». Це йому сподобалося, щось у душі відгукнулося. Пригадується, подумки він визначив: «Міцний товариш». Спілкуючись на партійній роботі, зблизившись у гарячій боротьбі проти опозиції — спершу троцькістської, потім зінов'євської і, нарешті, об'єднаної,— вони одного дня постали перед світом як чоловік і дружина. Мабуть, це був шлюб не з кохання, а, так би мовити, з ідейного, духовного споріднення. Й Онисимов не помилився. Тепер, через багато-багато літ, він міг би повторити давнє своє визначення: «Міцний, надійний товариш».

Олена Антонівна й нинішнього ранку, хоча мала доволі клопоту, пов'язаного з близьким чоловіковим від'їздом, не знехтувала свій неодмінний недільний материнський обов'язок: побувала в синовій кімнаті, перевірила, як він підтримує порядок у себе в шафі для білизни, на письмовому столі і на книжковій полиці. Йдучи до Андрійка й чоловіка, до залишеного для неї місця господині, вона тримає в руці том творів Леніна в темно-коричневій із золотим тисненням палітурці. І всівшись, відклавши книгу, мовить:

— Дуже похвально, Андрію, що ти почав читати Леніна.

Олена Антонівна сказала синові «похвально», але в її погляді, обережно кинутому на чоловіка, можна було вловити занепокоєння. Онисимов розуміє її без слів. Хіба мало нині молодих фрондерів, які, розпустившись без міцної руки, упереджено добирають читати з Леніна. Андрієві не повідомляється про побоювання батьків. Мати, тримаючи над скатертиною темно-коричневий том, вичитус хлопцеві за інше:

— Добре, що ти цікавишся творами Леніна, але ж не можна виявляти зневаги до книжки.

— Зневаги? — боязко відгукується син.

З'являється Варя в білому фартусі, у свіжій білій хустині. Зграбно розіклавши по тарілках сосиски й картопляне пюре, вона безшумно зникає за дверима. Можна вести розмову далі. Голос Олени Антонівни занадто дзвінкий як на її вік. Навіть тепер, коли їй перейшло за п'ятдесят, іноді на зборах вона дивує силою і чистотою голосу. Зараз у просторій, з високою стелею ідальні кожне слово господині лунає чітко:

— Ти кинув її до купи інших книжок і, очевидно, забув, що вона існує.

Андрій, цей тухтій, замість того щоб акуратно надрізати сосиску, бере її рукою й надкушує. Батько безмовно його зупиняє. Материнська нотація триває далі:

— Якщо ти взяв із батькової полиці цей том... Повторюю, ми тільки раді цьому... Але почтав і, будь ласка, одразу ж поверни на місце. Раптом дорослим ця книга буде потрібна. Ти розумієш?

Хлопчина згідливо киває. Мати дозволяє собі взятися за сніданок. Однак напучення ще не закінчилося:

— Крім того, якщо бажаєш щось запам'ятати, заведи зошит і роби виписки. Не можна ж псувати книгу своїми помітками.

— Що за помітки?

Онисимов відкладає виделку, присуває до себе прикрашений золотим тисненням томик. Цього тільки бракувало — син став щось відзначати в Леніна. Але спокійно, спокійно! Останній спільний сніданок не має перейти у сварку, дружина вже

й так передала куті меду. Олександр Леонтійович спокійно запитує сина:

— Не образишся, якщо погляну?

Хлопчина враз жвавішає, в очах промайнула лукавинка:

— Тату, ти вже висловлюєшся, як дипломат.

Андрійкова голова, як і в батька, ледь похилена набік (от вона — успадкована рисочка). Олександр Леонтійович знає, що за сином таке водиться: тихенький, непомітний, слухняний і раптом скаже, мов стрельне, здивує влучним слівцем. Але батько теж не шукає слова в кишені:

— Ти вперше це помітив?

— Правду кажучи, не вперше.

— То що ж... Не ти один відкрив у мені дипломатичні здібності.

Сказав бадьоро. В домі Онисимових ще намагаються приховати від Андрійка, як тяжко й гірко батько сприйняв те, що йому довелося піти з попередньої роботи. Щойно мовлена жартівлива фраза Олександра Леонтійовича теж своєрідне маскування. В такому ж тоні вторить і дружина, її нажим соковитіший:

— І здібності, й ерудиція! Ось тата й призначили. В нього тепер дуже важливе завдання.

Вишколений Андрійко не заперечує, не виказує сумніву, лише за звичкою відводить сірі великі очі. Олександр Леонтійович присуває книгу ближче до себе, відкриває темно-коричневу палітурку, начіплює окуляри.

Цієї миті долинає приглушений відстанню дзвінок у двері. Чутно, як Варя пішла відчиняти. Хто там? До сніданку нікого не ждуть. Пошту беззвучно опускають крізь щілину в дверях. Телеграма? Обличчя Олени Антонівни стало настороженим. Видно, вона досі на щось сподівається, можливо, на якусь несподівану зміну в чоловічій долі. З'являється Варя:

— До вас, Олександрє Леонтійовичу, кравець із міністерства. Приніс костюм.

— То нехай залишить.

— Без примірки не може.

— Ох, знов за рибу гроші...

— Я йому сказала зачекати.

— Ні-ні, чому він має ждати? Проведіть його, Варю, до кабінету.

Хутенько підхопившись, сховавши окуляри, Онисимов виходить із їдальні. Син встигає гукнути йому услід:

— Тату, ми без тебе каву не питимемо! Чи не так, мамо?

— Звісно. Міг би й не кричати.

Хлопчина на мить наїжачується, але, коли Варя бере кавник, щоб підігріти на плиті, він, усміхнувшись якимось своїм думкам, неголосно каже:

— А Журкевич уже строчив фраки дипломатам, які від'їжджають за кордон...

— Який Журкевич? Що з тобою?

— Отой, якого сприймають за академіка. Головний кравець міністерства закордонних справ. Не пригадуєш? В Ільфа й Петрова.

Олена Антонівна, щиро кажучи, байдужа до Ільфа й Петрова. Звичайно, певне виховне значення цих авторів ніхто не заперечує. Вона й сама колись їх гортала. Але в цитаті, наведеній сином, їй одразу вчулося зневажливе ставлення до наркомату, і до головного кравця, та, мабуть, і до дипломатів. А втім, вона в цьому не впевнена. І вважає за краще помовчати. Чи, як мовиться, утриматися від висловлювань.

14

Мати й син мовчки сидять за столом. Невдовзі Олександр Леонтійович повертається до їдальні. На ньому форма дипломата щонайвищого рангу. Мишачого кольору сукно прикрашене золотим шиттям, вималюване золотою ниткою, й пальмове гілля на відкладному комірі, й зірки на погончиках. Такі мундири дипломатів були заведені за Сталіна, який на схилі віку одягав у форму відомство за відомством. Онисимов знав, що йому навряд чи знадобиться цей розцяцькований одяг, — радянські дипломати за кордоном уникали з'являтися в мундирах, та й усередині країни тепер ось такі парадні костюми, слід минулих літ, одягали все рідше. Але їх не відмінили. Що ж, порядок є порядок: Онисимов у всьому підкорився кравцеві.

До речі, мундир от відразу ж і знадобився. Нехай погляне Андрій. За інших обставин Олександр Леонтійович, звісно, не дозволив би собі демонструвати вдома цей свій парадний, щойно пошитий одяг, але нині ним керувала все та ж потайна думка: не хотілося, дуже не хотілося, щоб син здогадався про удар, який спіткав батька. Нічого не стряслося, аніякого удару! Так-так, він просто отримав нове призначення. І навіть, як зволите бачити, обдарований золотим шитвом.

Хлопчик дивиться на батька, який знову всівся на своє місце біля мальованого олією посивілого генералісимуса, і знову відчуває докір сумління: одягнений уперше сірий мундир чіткіше відтінює, як змарнів, вижовк батько.

За недільною традицією, Олена Антонівна сама розливає каву. Відсьорбнувши, Олександр Леонтійович озброюється окулярами, розгортає том Леніна. Перед текстом — фотографія. Володимир Ілліч, очевидно, слухає когось, ледь подавшись до співбесідника, примруживши одне око. Знімок напрочуд вдалий, живий. Об'єктив вихопив мить, коли в Леніна зринає посмішка. Вона вже ледь зморщує верхню губу. От-от Ленін вимовить своє: «умгу...»

Минуло майже сорок років звідтоді, як Онисимов уперше прочитав Леніна. Це була пошарпана, без обкладинки брошура «Що робити?». Либонь, жодна книга ні раніше, ні опісля не впливала так сильно на Онисимова. Чіткість ленінської думки, його переконаність, логіка зачарували п'ятнадцятилітнього Сашка. Що робити? Згуртуватися в партію, в дисципліновану монолітну організацію пролетарських революціонерів — така була відповідь, яку Онисимов засвоїв на все життя. Його програмою, його вірою стали ленінські рядки: «Дайте нам організацію революціонерів, і ми перекинемо Росію!» І що ж, Володимире Іллічу, хіба не перекинули? Як і раніше, примружившись, Ленін дивиться з книги на Онисимова, на єдинодержавного генералісимуса, який височіє над його головою.

Відкинувшись од столу, щоб не забруднити мундир, Олександр Леонтійович швидко гортає сторінки, шукаючи зроблені сином позначки. Ага, якісь рядки відкреслені олівцем. Око вже захопило: «...марксист

мусить враховувати живе життя...» І далі ще одна рисочка олівцем. Зрозуміло. Про різницю між марксизмом та анархізмом. І від серця вже відлягло. Зізнатися, Олександр Леонтіївич побоювався, що син, цей маленький книжник, стане упереджено підбирати цитати з Леніна, як це роблять деякі нинішні, осмілілі без Сталіна молоді фрондери. Побоювався, що після Андрія книгу тільки нашвидку переглянула мати. До того ж Онисимов і вдома дотримувався свого правила, яке давно стало звичкою: довірився — і згинув! Зараз він наочно переконується, що позначки сина безневинні. Одначе й далі гортає, виявляє ще рисочку. Що ж, знову нічого страшного. А далі зовсім немає слідів олівця. Це знайома Андрійкова манера: почитав, почитав і кинув. Гаразд, цього разу примиримося із цим. Як мовиться, могло бути й гірше.

Схудлі пальці Олександра Леонтіївича тягнуться до пачки з витисненою пикою пса, дістають сигарету. Черкнувши сірником, він запалює. Тремтіння пальців цієї хвилини лиш ледь-ледь вловиме.

Ще раз — тепер уже з легким серцем — він перегортає десяток чи два сторінок. Том розгортається на складеній учетверо вклейці — факсиміле Леніна. Але що це? Звідти визирає і кутик якогось іншого аркушика. Ні, не даремно Онисимов заслужив у металургів прізвисько слідчого! Виразно поглянувши на дружину, — «оце так ти дивилася!» — він дістає папірець. Те-те-те, вірші! Немає ні заголовка, ні імені автора. Але, без сумніву, це почерк сина. Кривулясті літерки виведені зовсім ще по-дитячому. Так, не успадкував Андрійко ні батькового, ні матиного — теж неодмінно чіткого — почерку.

— Якщо, Андрійку, це твій секрет, — проказує Олександр Леонтіївич, — я не читатиму.

Синові не вперше червоніти. Знічений, він відповідає:

— Аніякий не секрет... Просто переписав дівчачі вірші.

— Дівчачі? Чиї ж бо?

— Не знаю... Списав тут у одного.

Сірі Андрійкові очі витримують допитливий батьків погляд. Олена Антонівна гнівається. Що за напасть: стали ходити по руках всілякі віршики, ніде не друковані.

Онисимов каже:

— Облишмо дипломатію і прочитаймо.
Він декламує рядки:

— Ты обо мне не думай плохо,
Моя жестокая эпоха.
Я от тебя приму твой голод,
Из-за тебя останусь голой...

Олена Антонівна не витримує:

— Чому голою? Який голод? Що за дурниці?
Порухом руки Олександр Леонтійович зупиняє
дружину. І читає далі вголос:

— На все иду.
На все согласна.
Я все отмерю полной мерой.
Но только ты верни мне ясность
И трижды отнятую веру.
Я так немного запросила
За жизнь свою —
Лишь откровенность.
А ты молчишь, — глаза скосила,
Всевидающая современность.

— Годі! — обриває Олена Антонівна й обертає-
ться до Андрія: — Яку це в тебе в чотирнадцять літ
віднято віру? Може, поясниш?

Батько каже:

— Не він же написав.

— То хай і не переписує таких дурниць!

Западає мовчанка. Олександр Леонтійович без-
мовно перечеитує:

— За жизнь свою —
Лишь откровенность.

Ні, він не може, не вмів бути відвертим. Розучився
дуже давно. Можливо, зараз слід би м'яко, задушевно
сказати синові: «Твій батько був і залишається
солдатом своєї партії. А солдат думає про бій,
а не про весь хід війни. Про війну думають інші...»

Він притлумлює в собі таке зізнання. І, підійшов-
ши до сина, погладивши його м'яке русаве волос-
ся — ці пестошці теж нелегко даються Олександрові
Леонтійовичу, — говорить інше:

— Не дивися ось так,— похнюпившись, батько приставляє обабіч очей долоні, мов шори.— Треба дивитися ось так...

Батькова голова тепер відкинута догори, руки козирком приставлені до чола, зеленкуваті очі мовби озирають обрїй. Незрідка й на заводах, і в розмовах із цеховими інженерами, з директорами Онисимов ось так же показував, яким мусить бути погляд кожного працівника.

Передавши хлопчику свій заповіт, Олександр Леонтьович кладе до кишені вишитого золотом мундира пачку «Друга» і, прихопивши із собою том Леніна, йде до кабінету.

У простінку висить скромно оправлений знімок Сталіна й Орджонікідзе. Онисимов на мить зупиняється перед цією фотографією.

У думці зненацька постає:

«Ты обо мне не думай плохо,
Моя жестокая эпоха»¹.

15

Літак, яким Онисимову й кільком співробітникам, котрі його супроводжували, належало відірватися од московської землі, вирушав о шостій ранку. В ці листопадові дні 1956 року в Москві після розталого першого снігу настала осіння мокреча. Машина Онисимова, розсікаючи калюжі на чорному блискучому асфальті, який пролягав через поля, йшла до аеродрому.

Дружина й син займали заднє сидіння. Невиспаний Андрійко, вдосвіта розбуджений Варєю, зараз, наїжачившись, припав до м'якої оббивки. Олена Антонівна була бадьора, як завжди. Її трохи непокоїла думка: а як відбудуться проводи? Буде образливо, якщо приїде небагато. Ще напередодні вона завбачила, що Серебрянников постережеться, не з'явиться на аеродромі. Вона б і зараз висловила кілька припущень, але при водіїві краще помовчати.

¹ Вірші І. Лиснянської.

З'явився яскраво освітлений під'їзд аеровокзалу. Машина підкотила до нього точно за тридцять хвилин до вильоту. Втрюх — попереду Онисимов у темному м'якому капелюсі, в демісезонному незвично модному пальті, слідом ставна, одягнена строго, в капелюшку із сірого каракуля Олена Антонівна і блідавий Андрійко, який мружився на світло, — всі вони рушили до широченних сходів. Одразу ж, де й узялися, Онисимова оточили проводжаючі. В залі чекало ще кілька його давніх приятелів, разом із ними ввійшли до окремої урядової або ж депутатської кімнати. Якось мовби враз вона залюднилася. Більш як півсотні людей з'їхалося о цій невідгідній досвітній порі провести Онисимова.

Мовби зодягнені під один особливий стрій, майже всі вони носили, як і Онисимов, м'які темні капелюхи. Андрійко, який відігнав нарешті сонливість, із цікавістю роздивлявся навколо. Декого з тих, що з'їхалися, він знав в обличчя, іноді, по неділях, зустрічав їх у підмосковному селищі, де, як і належало, одна дача була надана Онисимову. От сусід по ділянці, із сивими вусами, вже не при колишньому своєму здоров'ї, що засвідчувала посічена зморшками шкіра, міністр двигунобудування Семенов, який три десятиріччя підряд гнув горба в індустрії пліч-о-пліч з Онисимовим. А там широкогубий, із важким, виголеним, аж дзеркальним підборіддям, богатирської статури, заступник Онисимова по Комітеті, який прийняв у нього справи.

Усі вони тут мовби різні, та, проте, в них є щось подібне. І, звісно, не тільки капелюхи. Так, тут зішлись трудівники. І в минулі роки, і нині вони тягнуть, вивозять звалену на них поклажу. З гордістю тримають своє звання: кадри господарського керівництва. У газетах їх звали ще так: бійці за виконання директив. А втім, Онисимов до таких красот стилю не вдавався, надаючи перевагу, як читач уже знає, лаконічному визначенню: солдат партії. Уникаючи банальностей, автор все ж таки мусить повторити тут завживану істину, що людей такого складу в історії ще не було. Епоха відчеканила їх на свій штиб, прищепила найпершу гідність бійця: виконуй! Їхнім девізом, їхнім «вірую» стало правило кадровика-воїна: є наказ — ані слова більше!

Балачки про близькі зміни, про перегляд, злам колишніх принципів суворо централізованого управління, про ліквідацію міністерств, які видають різними галузями господарства, про ініціативу з місць, ініціативу знизу вони зустрічали насторожено. І, либонь, із недовірою. Чим дідько не жартує, бачили ми й не таке, пронесе. Звичайно, зміщення Онисимова було яскравою ознакою того, що насувається щось і справді не схоже на жарт, проте бували служачи, його сподвижники, гадали так: потрапив, мовляв, Олександр Леонтіювич під гарячу руку, пере чекаємо, все вляжеться.

От вони й прийшли провести Олександра Леонтіювича. Бо, якщо по правді, хіба не був він найкращий, найзразковіший серед них? Майже всіх їх — тих, що зійшлися сьогодні тут, у депутатській кімнаті,— хіба не він вишколив? Щоправда, дехто утримався. Стосовно Серебрянникова, наприклад, пригущення дружини, очевидно, виявилися достовірні. Не побажавши їхати за кордон із своїм колишнім шефом, він уже й тут не вважав за можливе з'явитися.

От прибув потиснути на прощання десниці Онисимова міністр сталі здоровань Цихоня. Щоки пашать, загнута вгору верхня губа, яка спадала на нижню,— все це надавало йому вигляду простака. Онисимов посміхнувся до нього:

— Здрастуй.

— Здрастуйте,— відповів рум'яний міністр.

Між ними так здавна велося: один звертався на «ти», а другий — на «ви».

— Слідкуватиму тепер за тобою здалеку. І не сумнівайся, зателефоную, якщо довідаюся, що не виконаєш плану.

— Хотілось би, Олександр Леонтіювичу, щоб зателефонували, коли виконаю.

Перший урок, одержаний колись від Олександра Леонтіювича, Цихоня, очевидно, ніколи не забуде.

Сталося ж от що. 1940 року Онисимов став народним комісаром сталевого прокату й литва. Одного за другим він викликав до себе начальників головних управлінь, цілими вечорами й ночами доскіпливо аналізував з ними роботу різних галузей сталевої промисловості. Черга Цихоні надійшла не скоро. У його віданні була тоді Головтрубосталь. На вигляд

недалекій, добродушний, наділений, одначе, неабиякою енергією, спостережливістю, пам'яттю, кмітливістю, він спокійно чекав на виклик до нового наркома. Всі заводи Головгрубосталі виконували план. Главк загалом дав за останній квартал сто два відсотки програми. Коли ж нарком, який вже встиг зажити слави суворого, нарешті запросив Цихоню, той упевнено, нітрохи не хвилюючись, пішов до нього. Привіталися, на коротке «сідайте!» Цихоня всівся, безтурботно роздивляючись красиво прорізани, мовби безпристрасні очі, класично прямий, із ледь-ледь роздвоєним кінчиком ніс свого нового шефа.

— Почнемо,— мовив нарком.

Доповідь Цихоні була коротка, досягнення Главку не потребували докладних коментарів. Онисимов мовив:

— Що ж, пройдемося по заводах.

Цихоня перелічив заводи, навів цифри: всюди все гаразд.

— Так. Тепер по цехах.

Виявилось, що подекуди окремі цехи відстають.

— Чому? — запитав Онисимов.

Цихоні стало дещо важче. Яке становище в цехах — це він уявляв собі не зовсім чітко. Все ж протягом півтора-двох годин розмови питання щодо роботи цехів сяк-так було з'ясовано. Цихоня вважав, що розмова на цьому закінчиться. Однак Онисимов сказав:

— Тепер по кожній печі.

— По печах?

— Так. А потім і по станах.

— Річ у тім, що... Я цього не знаю. Таких даних у мене немає.

— Не знаєте? То що ж ви тут робите? Задля чого ви тут сидите? За що вам видають зарплату?

Начальника Главку, який от щойно був вдоволений собою, висікли нещадно. Його круглі щоки вже не пашіли, а палали. Онисимов вів свій допит-іспит далі.

— Як іде реконструкція Задніпровського трубного заводу? Вкладається у графік?

— Так. Але непокоїть, що деяке обладнання запізнюється.

— Яке?

Цихоня відповів ґрунтовно, точно.

— Покажіть графік постачання обладнання.

— Я це, товаришу нарком, знаю напам'ять.

— Напам'ять? — протяжно мовив Онисимов. — Який же термін введення в дію вам визначено?

Цихоня без труднощів назвав термін.

— Де це задокументовано?

— У постанові Раднаркому від дванадцятого травня тисяча дев'ясот тридцять восьмого року.

— Неправильно.

Цихоню облив піт. Як так неправильно? Він добре пам'ятав цю дату.

— Ні, товаришу нарком, я не помиляюся: постанова від дванадцятого травня.

— Неправильно, — повторив Онисимов.

Його поголена верхня губа вигорбилася. Жорстка посмішка напіввідкрила міцні білі зуби.

— Неправильно, — сказав він утретє. — Не постанова, а розпорядження. Отож-бо, пам'ять, як бачите, вас підвела.

Не один раз Онисимов ще муштрував, вишколював начальника Головтрубосталі. Велика війна заново його, Цихоню, проєкзаменувала, як і всіх інших. З-під носа німців було вивезено унікальний трубний Задніпровський завод. Цихоня був там, доки не завантажили останній ешелон. І тільки з цим ешелоном виїхав сам. Мінометні стволи, трубки щонайменшого діаметра для авіації, потужні трубопроводи для підприємств, що розгорталися на Сході, — все це постачали й постачали заводи Головтрубосталі, котрими, як і раніше, командував Цихоня. Наприкінці війни вслід за Тевосяном, за Онисимовим і його нагородили Зіркою Героя. Перейшовши до Комітету, Онисимов передав йому своє місце міністра. Зізнатися, були й не менш гідні кандидатури, однак Цихоня, який зберіг у всіляких колотнечах подобу простакуватого вайлюка, щирої душі, був, либонь, найбільш поступливий, залишався найслухнянішим у всьому перед головою Комітету. Онисимов же не терпів заперечень. Очевидно, це була його слабкість. А втім, можливо, тут лиш позначилася рисочка часу: він і сам ніколи не суперечив тим, кого був зобов'язаний слухатися, зате спалахував, обривав, якщо

хтось із підлеглих відважувався йому заперечити. Замолоду — а він уже в тридцять літ став начальником Главку — Онисимов ще вмів слухати й сприймати заперечення, але згодом перестав терпіти людей, які з ним не погоджувалися. «Роби моє зле, а не своє добре», — незрідка повторював Олександр Леонтійович. Єдиний, кому дозволялося заперечувати Онисимову, був свого часу Олексій Головня — перший його заступник. Одначе, перейшовши років десять тому до своєї нової резиденції — до будинку Ради Міністрів, — Онисимов натомість себе на посту міністра залишив Цихоню. Як і раніше, вникав у всілякі дрібниці, тонкощі беззупинного металургійного виробництва з такою ж оперативністю, як і досі, — це було його пристрастю, — керував сталевою промисловістю.

Ще якусь частку часу вони, Цихоня й Онисимов, дивляться один на одного, подумки згадують минуле. А що ж у майбутньому? Хто зна, хто зна, можливо, їй доведеться знову разом попрацювати.

16

Андрійко стоїть поряд із батьком, крадькома гладить кінчиками пальців ворсинки батькового пальта. Він, дикуватий мислячий хлопчина, мовби збоку спостерігає це збіговисько міністерських високопоставлених службовців, верховодів і трудівників індустріальних штабів, — ні, він сам не зможе стати таким, та й не має до того потягу, — із синівською гордістю бачить: вони визнають, шанують заслуги батька.

До просторої, але нині мовби змалілої кімнати входять ще й ще люди, які здолали сюди від Москви по сорок кілометрів на машинах тільки задля того, щоб розкланятися з Олександром Леонтійовичем, потиснути йому руку, пройти разом із ним до літака.

На повному, порожевілому обличчі матері хлопчина помічає вдоволення. Вона ввічливо киває кожному, хто входить: чимало друзів — ні, не друзів, але товаришів чоловіка, так би мовити, однополчан індустрії, з'явилось засвідчити йому свою шану.

Андрій помічає: ще комусь ввічливо кивнула мати. В той бік поглянув й Олександр Леонтійович. На його обличчі нічого не відбилося, хоча він помітив, що проводжати прибув і Серебрянников. Як мовиться, ошчасливив. А він, нікого не штовхнувши, добропристойно пробирається до Онисимова, поштиво поглядаючи блакитними лупатими очима.

Олександр Леонтійович умить оцінює появу Серебрянникова: а чи не означає вона, що невидима стрілка якогось невидимого барометра вказує на «мінливо»? І сухо вітається зі своїм колишнім найближчим співробітником. Серебрянников із гідністю відступає назад, зупиняється за кілька кроків від подружжя Онисимових, кожен може бачити, що й він виконує обов'язок — проводжає Олександра Леонтійовича.

Онисимов кладе руку на Андрійкове плече. Хлопчина бентежиться від цієї прощальної скупой ласки. Він на мить припадає щокою до рукава батькового пальта. Звісно, Андрійко навіть не підозрює, що тринадцять років тому він, тоді ще немовля, був мовби мимовільним учасником однієї події, після якої батько підніс, наблизив Серебрянникова.

Так тому й бути, розповімо ще й цю історійку. Влад чи невід, а десь у нашому романі їй треба знайти місце.

...Отже, 1943 рік. На другому поверсі наркомату — поверсі, куди не було доступу рядовим співробітникам, там, де розміщалися нарком, його заступники й члени колегії, було влаштовано безкоштовний нічний буфет. Як відомо, продовольство в ті суворі воєнні часи видавалося тільки за картками. Однак працівники, робочий день яких у наркоматі тривав далеко за північ, могли скористатися цим спецбуфетом, випити склянку чаю чи кави, з'їсти кілька бутербродів. Це додаткове харчування не нормувалося, але Онисимов був взірцем помірності. Щоразу, коли до буфету стараннями начгоспу, компанійського Філіповського, котрий, як мовиться, знав усю Москву, потрапляли яблука, чи ікра, чи копчена червона риба, Онисимов невмолимо наказував відіслати рідкісні ласощі до дитячого садка. Сам він неодмінно обмежувався чаєм та одним скромним бутербродом. І тільки сигарет набирив чимало.

Одного разу, йдучи коридором до свого кабінету досвітньої години, він запримітив молодого референта, добропристойного Серебрянникова, який щойно переступив поріг буфету. Здалося, мовби референт здригнувся. Здригнувся й став на порозі, шанобливо пропускаючи поперед себе наркома. В гостре око Олександра Леонтійовича запало, що цієї миті він заклав, сховав руки поза спину.

— Покажи. Що ти там тримаєш?

Серебрянников підкорився. В його руці, як виявилося, був акуратно загорнутий у пергаментний папір чималий кубик.

— Що це?

— Вершкове масло.

Уже в ті часи Онисимов не стримував своїєї запальності, спалахнув, мов сірник. Він гнівно прокричав:

— Як ви посміли?

Це звернення на «ви» вже обіцяло вирок. Було відомо: Онисимов міг пробачити будь-яку аварію, але не прощав нечесності, нечистоплотності. Серебрянников, похнюпившись, мовчав.

— Так от на що ви здатні!

Мертва тиша запала в буфеті. Всі, хто був там, прислухалися. Референт, як і досі, не відповідав.

— Ідіть за мною,— скомандував нарком.

І, не озираючись, рушив швидкими кроками до кабінету. Там у нього сиділи Олексій Головня і два директори заводів. Зовні вдаючи спокій, без будь-яких метушливих рухів, увійшов до кабінету зі своїм злочасним згортком і лупатий референт.

— Покладіть на стіл,— мовив Онисимов.

Серебрянников умить виконав наказ. Нарком запалив. Він тремтів від обурення.

— Користатися власним становищем заради цього кусня! Як вам не соромно!

Винуватець мовчав. Ця вперта мовчанка ще більше роздратовувала, розпалювала Онисимова.

— Що вас підштовхнуло на цю підлість?

Серебрянников мовив:

— Я можу це сказати вам лише наодинці.

— Кажіть зараз! У мене з вами секретів немає!

Серебрянников тільки заперечливо похитав лисою головою.

— Геть! — вигукнув Онисимов. — Сьогодні ж ви будете звільнені як безчесна людина.

Не пробуючи жодним словом захиститися, референт під зневажливим, безжальним поглядом наркома вийшов із кабінету.

Десь за годину Онисимов закінчив розмову з директорами, відпустив і Головню. Й потягся рукою до трубки внутрішнього телефону, щоб викликати до себе начальника відділу кадрів. Слід було сьогодні ж — Онисимов слів на вітер не кидав — сформулювати й підписати наказ про вигнання Серебрянникова з наркомату як дрібного огидного самопостачальника. Однак згадалося: «Я можу вам сказати лише наодинці». Дідько з ним, вислухаю його заради справедливості.

І от небалакучий референт знову в наркома. Тепер вони в кабінеті вдвох. Шматочок у жовтуватому пергаментному папері, вже ледь підталий, як і раніше, лежить на столі.

— То що ж, можу вас вислухати, хоча маю сумнів, щоб ви знайшли виправдання цій гидоті.

Серебрянников неголосно мовив:

— Ваша дружина зателефонувала мені. Просила взяти це для вашої дитини.

Випала черга помовчати і для Онисимова.

— Іди, — сказав нарешті він. — І ніколи більше цього не роби.

Серебрянников, уклонившись, повернувся, щоб іти, але нарком затримав його.

— Забери це, — Олександр Леонтійович вказав на згорток. — Віддай до буфету.

Так вчинив Онисимов. Він гостро любив свого Андрійка, цілував, приїжджаючи додому, крихітне тільце, пригортав до лиця синову подушечку, сорочечку, але не посмів узяти із спецбуфету для сина бодай грудочку масла.

Місяців за два після цього випадку Онисимов призначив лисого референта начальником свого секретаріату. Крім інших властивих йому чеснот, Серебрянников відповідав і вимозі, яку Олександр Леонтійович не один раз суворо висловлював: апарат не повинен базікати! З часом нарком так звик до свого повіреного, що одного разу дозволив собі іронічну репліку на адресу — читачеві доведеться

вибачити нам і цей канцеляризм,— на адресу своєї Олени Антонівни.

Якось, ще в ті часи, коли робочий день Онисимова неодмінно кінчався лише о четвертій, о п'ятій годині ранку, вона зателефонувала до його кабінету по півночі. Обмежившись у тій телефонній розмові кількома односкладовими відповідями, він поклав трубку, поглянув на пристойного Серебрянникова, який із паперами стояв поряд, і мовив:

— Ділова жінка. Запрацювалася поза північ.

Так він зіронізував. Але тільки єдиний раз. Таких жартів більше ніхто від нього не чув.

...Та от у депутатській кімнаті аеровокзалу майже в останню хвилину з'являються бистроокий, засмаглий Малишев, усміхаючись чомусь власному, своєму, і чорночубий, з білозубою посмішкою Тевосян — два заступники Голови Ради Міністрів СРСР. А втім, стосовно Тевосяна точилися вперті чутки, що зміни, які почалися, неодмінно зачеплять і його. Очевидно, його також відправлять за кордон. Уже називали й визначену для нього місію: посол у Японії. І все ж, хоча його становище й справді було нетривке, він приїхав провести давнього товариша, без слів потиснув руку Онисимова.

На чолі з дівчиною, зодягненою в зграбну, припасовану до фігури темно-синю форму цивільного повітряного флоту, всі вони — Онисимов, невеличка його родина, кілька працівників посольства, які відлітали з ним, юрба проводжаючих, — пройшовши через особливий вихід, крокують крізь світанкову каламуть освітленим рефлекторами зволеним льотним полем до видовженого красивого ТУ-104, який біліє неподалік, зіпершись на розставлені тонкі ноги.

Шлях перепиняє, змушує на хвилину зупинитися автоцистерна, яка обережно проповзає вперед. Онисимов обертається. Туди ж, на вервечку проводжаючих, поглядає й Олена Антонівна. Навіть не перезирнувшись, чоловік і дружина розуміють одне одного. Адже вийшла своєрідна невелика демонстрація. Можна сказати, й, очевидно, так і скажуть: демонстрація солідарності. Бійці за виконання директив, вишколені державні люди зважилися провести знятого, зміщеного Онисимова, пройти

разом із ним юрбою, якщо не колоною, по аеродромному плацу. Звісно, межі дозволеного анітрохи тут не порушені. Та все ж бо... Все ж бо вагаються, хитаються терези історії. Можливо, погримить, погуркоче грім і вщухне. Й Онисимова знову прикличуть до індустрії.

Шлях вільний, усі йдуть далі. Ось і трап, який веде до дверцят літака. Далі проводжаючих не пустять. Онисимов двома руками махає всім, потім повертається до сина:

— Що ж, Андрійку, до побачення.

— Тату, я тобі надсилатиму книги. Всі цікаві новинки.

— Навіщо мені всі? Але окремі надсилай.

— Хочеш, я тобі підберу найкращі праці із світової історії? І ти вивчиш там історію.

— Гарзд. А про нові часи пиши в листах. Добре?

Андрій раптом зводиться навпочіпки, тягнеться до батькового вуха, заповзята посмішка скривлює хлоп'ячі губи. Притишивши голос, він каже:

— А в нового часу ще зубки не прорізалися.

Олександр Леонгійович знову, вже не вперше, здивовано поглядає на утленького сина. Тихенький-тихенький, а іноді сказоне таке, що хоч сядь та й плач. Невже й воно, це біляве кирпатеньке хлоп'я, вже все розуміє?

Хтось із аеродромної обслуги ввічливо запрошує Онисимова зайти до літака. Він чмокає в щоку дружину, цілує сина, знову махає обома руками всім, хто заради нього сюди приїхав, піднімається трапом і, обернувшись востаннє, зникає в салоні літака.

Посадка триває ще хвилину-дві. Йдуть, ідуть сходинками пасажири. Та от від'їхав трап, дверцята задраєно, ТУ-104 важко рушає з місця, вирулює на стартову доріжку. Невдовзі летючий хвіст з'являється в небі: струмені розжарених газів вириваються із двох сопел, виготовлених із особливої термостійкої сталі, тієї, заради якої Онисимов, голова Комітету в справах палива й металургії, простоював колись цілі дні на робочому майданчику сталеплавильної печі заводу «Електрометал». От пригасли, померкли у височині останні вогняні розчерки, літак вийшов на свій курс.

Скажемо лише кілька слів про те, як складався на новому місці побут і робочий день Онисимова.

Байдужий до затишку, він жив самотою в пустинній трикімнатній квартирі, обставленій чудовими новими меблями. Жодної речі він не звелів змінити, жодної не переставив по-своєму. Розташована на другому поверсі в будинку посольства, ця квартира з'єднувалася ходом із кабінетом, який, таким чином, був мовби четвертою особистою кімнатою посла і разом із тим уже службовим приміщенням. Писаний олією величезний портрет Сталіна на повен зріст височить над письмовим столом — виблискують зірки на грудях і на погонах, сяють чоботи, а руки, спокійно схрещені на череві, лише підкреслюють велич. Уже більше року проминуло від Двадцятого з'їзду, на якому було розвінчано небіжчика, але його бюсти й портрети, обов'язкові в кожному радянському поселенні, в кожній конторі, поки що залишалися непорушні. Угорі, як мав підстави вважати Онисимов, якому, зрозуміло, були доступні державні й партійні таємниці, тривала прихована від непосвячених боротьба. І знову, як і тоді, коли відлітав із Москви, часто-густо видавалося, що уявні терези історії, погойдавшись, завмерли. Завмерли, але ненадовго. Ось із таким відчуттям і жив протягом тих місяців Онисимов.

Знову рівно о дев'ятій, хвилина в хвилину, тільки не за московським, а за місцевим, середньоевропейським часом, він з'являвся в кабінеті. Олександр Леонтійович і тут носив чорний, промерезаний ледь помітною смужкою піджак — щоправда, новісінський, сучасного крою, білосніжну сорочку, скромну сіру краватку. Лише для прийомів, підкоряючись етикету, він зодягав смокінг, теж пошитий у Москві. Зберіг і звичку до улюблених сигарет «Друг». У листах додому він нічого не просив йому надіслати — тільки сигарети «Друг». Тамуючи в собі пронизливу нотку — Онисимов не називав її смутком, — він викурював по дві, по три пачки щодня. Випадали проміжки, коли запаси московських сигарет вичерпувалися. Доводилося палити американські — «Кемел», «Честерфільд». Від цього, траплялося, Онисимов

більше кашляв, натужно, ніби аж гавкав. Він пояснював це зміною тютюну.

Отож рівно о дев'ятій він з'являвся в кабінеті, сідав у крісло, начіплював окуляри. І колесо робочого дня одразу ж набирало оберти, кружляло повним ходом. Насамперед — пошта. Відтак — преса. Поміж співробітниками — знавцями Північної Європи — було розподілено всі більш-менш значні газети, які виходили в Тишландії і прилеглих країнах. Один за одним молоді помічники викладали Онисимову зміст газетних сторінок, реферували сьогоднішню пресу. Деякі важливі статті йому цілком перекладали вголос. Як завжди нетерплячий, він невдоволено морщився, якщо співробітник затинався, вагався, підшукував слова. Либонь, дратівливість Олександра Леонтійовича тут навіть посилилася: незбагненна внутрішня сверблячка — мовби десь у судинах, у крові — не давала спокою, під'юджувала спалахнути, нагримати. Онисимов себе стримував, тільки помітнішим ставало тремтіння, мовби безпричинне, його маленької руки.

Пресі він присвячував дві чи три години. Відтак займався підготовкою чергового великого прийому. Жоден із запрошених до радянської резиденції не повинен нудьгувати, кожного треба розважити, приділити йому увагу, підтримати з ним розмову. От цей економіст... Хто читав його праці? Чому цього не зроблено? Ми зобов'язані знати праці, виступи, біографії всіх, хто прийде у наші зали на прийом. Двом своїм радникам, які приїхали з ним із Москви, Макеєву й Новикову, інженерам-металургам, а вони більше десяти років відпрацювали в його секретаріаті, пристосувалися до його наполегливості, до вимогливості Олександра Леонтійовича, він говорив:

— Прийом — це наша робота в цеху.

Однак цього навантаження, яке він сам на себе завдавав, в яке зі звичною готовністю впрягався, вистачало йому лише до обіду. Що ж робити опісля? Як збавити день? Він змушував себе відвідувати виставки, музеї, оглядати визначні місця столиці. Але залишався ще вечір. Незрідка радянського представника запрошували на прийом. Зодягнувши смокінг, він їхав туди — на свою вечірню каторгу. І сумлінно її відбував: підтримував давні чи заводив

нові знайомства, приязно посміхався, відкриваючи гарні кремові зуби, вмів бути приємним, пожартувати. Доводилося й перехилити кілька чарчин. Не можна було відмагатися, коли виголошувався тост за здоров'я короля чи королеви.

Олександр Леонтійович майже не зносив алкоголю, вранці після бенкетів він прокидався розбитий, відчував незвичну для нього втому посеред дня.

І все ж багато вечорів були порожні. У своїй необжитій, мов тимчасове готельне пристанище, квартирі Онисимов вишукував уже прочитані московські газети (вони прибували сюди на третій день), шурхотів аркушами «Правды», ще і ще вчитувався навіть у дрібні замітки, щось вишукував поміж рядків, линучи думками до Москви.

Іноді він дзвонив Makeєву:

— Приходь. Зіграємо в шахи.

Ще хлоп'ячої пори Онисимов потягся до шахів, виявив здібності і, можливо, обдарованість у цих боях на шістдесяти чотирьох клітинках. Але й тоді для гри він майже ніколи не мав часу. А пізніше й поготів. Хіба що лиш у вагоні, виїжджаючи з групою помічників на східні чи на південні заводи, він міг віддатися улюбленій розвазі й дві-три години, покурюючи, проводив за дошкою. Гостро нападав, чіпко захищався. Його глибоко діймало те, що доводилося програвати. Потай через це гнівався і, хоча силкувався погамувати досаду, похмурнів, міг негадано спалахнути. Makeєв був його давнім партнером.

У поважній просторій вітальні під люстрою, яка лила холодне яскраве світло, вони розставляли на шаховому столику фігури. Відзначаючись, як правило, швидкістю реакції, бувши аж ніяк не тугодумом і в шаховій грі, Онисимов посеред партії замислювався. Makeєв потай позиркував на Олександра Леонтійовича. Той розмірковував аж ніяк не над ходом: кудись дивився повз стіл. Відтак, спохопившись, грав далі, але без смаку, без агресії, яка й за шаховою дошкою була притаманна йому. Збентежений в'ялістю Олександра Леонтійовича, відданий йому радник розвивав азартну атаку, загрожував і нарешті із полегкістю бачив, що Онисимов опановує себе, шукає захисту, завдає жорстокого удару у відповідь.

Але знову випадали хвилини, коли Олександр Леонтійович був мовби відсутній. У Москві Макеев ніколи не бачив шефа таким пониклим, пригаслим. Чи не занедужав шеф?

Однак запитувати про це не годилося. Онисимов невдоволено усував будь-які запитання щодо самопочуття, щодо здоров'я. Іноді за шахами він заводив мову про московські справи, про Комітет, пожвалювався, пригадував, як бився з Держпланом за капіталовкладення для розгортання рудних баз. Чи, мовби з кимось сперечаючись, доводив економічну доцільність металургійного комбінату на Шексні. Макееву здавалося, що колишній міністр, колишній голова Комітету ось тут, на чужині, спростовує чиїсь звинувачення, прагне виправдати себе бодай хоч перед ним, партнером у шахах, скромним підлеглим. Траплялося, Олександр Леонтійович починав уголос розмірковувати про перебудову управління промисловістю, яка готувалася, але ще не здійснилася, і, мовби знову від когось захищаючись, обстоював необхідність обережності, але швидко обривав себе, натискував на гальма, залишав свою думку при собі.

І знову пригаснувши, замкнувшись, повертався до гри, доводив партію до кінця. Колишнього задоволення від шахів він уже не мав. Навіть перемога — а делікатного Макеева він і тепер часто-густо перемагав, не приносила йому радості.

— Олександр Леонтійовичу, пора ще не пізня. Зіграємо другу?

— Годі. Дякую. Піду вкладатися, посплю.

Й Онисимов укладався у свою самотню постіль. Вкладався незвично рано, о десятій, одинадцятій годині, і, звикнувши за роки й десятиріччя гасити в Москві світло вдосвіта, звісно, не міг заснути. Вдаватися до снодійного не хотілося. У безсонні години він знову багато що перебирав у пам'яті, думав і думав. Ні, не про Північну Європу.

18

У червні того ж 1957 року в країні, яку Онисимов охрестив Тишландією, мала відбутися примітна подія: відкривалася міжнародна промислова виставка. У Москві для поїздки на виставку була сформована

група інженерів та вчених. У складі цієї своєрідної делегації троє місць із шістнадцяти належали металургам. Серед них був і академік Василь Денисович Челишев, доменщик за фахом, який уже між іншим промайнув у нашій хроніці.

Одначе, перш ніж характеризувати Челишева далі, дозволю собі невеликий відступ. Мені випало тісно заізнатися з ним, я користувався його усними розповідями, порадами, коли ще в тридцятих роках писав повість про завязаного Курако, вчителя Василя Даниловича. І нещодавно знову трапилося нагода пересвідчитися, що зберіг його довір'я. Він ознайомив мене зі своїми щоденниками, іноді напрочуд детальними. Вони стали, з його дозволу, одним із найплідніших джерел чи навіть витоків цього літописання.

Напередодні від'їзду на міжнародну виставку Челишев — назвімо, до речі, його тодішню посаду: директор науково-дослідного Центру чорної металургії, член президії Академії наук — став учащати, як можна це з'ясувати за його записом у щоденнику, до міністерства сталі. Серед справ, які покликали його туди, Василь Данилович згадує лише про слізно просимий лист інженера Лесних. Кілька років тому через того Лесних, уперто відмовившись запроваджувати в промисловості, в заводських масштабах, його винахід — новий спосіб плавлення, Василь Данилович заробив підписану Сталіним догану і, замало того, за наказом згори його витурили, як висловлювався сам Челишев, із заступників міністра. А нині — добридень, я ваша радість: той же Лесних, зазнавши, чого й слід було чекати, страхітливого конфузу, висміяний, знеславлений, вигнаний із заводу, спорудженого, щоб виплавляти сталь за його способом, шукає захисту в того ж таки Челишева, просить взяти його під крило науки, врятувати бодай одну із зупинених, занедбаних його печей. Що ж, хіба хочеш — мусиш, треба заступитися.

Поза сумнівом, Челишев мав ще чимало всіляких справ у міністерстві, вони незмінно накопичувалися. Окрім цього, він охоче послухав би тут і напучення, побажання, а водночас і останні новини, чутки — цим не гребував далекий від святенництва старий, — чутки, які жадібно перехоплювала чиновна Москва,

гадаючи: станеться чи не станеться ліквідація міністерств. Василь Данилович знав, що в чужоземній столиці його буде розпитувати Онисимов, хотілося привезти йому найсвіжіші, гаряченькі вісті.

Зазвичай машина Челишева підкотила не до головного під'їзду, позначеного роззолоченим написом-вивіскою за товстим склом, а до непримітного бокового входу, розташованого в провулку й призначеного для міністра та членів колегії.

Тримаючи зав'язану шнурочками синеньку течку — при портфелі Челишев не полюбляв хизуватися, — він видобувається з машини, довготелесий, кістлявий, одначе при надбанім невеличкім черевці, яке ледь позначається під темно-сірим піджаком вільного крою. М'який сірий капелюх, злегка зсунутий набакир, відкриває залисини й чимале непородисте, сторчкувате вухо. Крутий вигин ніздрів хрящуватого нервового носа, вочевидь, видає приховану хтивість. Маленькі, глибоко посажені очі мовби прикриті виступами дуже розвинених надбрівних дуг, порослих сивими кошлами. Колись-бо Челишев постійно здавався похмури, але вже дуже давно (далі ми, можливо, розповімо, як і коли це сталося) мовби випростався, підвів голову, раз у раз поблискуючи темнавиими своїми очицями.

Він і зараз роззирається сюди й туди — чи не з'явиться в провулку хтось із знайомих? Поглянув і на сусідній багатовіконний будинок — там, ще за Орджонікідзе, він, заповзятий заводський інженер, розпочав своє нове життя-буття. Запрошуючи Челишева із уславленого заводу «Новоуралсталь» до наркомату, Серго не знайшов для нього у штатному розкладі належного звання й одразу ж запровадив унікальну посаду: головний доменщик Наркомважпрому. Ось таким головним доменщиком радянської металургії Челишев, хоч які вже коники викидала доля, залишився й досі.

Василь Данилович входить до під'їзду. Вахтер у формі, обов'язок якого — перевіряти перепустки, стоїть біля столика. Рука Челишева тягнеться до бокової кишені за постійною перепусткою, але вартовий посміхається:

— Прошу, прошу, Василю Даниловичу.

Молодий чистенький солдатик знає Головного до-
менщика й дивиться, посміхаючись, як він не за
віком легко долає сходинки, застелені килимовою
доріжкою.

Челишев ще при силі. Частенько буваючи в мета-
лургійних районах Сходу і Півдня, він видряпується
на колошники, пірнає у скипові ями, міряє кілометри
й кілометри заводськими територіями, цехами,
зазираючи й на задвірки.

Василь Данилович крокує широким похмурим
коридором на другому поверсі міністерства. Пообіч
ряди полірованих дверей. Тут службові притулки
заступників міністра. А віддалік, у кінці коридора,
є відсік, де зосереджені й секретаріат, і приймальня,
й кабінет міністра, й прилегла до цього кабінету
кімната, так звана побутова, де можна прилягти чи
попоїсти. Неподалік і буфет. Зараз двері в буфеті
розчинені навстіж, звідти долинають голоси, чийсь
басовитий сміх.

Раніше, коли міністерство очолював Онисимов,
можна було навіть тут, у коридорі, одразу визначити,
є він тут чи нема. Напружена тиша, зрідка хуленько,
зосереджено прошмигне хтось із співробітників, якщо
хто й озветься, то притишивши голос, — отже, Олек-
сандр Леонтійович тут. І все дещо змінювалося,
тільки-но він від'їздив: коридором прогулювалися,
теревенили, вже й із буфету долинали жвавіші звуки.
Хоча й приглушені. Навіть будши відсутнім, Ониси-
мов у ті часи підтримував тут строгість.

А тепер крізь розчинені двері невеличкого буфетно-
го залу гучно віталися із Челишевим, який проходив
мимо. Спробуй-но вгадати — чи в своєму кабінеті
зараз нинішній міністр, життєрадісний рум'яний
Цихоня.

Подвійні двері з приймальні до нього навстіж
розчинені, — в такий спосіб за неписаною інструкцією
прийнято повідомляти, що в кабінеті анікого. Черго-
вий секретар Валерія Михайлівна, яку Челишев
пам'ятає в міністерстві ще з довоєнних літ, радісно
зустрічає академіка:

— Нарешті й до нас навідалися! Щойно телефону-
вав Павло Георгійович (таке ім'я і по батькові
міністра), — сказав, що невдовзі буде. Проходьте,
Василу Даниловичу, перечекайте в нього.

— Ні. Доки надїде, поблукаю, перебалакаю з одним-другим.

— Можливо, когось запросити сюди?

— Навіщо? Сам відшукаю.

І все ж він входить до кабінету, крокує килимом у сіро-жовтавих тонах. За Онисимова тут не було килимів, Олександр Леонтійович вважав їх за предмети розкошів, які неухильно вилучав із свого побуту. Але вимагав воскувати, натирати світлий паркет до дзеркального блиску, щоб аж сяяв. Але й цим ще не вдовольнявся: за його велінням паркет щороку циклювали. В жодному закутку підлога тоді не була тьмяною, виблискувала так само бездоганно, як і весь той оголений паркетний простір. Тепер же з'явився і килим, у міру полискує паркет, але вражаючий строгий виблиск уже зник.

Василь Данилович підходить до столу, зупиняється. На стіні ще висить географічна карта, яка залишилася тут із часів війни. Можна розрізнити ледь помітні проколи,— сюди в страхотливі місяці 1941 року нарком Онисимов сам утикав шпильки зі значками, позначаючи пересування ешелонів, які евакуювали, вивозили на схід південні заводи.

Ця карта, поцяткована вервечками прапорців, висіла тут і того пам'ятного вечора, коли над Москвою вперше з'явилися гітлерівські бомбардувальники. Василь Данилович тоді теж був тут, у цьому кабінеті, запрошений на нараду до Онисимова. Зненацька завилли сирени повітряної тривоги. Онисимов, мовби нічого не сталося, навіть не зиркнувши на глухо зашторені вікна, як і досі, вів засідання, не припиняв роботу. Загримкотіли постріли зеніток. Долинули важкі вибухи скинутих авіабомб. Від близького удару здригнулася будівля, задеренчали шибки. Онисимов сказав:

— Нумо, загасімо світло. Подивимося, що діється.

Він сам вимкнув настільну лампу, хутко погасили й люстру. Темрява запанувала в кабінеті. Онисимов розчахнув вікно. Непевні одсвіти ковзнули по обличчях. Промені прожекторів нишпорили в небі, різнобарвний пунктир трасуючих куль п'явся догори, червонясті вибухи виринали з височини.

Олександр Леонтійович мовчки стояв біля вікна, спостерігаючи. Дехто підійшов до нього, решта трималися осторонь. Челишев мовив:

— Ви, Олександр Леонтійовичу, сміливець. А я, зізнаюся, боягуз. Піду у сховище.

І рушив з кабінету. Ніхто не посмів податися за ним.

А відтак... Відтак траплялися й інші випробування мужності.

Старий академік вмощується біля столу в одному із найзручніших крісел, — в Онисимова й крісла, пригадується, були якісь твердіші, — розгортає течку, переглядає папери. На очі потрапляють і листи цього, дідько б його побрав, Лєсних. От який жарт утнуло життя. Невеселий жарт. Василь Данилович не позабув: тієї давньої пори дивний дроз пройняв пальці Онисимова. Тоді, власне, й розгорнулася вся ця неймовірна історія несподіваного злету, а відтак і падіння інженера Лєсних — одна із драм минулого часу, занотована в щоденниках Челишева.

19

Це сталося рівно п'ять років тому — влітку 1952-го.

Василь Данилович сидів на цьому ж місці біля столу і, от як зараз, розкривши принесену із собою течку, щось обговорював з Онисимовим. І пролунав той пам'ятний дзвінок телефону-вертушки. Онисимов спокійно взяв слухавку, і враз червоні плями проступили на щоках. Він рвучко встав і далі вів розмову стоячи. Василь Данилович знав, що лиш перед єдиною людиною Онисимов ось так виструнчувався біля телефону. Так, до Олександра Леонтійовича справді бо зателефонував Сталін.

Челишев, звісно, слів Сталіна не розчув, чув тільки відповіді Онисимова.

— Так, слухаю, товаришу Сталін... Спосіб Лєсних? Так, знаю.

Онисимов кілька разів підряд нервово натиснув кнопку дзвінка до секретаріату. На ці дзвінки-виклики одразу ж до кабінету вбіг Серебрянников, який, дарма що поспішав, аж ніяк не метушився і ніскільки не втратив постійної добропристойності. Онисимов чітко відповідав:

— Так, товаришу Сталін. Так, особисто знайомився.

Прикривши розтруб рукою, він прошипів:

— Миттю сюди все, що у вас є стосовно Лесних.

Не перепитуючи, схопивши наказ на льоту, Серебрянников із тією ж цілеспрямованою швидкістю щез. Онисимов промовив у телефон:

— Можу повідомити, що років зо два тому інженер Лесних звертався зі своєю пропозицією до міністерства. Було проведено...

Сталін, вочевидь, його перебив. Онисимов миттю змовк. Він слухав виструнчившись, як і досі. Маленька ручка міцно тримала телефонну трубку. Хвилювання все ще плямами обпалювало щоки, але небоязкий, зосереджений погляд свідчив, що він тримався стійко.

— Так, з його скаргою я сам розбирався. Було залучено й авторитетну комісію. Крім того, висновок написав і Василь Данилович Челишев.

Аж тут Челишев нарешті цілком збагнув, про що й про кого розпитує Сталін. Спершу якось не міг второпати, що йдеться саме про ту одутлу, змучену задишкою людину, яка... Авжеж, Лесних, викладач із Сибіру. Запропонував спосіб виплавлення сталі безпосередньо з руди, поминувши доменний процес. Заявив, що коксу більше не треба, що спосіб Лесних технічно здійснимий, але економічно недоцільний, оскільки занадто дорогий. Це справа не нинішнього десятиріччя. Нехай винахідник, захоплений власною вигадкою, клопочеться, експериментує, деяку допомогу в розумних обсягах йому треба надати, ця робота, можливо, з'ясує окремі питання металургії, але не варто — в крайнім разі у доступній для огляду перспективі — розраховувати на якийсь практичний ефект, на практичне застосування способу Лесних у промисловості.

Наполегливий винахідник не зупинився навіть перед скаргою до Центрального Комітету партії. Звідти скаргу і всі матеріали переслали міністрові Онисимову. Йому теж довелося розглядати заявку Лесних, його креслення й обрахунки, а також численні відгуки, які відхиляли винахід. Олександр Леонтьович з'ясував усе це з притаманною йому старанністю. З олівцем він вираховував, що хімізм процесу за способом Лесних вимагатиме практично недосяжних температур. Якщо ж реакція, понад усі

сподівання, все ж розпочнеться, то шлаки набудуть такої ядучості, якої не витримає жодна вогнетривка речовина. Конструкція запропонованої печі, як переконався Онисимов, вивчивши креслення, теж була неспроможна, не усувала, наприклад, злипання руди, яка випадає у ванну. Його висновки були ще категоричніші, ніж висновок Челишева. Якимось у ті дні він навіть дорікнув Василеві Даниловичу:

«Ви виявили м'якотілість,— слівце «м'якотілість» було аж як несхвальне в устах Олександра Леонтьовича.— Тільки з доброти могли ви написати, що спосіб технічно здійснений».

«Чому? Теоретично він імовірний».

«Але ж ми з вами не сумніваємося, що з цієї витівки нічого не вийде. Так і слід було сказати, нікого не обнадіюючи».

«То нехай сам він там і порпається».

«Не нам це вирішувати. Він працює не в нашій системі, а в Міністерстві вищої освіти. Не певен, що воно має потребу в наших невинних побажаннях».

І от два роки по тому зненацька Сталін запитав по телефону про інженера Лесних. Як могло це статися? Яким чином пропозиція Лесних проникла до Сталіна крізь нескінченні обмеження? Прислухаючись до пояснень Онисимова, Челишев пригадував сякі-такі нечіткі плітки про те, що відомство таборів, підлегле Берії, зайняте проектуванням гігантських гідроелектростанцій у Східному Сибіру, вишукало, мовляв, якісь кошти для Лесних на його досліди.

Телефонна розмова тривала. Безмірна повага до співрозмовника, як і досі, читалась із вкрай уважливого обличчя, з непорушності виструнченої постави. Стоячи мовби за командою «струнко!», не підводячи, одначе, при цьому голови,— вона, здавалося, втислася в плечі ще глибше, ніж завжди,— Онисимов не намагався ухилитися від прямих відповідей. Не варт гадати, буцімто йому не було притаманне вміння вислизнути. Однак ця властивість мовби безслідно випаровувалася, коли до нього звертався Сталін. Особлива точність, пунктуальність — тут не тільки справа честі, святий обов'язок, але й щит, порятунок для Онисимова.

— Як інженер не можу підтримати, Йосифе Віссаріоновичу, цей спосіб.

Знову він обірвав мову, став слухати. Неждано знову змінився на виду, пополотнів.

— Ні, не був поінформований. Уперше про це чую.— Й одразу ж оговтався, холоднокровно сказав: — Проведено серйозну експертизу, Йосифе Віссаріоновичу. Я, звісно, несу цілковиту відповідальність. Окрім цього, як я вам уже доповідав, цим займався і товариш Челишев. Він, до речі, ось тут, у мене сидить.

Василь Данилович розумів, що Онисимов хоче одержати передишку бодай на кілька хвилин, аби опам'ятатися, оговтатися від якоїсь страхітливої несподіванки, відтак гідно її зустріти. Цей хід удався. Олександр Леонтійович подав слухавку Челишеву:

— Йосиф Віссаріонович вас просить.

20

Мембрана донесла неквапну інтонацію Сталіна:

— Товариш Челишев? Здрастуйте,— телефон мовби посилював його повсякчасний різкий грузинський акцент.— Ви знаєте про пропозицію інженера Лесних щодо бездоменного одержання сталі?

— Так.

— Що ви про це можете сказати?

— Оскільки я з його задумом знайомився, можу вам...

— Самі знайомилися?

— Так.

— Гаразд. Слухаю.

— На мою думку, Йосифе Віссаріоновичу, пропозиція практичної цінності не має. В промисловості застосувати її не можна.

— Себто справа, яка не має перспективи? Я правильно вас зрозумів?

Щось загрозливе відчувалося в тоні, ще мовби спокійному.

Василь Данилович відповів:

— У далекій перспективі ми, можливо, справді виплавлятимемо сталь тільки електрикою. Поки що ж...

— Отож винахіднику, слід гадати, не допомогли? Довелося промовчати. Челишев не хотів рятуватися за рядками свого висновку — винахіднику, мовляв, слід надати якусь можливу допомогу,— не хотів підводити цим Онисимова. А посилення на інше міністерство, якому підлягав викладач Лєсних, було осоружне Василю Даниловичу. Сталін, одначе, не дозволив йому уникнути відповіді.

— То що ж, не допомогли?

Челишев буркнув:

— Не знаю.

— А я знаю. Ви з товаришем Онисимовим не допомогли. Замість вас це зробили інші. І хоча ви дотримуетесь погляду, буцім винахід практичної користі не має...— Сталін витримав паузу, мовби очікуючи від Челишева підтвердження.— Я правильно вас зрозумів?

— Так.

— Тим паче в мене на столі, товаришу Челишев,— голос Сталіна зазвучав суворіше,— лежить метал, лежать зразки сталі, виплавлені цим способом. Я вам їх надішлю. Вам і товаришеві Онисимову.

Челишев збагнув: ось якої звістки стосувався вигук Онисимова: «Вперше про це чую». Василь Данилович теж тільки зараз почув про цю новину.

— Авжеж, виплавити можна,— сказав він.— Але скільки це коштувало?

— Майже нічого не коштувало. Плавку провели в лабораторії Новосибірського політехнічного інституту. Помічниками товариша Лєсних були кілька студентів.

Знову до кабінету безшумно вбіг Серебрянников, тримаючи дві течки. Онисимов їх майже вихопив, заходився нашвидку гортати, поглядаючи й на Челишева, розгадуючи, якщо і не з його погляду — дрібненькі оченята академіка геть сховалися під нахмуреними бровами,— то за мінливими тіннями на сухорлявому обличчі, про що говорить Сталін.

Серебрянников став позад Онисимова, злегка до нього прихилився і, як завжди, не втрачаючи гідності, був готовий виконати будь-яке чергове доручення.

— А порухувати все ж бо треба,— сказав Челишев.— До того ж і піч стала непридатна, кладка згоріла.

— Хто вам повідомив?

Василь Данилович дозволив собі усміхнутися.

— Ачей не хлопчак. Можу зметикувати. Але це, Йосифе Віссаріоновичу, не таке страшне, якби...

Сталін нетерпляче обірвав:

— Навіщо, товаришу Челишев, підміняти дрібницями головне? Хіба щось значиме народжується без мук? — вдоволений своєю формулою, він помовчав. Відтак знову вдався до своєї неспішності.— Головне в тому, що новим способом виплавлено сталь. Все інше прикладеться, якщо ми, товаришу Челишев, будемо в цьому наполегливі. Хіба не так?

Вловивши роздратування, яке прохопилося якоїсь миті, чи, мабуть, примхливі інтонації Сталіна, Василь Данилович не виявив мужності заперечити. А заперечення просилося на язик. «Навіщо підміняти дрібницями головне?» Авжеж, авжеж, але якби ви, товаришу Сталін, не цуралися дрібниць. І доскіпувалися, випитували про всілякі подробиці. Адже способів безпосереднього одержання сталі з руди запропоновано вже чимало, і в нас, і в світовій металургії. І кожний спосіб — це дрібниці, тонкощі, подробиці. «Будьмо наполегливі». Ні, не все в техніці, в промисловості можна взяти тільки наполегливістю. Спершу треба мати правильне рішення.

— Отже, ви припустилися помилки, товаришу Челишев,— Сталін повагався, давши час Челишеву осягнути тяжкість цих слів.— Але помилки, яку можна виправити. Тож виправляймо її. Цей метод нам потрібен.

21

Зізнатися, Челишев завагався.

Колись давно, в грудні 1934-го, він, вічно нахмурений головний інженер «Новоуралсталі», виголошував промову в Кремлі, вітав Сталіна. Вітав від імені співтоваришів, учасників тієї зустрічі, та й від усіх металургів, які вперше в історії Росії виплавили десять мільйонів тонн чавуну за рік.

Челишеву за два чи три дні повідомили про цей його виступ, що мав відбутися невдовзі. Він тільки буркнув у відповідь:

— Гаразд.

Промовець із нього був ажніякий. В усних переказах, які ще й нині замінюють ніким не записану історію вітчизняної металургії, вшановано його виступ на мітингу новоуральців з нагоди пуску першої домни. Кожен оратор, за звичаєм тих часів, закінчуючи промову здоров'ям, вигукував, наприклад: «Хай живе героїчний робітничий клас!», «Хай живе великий Сталін!» тощо. Челишев же, виголосивши чи, точніше, пробуркотівши кілька цифр, які характеризували потужність збудованої домни, найбільшої у Європі, її озброєність механізмами, теж під кінець промови гаркнув: «Хай живе». Йому хотілося сказати: «домна номер перший» — вона, ця могутня піч, була його любов'ю, його пристрастю, справдешньою пристрастю його життя, — але, посоромившись, він так і не скінчив свого вигуку. Гаркнув: «Хай живе!» — і нічого до цього не додавши, змовк.

Час від часу в центральній пресі з'являлися його статті. Кожну з них, власне кажучи, ладував, виконуючи доручення редакції, той чи інший журналіст, поставивши, звісно, Челишеву кілька запитань, занотувавши до блокнота його висловлювання. Політичне «вірую» Василя Даниловича не було позначене якоюсь двозначністю. Одухотворюючи свої домни, розпізнаючи, як іноді йому здавалося, їхню мову, розуміючи їхні скарги, бажання, відчуваючи себе мовби їхнім депутатом, представником, Челишев був прибічником Радянської влади, прибічником партії, яка здійснювала небувалу індустріалізацію. Раз і назавжди з'ясувавши це для себе, він відтак надавав можливість журналістам розцяцьковувати його статті політичними фразами, незрідка розгонистими чи пустими. Злаштовані за нього статті він легко підписував, виправляючи тільки неточності стосовно техніки, його інженерного фаху.

Ось такому оратору й доручили сказати привітальне слово Сталіну.

Бруківкою Красної площі Челишев крокував серед інших металургів до Спаських воріт Кремля.

— То як, Василю Даниловичу, приготували промову? — запитав хтось із супутників.

— Яку промову? Я ж від усіх нас виступатиму. Прочитаю, що дасте. Та й годі...

Аж тут для нього з'ясувалося, що аніякого загального привітання не складено, що йому, інженерові, будівникові «Новоуралсталі», який уже прожив піввіку, який заслужив честь говорити від імені співтоваришів, належить сказати власними словами власні почуття. Як же це так? За десять-п'ятнадцять хвилин він постане перед Сталіним, він і в гадці не має аніякого плану промови.

От уже Челишев разом з усіма крокує сходами Кремлівського палацу. Ніхто не розмовляє вголос; м'які килими, розіслані на сходах, приглушають кроки. Бентежачись від цієї особливої урочистої тиші, Челишев зосереджується, прагнучи зусиллям думки вирізнити найсуттєвіше, найголовніше з того, що він пережив і передумав.

У залі він примостився в кутку, але його відшукали, знайшли йому стілець попереду.

Перші звернені до Сталіна слова він вимовив, похнюпившись і затинаючись. Однак дивовижна щирість додавала виразності його промові. «Під вашим керівництвом, товаришу Сталін, створена нова промисловість, ви здійснили революцію в техніці, про яку ми, старі інженери, ледве чи могли мріяти не тільки загально, але й у подробицях. Історія промисловості не знає іншого прикладу ні щодо строків, ні щодо обставин, а найголовніше — щодо методів і прийомів. Це революційне від початку до кінця». Ось тоді Челишев і підвів голову, поглянув прямо в очі Сталіну — нещирі, без будь-якої живої гри.

У глибині душі Василь Данилович розумів: негарно, негідно вихваляти людину очі в очі, але поступився перед загальноприйнятою вже в ті роки манерою, стилем часу, поступився, не погрішивши ні перед своєю інженерною пристрастю, ні перед совістю: він, хто спорудив, нарешті, завод за планами й заповідями Курако, мав доволі підстав дякувати Сталіну.

Сталін і тоді, після тієї промови Челишева, відповів йому:

— Ви помиляєтеся, товаришу Челишев.

Проходжуючись туди-сюди, позиркуючи на прихлий зал, Сталін десь із хвилину помовчав. Для

Челишева це була хвилина муки. Хіба ж легко почувти від Сталіна: «Ви помиляєтесь»? А він усе тішився й тішився мукою Василя Даниловича. Відтак повторив:

— Ви помиляєтесь. Партія не змогла б сама подужати роботу, про яку ви говорили. Тим паче неправильно приписувати її мені, скромному учневі Леніна.— Обернувшись до Челишева, він із посмішкою додав, мов відрубав: — Разом із партією у цій роботі брали участь і безпартійні спеціалісти, от як ви.

Ось так Сталін віддав компліментом за комплімент, до чого, скажемо при нагоді, він вдавався не часто. Тієї миті Челишева, хоча й невиразно, все ж пройняло зніяковіння. Здалося, що втягли його до якоїсь йому непотрібної гри. Втім, це відчуття швидко розвіялося: він же щиро висловив свої почуття.

22

Ось і тепер Сталін сказав: «Ви припустилися помилки». Біс його знає, може, й справді він ухопив своїм генієм, чуттям щось таке, чого не побачив і не втямив Челишев? Ухопив і повелів: «Такий метал нам потрібен. Такий спосіб буде життєздатний».

Онисимов тим часом розгорнув течку креслень, дістав, розгорнув аркуш кальки — загальний вигляд печі Лєсних. Обоє — і Челишев, й Онисимов — поглянули на це креслення, потім їхні погляди зустрілися. На мить у зеленкуватих серйозних очах Олександра Леонтійовича промайнув біль, відтак знову проступила глибока зосередженість, напруга думки. Звісно, нелегкі були для нього ці хвилини. Зараз похитнулося його становище, все його майбутнє. Авжеж, Василеві Даниловичу теж перепаде. Але до дідька вагання! Він, академік Челишев, зобов'язаний сказати Сталіну: ця піч не придатна для промисловості, для промислових масштабів. І чинить зі мною, товаришу Сталін, що завгодно, але ніколи вас я в оману не вводив, скажу й тепер, що думаю. Одначе знов заговорив Сталін:

— Доручаю вам, товаришу Челишев, цим зайнятися. Необхідна подальша наукова розробка й техноло-

гічне доведення металургійного процесу, запропонованого товаришем Лесних. Потім займатися проектом заводу для одержання сталі за його способом.

— Якщо такі заводи почнемо будувати, то...

Усе ж Василь Данилович не закінчив фрази, знітився, відчуваючи навіть по телефону, як тисне воля Сталіна.

— Що ви хотіли запитати?

— Не візьмусь, Йосифе Віссаріоновичу, за це. Не вірю в цей спосіб.

— Як собі знаєте.

— Не вірю й не можу.

— Як знаєте, — сухо повторив Сталін. — Справа ваша. — Він ще почекав на якісь слова Челишева. Але не дочекався. — Передайте трубку товаришеві Онисимову.

Стиснувши маленькою рукою чорну пластмасу телефонної трубки, Олександр Леонтіївич знову виструнчився:

— Слухаю вас, товаришу Сталін.

У цьому діалозі між генералісимусом і міністром, який зав'язався знову, Челишев, як і перед цим, міг сприймати лише одну сторону.

— Дозвольте, товаришу Сталін, доповісти. Пропозиція товариша Лесних розглядалася тричі. Комісія під головуванням доктора технічних наук професора Богаткіна...

Сталін, очевидно, обірвав Олександра Леонтіївича, скосив його якимось безапеляційним зауваженням. Певний час Онисимов зосереджено слухав повторюючи:

— Зрозуміло. Зрозуміло.

Потім промовив ще раз:

— Зрозуміло. — І додав: — Буде виконано. Так, під мою особисту відповідальність.

Ці слова були тверді. Очі Онисимова вже не виказували мук. Василь Данилович одразу збгннув: Сталін довірив Онисимову долю винаходу — того винаходу, який саме Онисимов і відхилив, — доручив особисто йому, міністру, наглядати за подальшою розробкою і спорудженням заводу з печами Лесних. Й Онисимов без зупинки відповів: «Буде виконано!» Колишні його заперечення вже мовби не існували: веління Сталіна він сприймав як беззаперечний вищий закон.

— Слухаю. Записую.

Сталін зі свого кабінету продиктував строки, надав вісімнадцять місяців для спорудження нового заводу в Східному Сибіру, для одержання першої промислової плавки за технологією Лесних. Відтак, як зрозумів Челишев, повернув Онисимова до списку, якого раніше, кілька хвилин тому, не захотів слухати.

— Зараз я вам прочитаю.

Умить відшукавши в підшивці потрібний аркуш, Онисимов оголосив одне за другим прізвиська членів комісії, які одноставно ухвалили негативний висновок щодо пропозиції Лесних.

— Усіх знову включити? Слухаю. Кого? Записую. І представника «Єнісейелектро»? Буде призначений товаришем Берією? Слухаю. Зрозуміло.

Так закінчилася розмова. Зловісне ім'я Берії вплелося в самісіньку зав'язь майбутнього величезного, як скомандував Господар, підприємства.

Трубку покладено. Онисимов сів у крісло, поглянув на Серебрянникова, який усе ще стояв за його спиною, сказав:

— Але ж він теж там зараз сидів.

Благовидий начальник секретаріату на мить прикрив повіками на знак розуміння балухаті блакитні очі. Зрозумів і Челишев, кого слід було розуміти під тим «він».

Керуючись щоденником Василя Даниловича, а також і деякими іншими матеріалами, ми можемо цілком достовірно уявити, як цього разу відбулося втручання Сталіна. Так, пластинки металу, виплавлені наполегливим Лесних у лабораторній печі, приніс Сталінові Берія. Звісно, Берія раніше й не здогадувався, що десь у далекому Сибіру працівники проектованої грандіозної гідростанції «Єнісейелектро», яку теж належало споруджувати управлінню таборів, підкинули якомусь фанатику-винахіднику децицію засобів, як мовиться, навмання. Такі от дрібні витрати були поза його, Берії, масштабами. Але про дослідну плавку йому доповіли. З блискучими тонкими пластинками металу — винахідник дав йому назву першородної сталі,— одержаного безпосередньо з руди шляхом електроплавлення, особливої технології, яка відмінняє застосування коксу та й увесь доменний процес, Берія пішов до Сталіна.

І не тільки з пластинками, але й з повним набором доказів, які свідчили, що Онисимов душив винахід. Нарешті-бо настав час, на який Берія вичікував роки й десятиліття: Онисимов підставив себе під удар, немилосердний удар Сталіна.

Тонкі сталеві смужки, відливаючи благородним переблиском срібла, лягли на письмовий стіл генералісимуса. Як ми вже говорили, він спроквола обміркував, підготував ще одну велику справу свого життя, виносив план індустріального наступу в Східному Сибіру. Нове небувале будівництво, спорудження безприкладних за потужністю гідроелектростанцій стане точкою прикладання бурхливих, бунтівливих сил молоді, подвигом покоління. Разом із тим незліченні трудові колони в'язнів також знайдуть там застосування. Щоправда, вчених непокоїло, що майбутніх потоків електроенергії виявиться забагато. Де ж бо ще взяти споживачів? Як підвищити енергоємність індустрії?

Але ж, виявляється, уже є електропіч, котра виплавлятиме сталь, не потребуючи коксу, є вже й метал — от він на столі! — одержаний у цій печі. Вислухавши Берію, роздратований Сталін тут же повелів зв'язати його з Онисимовим.

Підсумок розмови читач знає. Сталін, усупереч сподіванням Берії, не розправився з Олександром Леонтійовичем, який, відкинувши свої колишні думки інженера, зайняв єдино рятівну для нього позицію: «Буде виконано!» Причому вчинив так не через те, що втратив мужність, ні, з переконання всього життя, повторимо це знову, яке вже діяло майже із силою інстинкту: понад усе дисципліна, вірність Сталіну, кожному його слову, вказівці. Та й Сталін, у свою чергу, не сумнівався, що Онисимов — дарма що відкидав винахід, коли він ішов, тиснув знизу, — тепер краще, енергійніше, ніж будь-хто, зробить усе можливе й надможливе, щоб запровадити в промисловість спосіб Лесних. І не зачепив, не відкинув геть Онисимова. Сполотніле обличчя Олександра Леонтійовича поступово набувало звичної легкої коричнюватості. Близька грізна небезпека не зволожила його чоло, навіть дрібненький піт не проступив біля коренів пригладженого світло-каштанового волосся.

Серебрянников скромно пішов, залишивши Челишева й Онисимова віч-на-віч. На столі безладно, мовби після бою, лежали дві течки з паперами, які стосувалися винаходу Лєсних, і навскіс розстелений, у складках, аркуш кальки — загальний вигляд печі.

Нєсхвально похитавши головою, Челишев доказав те, що не відважився випалити Сталіну:

— Якщо такі заводи почнемо будувати, без штанів ходитимемо.

Онисимов нічого не відповів. За звичкою потягнувся до незмінної пачки «Друга», взяв у рот сигарету, викресав сірник і... Що таке? Вогник загойдався, затанцював у тремтячих його пальцях. Здивувавшись, він, не припаливши, загасив сірник. Наказав пальцям не тремтіти. Але й другий сірник теж вібурав у його руці. Очі були ясні, небоязкі, губи міцно стулені, а от руку бив дрож.

Такий був перший вияв дивної хвороби Онисимова, цього мовби безпричинного, невідчєнного тремтіння пальців, якого не здолала медицина.

23

Минуло кілька днів звідтоді, як до міністерства зателефонував Сталін. І неминуче здійснилося. Онисимов запросив Василя Даниловича до свого кабінету, подав постанову Ради Міністрів СРСР, підписану Сталіним.

Маленькі очиці академіка побігли рядками. Він одразу вихопив своє прізвище... Челишеву оголосити догану й зняти з роботи. Що ж, на це він і сподівався. Ну ж бо, тепер можна прочитати все підряд... Визнати як державно важливий винахід інженера Лєсних... Електроплавлення, яке виключає доменний процес... Міністру Онисимову оголосити догану... Челишеву... Ет, це вже читане. Далі зазначалися потужності й терміни, вже названі Сталіним: за вісімнадцять місяців пустити завод, розрахований на виплавлення півмільйона тонн металу на рік... Приступити до вибору майданчика в районі майбутньої Єнісейської гідростанції. Одночасно провадити технологічне доведення... Відповідальність покладається особисто на Онисимова. Окремим пунктом винахід

Лесних відносився до щонайсекретніших... Вжити заходів, аби свідчення про його спосіб не проникли за кордон... Цілком таємною була й сама постанова.

Дійшовши до підпису, Челишев умгукнув, відклав папір.

— Одержав, значить, по зашиюку. В чому можу й розписатися, якщо це треба. А відтак і попрощаємося.

— Прощатися з вами я не збираюся. Хочу попросити вас, Василю Даниловичу...

Однак думки Челишева ще притягала постанова. Не дослухавши, він запитав:

— Але ж ви, Олександр Леонтійовичу, ви ж бо як? Невже вважаєте це за можливе?

Онисимов, який незмінно носив разом із цупким, завжди чистим комірцем певну бронь офіційності, службової суворості, і тепер замкнувся:

— Даруйте, не можу обговорювати це питання.

Але старий гнув своєї:

— Один із нас тут легко відбувся. І знаєте хто? Я. А вам доведеться сьорбнути солоного.

Олександр Леонтійович не відповів. Челишев поглянув на нього пильніше. Онисимов цієї хвилини здався йому змученим. Очі, як завжди, гостро блищали, але білки поїняла жовтизна. Знову умгукнувши, Челишев примирився, більше не чіпав болісної теми.

Доречно ввірвалося й живе повсякдення. Глухо затріскотів телефон внутрішнього міністерського зв'язку. Виявилось, зателефонував Олексій Головня, перший заступник Онисимова, який от щойно — мало не цієї ж хвилини — повернувся з відрядження на Урал. Онисимов покликав його до себе:

— Так-так, Олексію Опанасовичу, зараз же заходь.

І, знову звернувшись до Челишева, завів мову про науково-дослідний центр металургії, сказав, що гадає направити туди Василя Даниловича, запропонував йому очолити центр. Академік похмуро слухав.

Увійшов, широко крокуючи, Олексій Опанасович, зодягнений у свій улюблений напіввійськовий костюм.

Ні, змагатися у витривалості з Онисимовим, він, колись багатир, здоровань, невтомний інженер-доменщик, все-таки не міг. Він надбав хворобу серця, мінливу аритмію. Бувало, кинувши до рота пігулку,

прикусивши побілілу важку нижню губу, він гамував раптовий різкий біль, але іноді повторні приступи збивали його з ніг. Він перебував тиждень-два в лікарні, знову ставав на ноги, знову впрягався у те ж ярмо. Як перший заступник він дублював усю роботу міністра — той міг будь-якої хвилини виїхати, Олексій Опанасович сходу переймав усі його справи — і, крім того, спеціально відав заводами Сходу.

Чимало індустріальних перемог — їх не обміне не написана ще історія радянської металургії — було позначено його безпосередньою участю. Бувало, Олексія Опанасовича, як мовиться, кидали на прорив. Він налягав, як корінний, уміло, наполегливо тягнув і витягав. Витягав і, здавалося, безнадійні справи.

Можливо, скупі фарби, затрачені нами на його побіжний портрет, справили хибне враження про нього як про сякого-такого татуса, добрягу. Ні, Олексій Головня був і непохитно жорстким, нікому й нічого не прощав. Його улюблене лайливе слівце «барахольник» падало мов удар. Він, бувало, й сам попереджував: «Зважайте, в мене тяжка рука». Жорсткість, немилосердя заради справи й разом із тим природжена м'якість, людяність — от що поєднувалося в ньому, викликало до нього не тільки повагу, але й почуття щиріші. Та все ж за своїми ділами він, як усі вважали, поступався перед Онисимовим. Щоправда, інженерна жилка, розуміння металургійних процесів, різних тонкощів заводської практики — це в ньому, Олексієві Головні, було ґрунтовно втілено й розвинено. Він справедливо вважав себе в цьому сильнішим, ніж Онисимов. Олексій Опанасович і виріс на заводі, був старшим сином доменного майстра. Однак у пунктуальності, у пристрасній прив'язаності до особливого роду міністерської роботи він не був, звичайно, нарівні з Онисимовим. Перейшовши за рішенням Центрального Комітету чи, точніше, за поведінням Сталіна з підприємства до міністерства, Головня нудгував за заводським духом, так і не зумів за багато літ утамувати цей смуток. Він із задоволенням виїздив у відрядження, прагнув ще й ще затримуватися на заводах, терпляче витримував, хоча й був добрий сім'янин, розлуку з домівкою. І повертався, мовби

ковтнувши живої води, — скинувши дещицю зайвого сальця, посвіжішавши.

Він і тієї хвилини увійшов помолоділий, засмаглий, його чималий ніс — інакше, ніж картоплиною, його не назвеш — по-хлоп'ячому обліз. Либонь, особливо омолоджувала Головню щира відверта посмішка, яка знов до нього повернулася, — міністерські будні, хвороба, бувало, надовго стирали її, вичавлювали із змарнілого обличчя.

Привітавшись, він жваво мовив:

— Заїздив, Василю Даниловичу, і на «Новоуралсталь», на другу вашу батьківщину. Там вас так і вважають, довічно новоуралсталівцем.

Старий нічого не відповів. Онисимов стримано сказав:

— Сідай, Олексію Опанасовичу. Почитай.

І, нічого не пояснюючи, подав постанову. Головня сів у твердувате крісло, дістав окуляри — він теж уже без них не обходився, — уважно, рядок за рядком, прочитав підписаний Сталіним папір. Розчесав п'ятірнею ще в'юнкий темно-русявий чуб. Щезла його гарна посмішка, очі перестали весело виблискувати, відчутніше проступили глибокі складки, які пролягли від великого носа до кутиків рота. Не дозволивши собі ані слова, він тільки зітхнув. Таку віднедавна він мав манеру, набуту, очевидно, сердечною недостатністю: працюючи, він час від часу тяжко зітхав.

— Що ж це за піч? — запитав він. — Як вона діє?

Онисимов мовчки дістав зі столу креслення печі, розгорнув, подав Головні. Той припав до них ясними очима інженера, ще раз поглянув на Онисимова, на похмурого Челишева, знову придивився до розрізу печі.

— Отже, руда сповзатиме цією площиною?

Онисимов лаконічно відповів:

— Креслення в твоїх руках. Дивись.

Звичним жестом він узяв сигарету, черкнув сірником. Челишев помітив, що вогник тепер не тремтів у пальцях міністра, маленька рука була міцна. Головня знову схилився над аркушем. Губи склалися так, ніби він мав намір свиснути. Але, звісно, не свиснув. Поклав креслення й нічого не сказав. Досвід, розум інженера-металурга не залишали сумніву, що запропонований новий процес у кращому разі вимагає

ще років і років для випробування, терплячого доведення. Це щонайкраще... А можливо, від нього доведеться зовсім відмовитися, бо в дослідах з'ясується, чи життєспроможна, чи придатна сама основа чи сутність винаходу. Перенести ж водночас, за одним махом новий процес у промисловість, у заводський масштаб, пустити за вісімнадцять місяців завод, обладнаний печами Лесних, це... Головня знову зітхнув.

Онисимов більше не згадував про винахід Лесних. Звернув на інше:

— Ти, здається, хотів розказати про «Новоурал-сталь»?

Однак Олексій Опанасович не міг зараз розповідати. Його прикро вразила, дійняла образа, завдана Челишеву. Ще підлітком, уперше відбуваючи практику біля домен, Олексій уже знав у обличчя завжди нахмуреного головного інженера Василя Даниловича. І з тих давніх часів у його, Головні, житті, а також і в серці якесь місце завжди належало Челишеву, про якого — за свідченнями заводських переказів — Курако, перший на Русі відчайдушний доменщик, одного разу сказав: достоту інженер.

Щирої вдачі, Головня не мав зараз снаги вторити Онисимову, говорити на інші теми.

— З вашого дозволу, про це пізніше.

— Гарзд, спішити нікуди... Так от, пропоную Василеві Даниловичу науковий центр. Тим паче, це його потаємна любов. Що ти, Олексію Опанасовичу, на це?

— Наскільки я знаю, навіть і не потаємна. Василю Даниловичу, не відмовитися?

— Я б пішов... Але знову мені там нав'яжуть оце,— Челишев кивнув на креслення і постанову, які біліли на широкому, не захаращеному паперами столі.

— Ні,— відповів Онисимов,— цю частку ваших обов'язків я, з вашої ласки, перейму на себе.

— Якщо так...

Онисимов задоволено вигукнув:

— Чудово! Підвели ризику.

У попільниці ще димів його непогашений недопалок, а він уже потягнувся за іншою сигаретою. Знову він викресує сірник. І — біс би його побрав! — кри-

хітний вогник дрібно тремтить, видає дроз, який знову вкинувся в руку. Ось так, спроквола, то мовби щезаючи, то знову оживаючи, до нього підбиралася ця дивна хвороба.

Він не розумів її причини. Але скажемо ми. Ще ніколи він не зазнавав такої сильної сутички — сутички наказу з внутрішнім переконанням. Донині він завжди поділяв думкою, переконанням те, що виконував. А тепер, либонь, уперше не вірив — не вірив, але все ж брався виконувати.

24

Епізод, який от зараз нам належить відтворити, теж позначений порівняно детальним, майже на цілих три сторінки записом у щоденнику Челишева.

Місце дії — знову той же кабінет, де, як завжди в минулі часи, бездоганно вилискував обшир світлого паркету, а відтак і порожній, звиклий до суворой тиші коридор.

Василь Данилович, який уже місяців зо три тому став директором науково-дослідного центру металургії, приїхав тієї зимної листопадової днини до міністерства, щоб у з г о д и т и тут план робіт, а водночас вирішити деякі інші питання. Він попростував до приймальні міністра, кивнув у відповідь на уклін чергового секретаря, який підхопився із стільця, буркнув:

— Можна?

— Звісно. Будь ласка, Василю Даниловичу.

Прочинивши відполіровані двері, Челишев побачив, що втрапив на засідання. Першої хвилини він не зрозумів, що саме тут обговорюється. І що за публіку зібрав у себе Онисимов, який ввічливо усміхнувся до Челишева зі свого крісла. Лець піднята в посмішці верхня губа оголила міцний разок білих із кремовим полиском зубів. Відкрилися й сторчаки гострих різців. Цей онисимовський характерний вищир був, як знавав Челишев, ознакою тамованого роздратування. Василь Данилович одразу ж помітив і чиясь незнайому, зграбно посаджену голову, яка чомусь привабила його. Та чи незнайому ж бо? Десь Челишев зустрічав це, всупереч сивині аж ніяк не

старече, розпашіле, мовби щойно з вітру, з морозу, обличчя. Лець примружені, в мережці зморщок очі з цікавістю вдивлялися в Головного доменщика Радянської країни. Ов, так це ж письменник! Депутати Верховної Ради, в складі якої був і Василь Данилович, називали по-простому письменником свого співтовариша депутата Пижова, автора кількох, безсумнівно, непересічних романів, які набули широкого визнання. Аж ніяк не сподіваючись зустріти письменника, далекого від так званих виробничих тем, на засіданні в міністра сталевого прокату й литва, Челишев не одразу його впізнав. Що ж тут треба письменникові? Втім, здається, десь промайнула замітка, що письменник, задумавши новий твір, провів кілька тижнів у родині сталевара на Уралі. Так, так, це згадалося Челишеву.

Хто ж тут ще? Два-три члени колегії, кілька московських професорів-металургів, стенографістка за окремим столиком і... Хто він, хворобливий на вигляд, з одутлим, без рум'янцю обличчям, розповнілий чолов'яга, який умостився в кріслі навпроти міністра? Ошатний піджак вільно розстебнутий, грубий зеленкуватий светр облягає тулуб. На прибульця цей чоловік навіть не поглянув. Звертаючись до Онисимова, він невдоволено каже:

— Ні, як собі хочете, а мені московське представництво необхідне.

Еге, зараз, либонь, міністр вліпить йому за такий тон. Примхливі нотки будь-кому тут не дозволені. Проте із тією ж ввічливою усмішкою, яка відкриває різці, Онисимов терпляче відповідає:

— Я ваш московський представник. Вам залишається тільки віддавати накази.

— Не можу ж я ганяти вас за всілякими дрібницями. Мене це зв'язує.

— Дарма. Будь-яке найменше ваше побажання передайте мені. І його негайно буде задоволено. Вимагайте хоч особистого літака, ви його одержите. А знадобляться, скажімо, дрібні цвяшки,— доручайте теж мені. Я тільки радий буду їх роздобути. Повторюю, я ваш агент із постачання, ваш представник.

Розмірковуючи, чолов'яга в розстебнутому піджаку роззирався довкола. Очі його, як мовиться,

палали. Вважай, його найрізкішою рисою якраз і був такий напрочуд осяйний погляд.

Звичайно ж, це Лесних! Так, той самий Лесних, якому була присвячена підписана Сталіним таємна постанова. Лиш одного разу, кілька років тому, Василь Данилович бачив цього тоді невизнаного, безталанного винахідника — Лесних прийшов до академіка скаржитися в обтріпаному, заношеному до блиску костюмі. І, звісно, отак звільна в кріслі не вмощувався, з такою вельможністю не розмовляв. Але очі, як і зараз, маніакально блищали.

Як не дивно, Василь Данилович міг би багато що вибачити цьому інженерові, який, з усього видно, задер носа, завеличався, та й то заради одного — що він зберіг такий погляд.

Були часи — маніяком вважали й Челишева, який нездоланно прагнув спорудити заповідане Курако, небачене ще в Росії, підвладне людині громадище — домну. Чимало літ минуло звідтоді, Челишеву поталанило сповна вдовольнити свою інженерну пристрасть, він і сам став відтак інший, але оцей от рідкісний виблиск очей, ніби спрямованих усередину, в якусь одну притягальну точку, оцей-от виблиск і тепер певною мірою примиряв його з Лесних.

Ще зо кілька секунд старий академік позиркує з-під волохатих брів на інженера, якому грізний міністр ладен слугувати за постачальника, довірену особу для доручень. І ще більше похмурніє. Під Москвою, на дослідному заводі науково-дослідного центру металургії — цьому заводові Челишев приділяв чимало часу, щотижня їздив туди — було вигороджено майданчик для Лесних, для його печі, привезеної літаком із Новосибірська. Челишев жодного разу не навідався до того прольоту, схованого за стінкою з бляхи, проходив мимо не затримуючись. Зате Онисимов з'являвся на заводі частенько, перебував біля печі Лесних по багато годин, не залучаючи Василя Даниловича, віддаючи розпорядження директорові заводу, надаючи все, що просив винахідник. Навідувалися до Лесних і професори-металурги з Москви. Та от же вони й зараз тут засідають: худорлявий, підтягнутий Богаткін, який непроникно позирає крізь окуляри, і лисий, приналежний до племені жителюлюбних товстунів, а втім, тут дещо похмурий,

Ізачик. Вони, два видатні авторитети в електрометалургії, колись були членами комісії, яка одно-стайно й категорично відхилила пропозицію Лесних. Жорстоким наказом Сталіна вони обидва призначені тепер сприяти винаходу, доводити технологію, спосіб, який вони заперечували.

Дякувати богу, він, Челишев, у це не вплутався. І нічого не хоче знати про цю справу. Так і не зайшовши до кабінету міністра, лише постоявши в дверях, він круто обертається й рушає геть.

25

Майже водночас знову розчиняються двері кабінету, звідки з'являється письменник.

— Василю Даниловичу! — в коридорі гукає він Челишеву.

Притримавши ходу, академік обертається. Письменник крокує швидко, як і раніше, високо, красиво тримаючи свою сиву голову. Хода його пужна, по-чоловічому граційна. Та й уся його постава напрочуд гарна: стан дивує стрункістю, плечі широко розгорнуті. Вовняний, сірий у клітинку костюм бездоганно припасований, хоча складки на штанях і вилоги піджака варто було б відсвіжити праскою. Але ця, ледь примітна неохайність одягу теж приваблює. На червонястому, мов у шкіпера в старовинних романах, обличчі — через цю червонястість один із друзів письменника дав йому прізвисько «Малиновий кіт» — проступає знічена усмішка. Дивно, що в такого відомого, навіть, як мовиться, уславленого письменника, до того ж і політичного бійця, загартованого в потрясіннях епохи, наділеного довір'ям Сталіна — довір'ям і, звісно, підозрілістю, — могла проглянути ось така непевна, ніби аж вибачлива усмішка.

— Василю Даниловичу, дозвольте відрекомендуватися. Ми з вами, так би мовити...

— Авжеж... Я вас, товаришу Пижов, знаю. І читав. Що ж вас привабило до нашої спархії?

— Вирішив, Василю Даниловичу, писати роман про металургів.

— Як же ви дійшли...

— До життя такого? — підхоплює письменник.

І заразливо регоче на високих нотах, от-от завис. Для добропристойної тиші коридора такі звуки дивні, небувалі. Відчиняються чийсь двері, хтось здивовано визирає й знову зникає.

Той, хто більш-менш часто спілкувався з письменником, знає оцей його заливчастий сміх, який зберігся ще з юності. Але сині — в минулому напрочуд чисті, яскраві, а з роками злинялі — очі Пижова зараз не сміються. Так, це йому притаманне: він регоче й тоді, коли йому аж ніяк не весело. Іноді таким сміхом, який майже не відрізнити від щирого, він прикриває життя душі, затамоване сум'яття.

Мовби з одного маху обірвавши свій регіт, письменник стає серйозний, пояснює:

— Я ж бо юнаком навчався в інституті сталі. Мав серйозні наміри, хотів стати інженером. Але пішов із першого курсу, обрав, як мовиться, — Пижов незрідка, надто ж у хвилини навіть і легкого сум'яття душі, вживав оце «як мовиться», — обрав супутницею життя іншу професію. З Онисимовим знайомі ще звідтоді. Уже й у той час хлопці казали мені: напиши щось про нас... І ось аж тепер потягло написати й про них, нинішніх металургів. Як бачите, маю тут сяке-таке коріння. Та й кортить спробувати, як мовиться, на власному горбі, що воно за штука — виробничий роман.

Пижов говорить, а сині очі схоплюють образ Челишева, його запалий рот, крутий вигин ніздрів, вигинисті дуги брів, — схоплюють поглядом митця, який уже зважився змалювати це обличчя, цю вдачу.

Безсумнівно, Пижов виклав Челишеву всю правду про себе. Одначе лиш поверхову. А втім, чи знав, чи з'ясував сам письменник глибоку правду про себе? Чи завбачав недалеко вже — на дотик руки — останню трагічну сторінку свого життя? Але не станемо й тут забігати наперед.

Можливо, в наступній повісті, якщо мені її поталанить написати, ми ще зустрінемося з Пижовим, однією з найцікавіших постатей щойно минулого часу. Поки що ж закони композиції, співмірності головних окрушин твору дозволяють надати йому лише дециду місця.

Перед самим собою, зрештою іноді й перед колегами, письменник не приховував: він задумав нову річ (уже був відомий її заголовок, який звучав, мов виклик: «Сталеливарна справа») також і задля того, щоб дати зразок і приклад усій письменницькій братії, прокласти новий шлях літературі.

І не лише літературі. Невпокійливе честолюбство Пижова — він сам у рідкісні хвилини прозоріння чи, можливо, відчаю проклинав цю свою роковану слабкість — охоплювало, вдамося знову до термінології епохи, увесь фронт мистецтва. Письменникові нетерпеливилось верховодити, вести за собою всі мистецькі таланти Радянської країни. Вести за собою... Це для Пижова означало: з блиском, із войовничою переконаністю відстоювати, роз'яснювати точку зору партії чи те, що вважалося тотожним цьому, вимоги, оцінки Сталіна. Ще в двадцяті роки, під час палких партійних дискусій, водночас і назавжди повіривши Сталіну, а пізніше й затамувавши страх, іноді з болісним соромом це усвідомлюючи, він, комуніст Пижов, навіть піддаючись волі чарки, чи, як він сам красиво говорив, впадаючи в гультяїство, — з ним це траплялося все частіше, — п'ючи-гуляючи й тішаючи душу нескінченно смутними давніми народними, іноді й блатними піснями, ніколи ні у великому, ні в малому Сталінові не зраджував. Заради цього іноді доводилося кривити душею, бо грізний Господар не мав, як відомо, витонченого художнього смаку, і, визнаючи іноді справді сильні твори, тим охочіше підносив і міщанську помпезність, і грубо-улесливу послужливість. Але ж совість у письменника була жива... Гадається, тут ми зачепили його трагедію.

Про новий свій задум Пижов оголосив на великому літературному вечорі, влаштованому на честь його п'ятдесятиріччя. Неквапно пригладжуючи обіруч свого красивого сивого чуба, мовби зачісуючи його, — такий жест був притаманний Пижову-оратору, — зосереджено вдивляючись кудись у простір, ніби вишукуючи найчистіші, найпроникливіші, найточніші слова, він виголосив свою клятву, присягнув на вірність Сталіну. Його нелункий у повсякденні голос раптом набув незвичайної дзвінкості: «Клянусь, буду до останнього подиху вірний його справі, його знамену, його імені». Відчувалося, ця клятва —

не пусті слова, завживані в ті часи. Хвилювання Пижова, внутрішній дріж, якого він не приховував, надали йому снаги. Зал, який уже всього набачився, принишк.

Невдовзі письменника запросив один із секретарів Центрального Комітету партії. Пижов незрідка бував у ЦК. Місяців зо три тому його ось так же викликали до секретаря. Тоді проектувалося таке собі об'єднання чи своєрідна федерація майстрів літератури й інших мистецтв. Секретар між іншим запитав: «Не відмовитеся очолити його?» Пижов погодився без манірності. І навіть із піднесенням. Співрозмовник усміхнувся: «Полюбляєш-бо ватажкувати?» — «Грішний, батюшко», — відказав Пижов. І, за своєю звичкою, зареготав на високих, до фістули, нотах. Із часом федерація літератури й мистецтва не відбулася. Очевидно, Сталін охолов до цієї ідеї.

Тепер секретар завів мову з Пижовим про інше:

— Пишеш про металургію?

— Поки що тільки прицілююсь. Ще увесь у пошуках.

— А життя тим часом постаралося підкинути тобі свою підказку. От, Йосиф Віссаріонович доручив познайомити тебе з цим документом.

З такою передмовою — короткою, але доволі виразною — письменнику було передано підписане Сталіним рішення Ради Міністрів щодо нового електрометалургійного процесу, щодо винаходу інженера Лєсних.

— Поміркуй, не поспішай, — докинув секретар. — А потім зателефонуй, дай знак, чи знадобилося це тобі для роману. А то Йосиф Віссаріонович візьме та й питає.

Письменник, як він сам пізніше зізнавався, одразу оцінив документ, що волею Сталіна опинився в його руках, умить запалився. В нього до того дня накопичилося чимало вражень від кількох поїздок на заводи, образи заводчан — сталеплавильників, закарбувалися окремі драматичні зіткнення, але все це ще було хитливе, невпорядковане, нечітке, мовби ще не мало якогось головного вузла чи головної історії, яка б зв'язувала всі нитки роману.

І от нарешті він її мав — та ще й від кого! — цю центральну історію, таку необхідну для нього. І він

одразу ж, — можливо, зі швидкістю думки — побачив задуману річ, яка заново склалася чи, як мовиться, вибудувалася, її драматургію, її філософію. Того ж дня він занотував до записника: «Ядро роману — переворот у металургії. Небувалий революційний спосіб одержання сталі. Академік Ч., учень знаменитого Курако, герой перших п'ятирічок, не зрозумів. Міністр О., член ЦК, інженер-металург, не розібрався, не зрозумів. Дійшло до Ст. Він зрозумів. І відкрив шлях цій революції в техніці».

Захопившись підказаним йому нещасливої години сюжетом, і справді-бо ефективним, який містив у собі рідкісні можливості широкої мистецької панорами, був сповнений пристрасті, дії, боротьби, письменник уже із заздалегідь винесеним вироком підійшов у міністерському коридорі до академіка. Але ж совість, як ми сказали, була в Пижова жива. Напевне, голос її був ледве чутний, та все ж вона виявляла себе в ніяковій, мовби вибачливій усмішці, яка раптом надала йому, іменитому авторові, зрілому діячеві, молодечої чарівливості.

Деякі прихильники й особливо прихильниці письменника вважали, що єдиною негарною рисою його зовнішності були великуваті, відстовбурчені, постійно червоні вуха. Однак Челишеву сподобалися якраз вони, ці лопухаті вуха, які наче вбирали в себе життя, його шепоти, шуми.

Приховавши очі під кошлатими бровами, мовби наїжившись, Челишев слухав письменника без найменшого упередження. Навпаки, відчував до нього прихильність. Але буркнув похмуро:

— Що ж вам від мене треба? Якщо ж ви щодо оцих-от справ... — він поглянув у бік кабінету, де Онисимов вів засідання.

— Так-так-так, — не приховуючи інтересу, затохтів письменник. Це кулеметне захотливе «так-так-так» стало в нього з роками машинальним чи, влучніше сказати, стереотипним.

— З Онисимовим ви про це говорили? — запитав у свою чергу Василь Данилович.

— Ще б пак. Звичайно.

— То що ж він? Сказав вам, що думає?

— А в нього правило: моя думка — це моя робота. Отож, будь ласка, сідай, дивись і роби висновки сам.

Челишев умгукнув. Невже Онисимов навіть письменникові, товаришеві студентських літ, не подав знаку, не натякнув, що вся ця витівка — спорудження заводу з печами Лєсних — нічим іншим не скінчиться, окрім провалу? Так, либонь, не прохопився, не відкрився і перед другим юності.

— Гм... Якщо надумали писати про цю справу...

— Так-так-так.

— То тут я вам не помічник. Вважаю, що ця, — Василь Данилович затнувся, та все ж дозволив собі висловитися грубувато, — ця веремія несерйозна. І розмовляти про це, даруйте, не буду.

Із нещадністю, властивою політиці, письменник одразу ж визначив (а пізніше занотував до записника): Челишев сягнув своїєї межі, відстав на якомусь перегоні від швидкоплинної епохи. Але мовив письменник таке:

— Навіщо ж про це? Я хочу розпитати вас про Курако. І про часи, коли споруджувалася «Новоуралсталь». І про Серго...

— Про це приходьте. Ласкаво прошу. З кимось із металургів-старожилів ви вже розмовляли?

— Так, поталанило. Потрапив до лікарні, — знову на нібито опаленому, обвітреному обличчі проступає ніякова, по-дитячому винувата усмішка: письменник же знає, за що його, гуляку, який вінець не знає, іноді тижнями витримують у лікарні. — Там, на моє щастя, лежав Олексій Опанасович Головня. І щодня він, так би мовити, відбував повинність, розповідав мені історію нашої металургії в образах.

Пижов знову регоче на весь коридор, а блакитні — колись яскраві, а тепер мовби з домішкою неживої білості — очі невеселі. Він домовляється з академіком про день і час майбутньої зустрічі. І повертається на засідання.

26

Усе ще сидючи в знайомому кабінеті, в просторій кімнаті, нині застеленій неосяжним сіро-жовтим килимом, Челишев гортає прихоронені з собою папери.

Усі ці роки він не мав охоти відлутуватися в справу Лєсних. Однак разом із тим висунув перед науково-

дослідним центром завдання вишукувати дійсний спосіб, реальний шлях безпосереднього одержання сталі з руди, тобто шлях до бездоменної металургії. Один із кращих учнів Василя Даниловича зважився з його благословення стати бездоменщиком, неспіхом згуртовуючи групу для розробки цієї теми.

Та все ж, певна річ, звістки про будівництво, а відтак і пуск підприємства «п о ш т о в а с к р и н ь к а № 332» (так було зашифровано споруджуваний у Східному Сибіру для виплавлення сталі за способом Лесних потужний завод вартістю 150 мільйонів карбованців), долітали й до Василя Даниловича. Він знав про нескінченні аварії, закозлення, прогари, про всілякі переробки, реконструкції споруджених печей, про незліченні відрядження у розпорядження Лесних авторитетних виробничників і людей науки, серед них і тих же бідолах — професорів Ізачика й Богаткіна, про поїздку на завод Онисимова з бригадою фахівців.

Час від часу з'являлися в пресі повідомлення про те, що письменник працює над своїм новим романом.

Був 1953 рік. Одного березневого дня зненацька завершилася певна історична смуга, замріяла інша: помер Сталін. Смерть увірвала останній період його влади — період його старості.

Якось улітку того ж року Челишева запросили на засідання Президії Ради Міністрів. У порядку денному серед інших питань була зазначена й доповідь Онисимова: попередні підсумки створення жаростійкої сталі для реактивних двигунів. Засідання вів Берія, який у чомусь змінився після смерті Господаря. Либонь, ще більше розповнів, білі руки, як і досі, печені, але бездоганно виголені повняві щоки, котрі раніше, як правило, полискували, зараз мовби померхли, поїнялися якоюсь тінню заклопотаності. Втім, тримався він упевнено. Позиркував блакитненькими імлистими очима крізь голі, без оправ, скельця, іноді владно обривав того чи іншого промовця, задавав питання чи висловлював свої зауваження і, здається, ні вві сні, ні наяву не відав, що за кілька днів його привселюдно викриють.

Надійшла черга і для повідомлення Онисимова. Олександр Леонтійович, як завжди, коротко, точно, по-діловому доповів про хід дослідних плавок, про

перші успіхи, ще не зовсім певні, які ще належало закріпити. Закріпити й іти далі до ще міцнішої сталі.

Скінчивши повідомлення, він усе ще стояв, ждучи запитань. Хтось із тих, які сиділи навколо Берія, поцікавився, які ж перспективи одержання сталі за способом інженера Лесних.

Олександр Леонтіївич відповів:

— Аніяких зобов'язань щодо цієї сталі я на себе взяти не можу.

Пролунав той же голос:

— Не розумію. Адже є постанова.

— Постанову виконано. Завод споруджено, прийнято урядовою комісією, пущено. Акт щодо приймання винахідник теж підписав. Усі його претензії, побажання задоволено. А технологією, згідно з постановою, я там не керую.

Втрутився Берія.

— Оскільки про це зайшла мова, — ваговито, непоквапом обізвався він, — я мушу сказати, що цього разу товариш Онисимов був не на висоті. Спершу він просто відкинув пропозицію Лесних, а потім, коли з'ясувалося, що цінність цього нового способу, ще не відомого в світовій техніці, безсумнівна, став на позицію критикана, думав лиш про те, як довести, що спосіб Лесних нездійснений. Така поведінка була непартійна, — Берія, як і досі, анітрохи не ніякуючи, повчав партійності. — Не партійна і не державна. Як наслідок, справу доведено майже до провалу.

Онисимов, не перебиваючи, вислухав цю настанову. Він здавна вмів, якщо так підказувало чуття, не втручатися в бійку, ухилятися чи, точніше кажучи, володів мистецтвом вислизнути. Але, траплялося, бував і відважний. Зараз уперше за багато-багато літ він прийняв виклик свого недруга.

— Я вам відповім, — хриплувато мовив він.

Папір, який Онисимов тримав у руці, тремтів. Він, звичайно, розумів, наскільки ще сильний був Берія, який опирався на підлеглі йому особливі війська, і, як здавалося, здолав ще одну сходинку вгору, коли зійшов зі сцени Сталін. Як здавалося... Однак гострий розум, витончений інстинкт уже підказали Онисимову, що без Господаря Берія похитнувся. Адже раніше тільки від Сталіна випромінювалася надмірна

жахлива влада цього печеного чоловіка, котрий, як і раніше, дарма що йому вже було більш ніж п'ятдесят п'ять, прикривав помітну лисину зумисне відрощеним довгим чубом.

Віддамо ж належне Онисимову: того дня ще треба було мати мужність, відвагу, аби відкрито сперечатися з Берією. Онисимов на це зважився. Його прибрана з неодмінною щоденною ретельністю голова, завжди мовби втиснута в плечі, тепер здавалася випростаною. Берія простягнув до нього свою білу руку, ніби вказуючи: сідайте. І пояснив:

— Питання щодо сталі Лесних ми не обговорюємо. А на мої зауваження, товаришу Онисимов, зможете відповісти в заключному слові.

Але Онисимов твердо мовив:

— Ні, я мушу відповісти негайно. Я не дозволю себе ображати. Я вимагаю довіри як член ЦК, як член уряду. Так, я стверджував, що ідея Лесних в основі своїй негативна і не може набути практичного втілення. Цю мою оцінку задокументовано. Але мені було наказано збудувати завод для виплавлення сталі за способом Лесних. І ніколи я не ставав у позу критикана. Це брехня. Я створював для Лесних найсприятливіші умови. Максимально сприятливі. Свого особистого ставлення я ніде більше не висловлював. Я був, залишався і залишаюся дисциплінованим працівником, який мислить по-державному. І я все зробив для Лесних, задовольняв будь-які його домагання, хоча й розумів, що справа рокована на невдачу.

Берія зі свого місця головуєчого кинув:

— Треба було не тільки створити йому умови, але й разом із ним довести технологію.

— Для доведення було залучено найкращі наукові сили. Але не доведеш, якщо технологія в основі своїй хибна, теоретично безграмотна.

Пролунало ще запитання:

— То що ж, цей Лесних — авантюрист?

— Як на мене, щось таке в ньому є. Завод для виплавлення сталі за його способом — це, без сумніву, технічна авантюра.

Челишев, який сидів при стіні, докинув:

— Швидше, не авантюрист, а невдаха.

Берія знову нагадав, що сьогодні не обговорюється це питання. Однак до нього вже не прислуховувалися.

— Скільки коштує експеримент?

Онисимов назвав цифру. Назвав із точністю до однієї тисячі. Хтось кркнув. Пролунав іще один голос:

— Пижов буцімто пише про це?

Либонь, тільки високе партійне й посадове становище Пижова, який уже всенародно оголосив про свій новий задум, могло дозволити тут таке запитання. Онисимов стримано відповів:

— Можливо. Гадаю, що це суті справи не стоується.

— А йому свою думку ви висловили?

— Не вважав, що маю таке право. Повторюю: одержавши наказ, свого особистого ставлення не висловлював нікому.

На якусь мить запало мовчання. Челишев зненацька відчув жалість до Онисимова, дарма, що той зберіг під пронизливими поглядами самовладання, мовби зодягнувся в броню. Старий розумів, як картався, потерпав від вимушеної своєї двоєдушності Онисимов — небоязкий, відданий справі, що все-таки не втратив глузду, холоднокривності в хвилини небезпеки.

Усівшись, Онисимов машинально дістав із кишені пачку «Друга», помацав, поклав перед собою — палити в залі було заборонено. Челишев, розгледівши із-під брів ікластий вищир зображеного на пачці сторожового пса, поглянув відтак на Олександра Леонтійовича. І враз усміхнувся. А ввечері, занотовуючи до свого зошита враження, подарував два рядки виведеному золотом на червоному тлі короткому слову «Друг».

...Минув ще тиждень чи два. Одного, без перебільшення, знаменного дня Берію було скинуто. Колись історики чи, можливо, й письменники детально відтворять цей захоплюючий епізод. Ми ж будемо триматися своєї теми. На завод, де головний технолог, він же й головний конструктор Лесних марно намагався налагодити плавку у своїх печах, відбула комісія Міністерства сталевого прокату й литва. До її складу, мов зумисне, знов було включено тих же Богаткіна й Ізачика, які люто зненавиділи

винахідника, — відтак ще одна, призначена Радою Міністрів СРСР.

Висновки і тієї, й іншої комісії були, як мовиться, нищівні. Лесних уже називали не інакше, як псевдо-винахідник, замало не шахрай, який увів в оману, обдурив державу. Його спосіб було оголошено просто безграмотним, таким, що й в подальшому не обіцяє нічого, окрім нових марних витрат. Комісія Ради Міністрів не один раз заслуховувала й Онисимова. Дивлячись небезпеці в очі, Олександр Леонтіївич сам вимагав розслідування й оцінки його ролі в цій тяжкій історії. І вийшов із неї нівроку.

Рада Міністрів відмінила колись підписану Сталіним постанову, запропонувала міністерству припинити досліди плавлення за способом Лесних.

Що ж далі сталося з Лесних? Він, волею Сталіна, — щоправда, ще тільки під грифом «цілком таємно», — оголошений великим техніком, автором революційного перевороту в металургії, був настільки приголомшений своїм падінням, що, вигнаний із заводу, зганьблений, був на додачу вражений інфарктом міокарда. Відтак наспів повторний інфаркт. А потім і крововилив у мозок.

І от аж тепер, коли Онисимову довелося розпрощатися з індустрією, виїхати до Тишландії, безталанний винахідник, який провів майже два роки з деякими перервами на лікарняних ліжках, звернувся листом до академіка Челишева, просив зберегти бодай одну піч своєї конструкції, хоч якось надати їй опіку в науково-дослідному центрі металургії.

Із цією-от справою, а також з іншими, не занотованими, однак, у щоденнику Челишева, він приїхав до міністра.

27

Ось так — чи довго, чи недовго — сидів Челишев у порожньому міністерському кабінеті. Можливо, він зовсім і не згадував у ті хвилини те, про що ми тількино розповіли. Просто ще раз переглядав папери у своїй течці, готуючись до майбутньої зустрічі з міністром.

Із приймальні, двері до якої делікатна рука секретаря лишила напівпрочиненими, та все ж не роз-

чахнутими навстіж,— ось така половинність теж входила до неписаного міністерського етикету, вона означала, що, хоча міністр і відсутній, все ж якийсь шановний відвідувач перебуває в його кабінеті,— з приймальні долинає гамір, невиразна балаканина.

Чи не міністр приїхав? Чи не його це розкотистий басок? Василь Данилович підводиться, рушає до дверей.

Справді, в приймальні стоїть дебелий рум'яний Цихоня. Кілька чоловік очікують прийому. Всі теж стоять, як і міністр. Він, ще не помічаючи академіка, з кимось невдоволено розмовляє. Ага, перед ним Головня-молодший, директор заводу імені Курако, чи, по-простому, Кураківки. Міністра він слухає з усмішкою, яку не назвеш шанобливою. З такою ж усмішкою, яка може роздратовати будь-кого, Петро Головня суперечив, бувало, й Челишеву. Для поїздки до Москви Петро — дозволимо собі називати його, наймолодшого з братів, тільки на ім'я,— з усього видко, причепурився. Світло-коричневий костюм із червонястою іскоркою здавався аж яким франтівським. Але чуб, припалений рудизною, зранку, звісно, причесаний, вже трохи розтріпався. На вигляд Петро мовби легкий, але разом із тим і тяжкий: могутня нижня щелепа, сильна шия, та й увесь він, надто якщо глянути ззаду, на сугулу спину, видається по-ведмежому незграбним, як і його брат.

Цихоня дорікає Петрові:

— Що ж це ти, Петре Опанасовичу, одразу адресуєшся до ЦК? Не міг, абощо, прийти до мене? Чи написати нам до міністерства?

Дорікання звучить без злоби. Немає й півтону різкості, непоступливості, гостроти — не передав цього Онисимов покладистому своєму наступнику. Петро відповідає:

— Як член партії користуюся своїми правами. І якщо вважаю, що я маю рацію, боротимуся до перемоги.

— Господи, ми б самі тобі все організували.

— Знаю, товаришу міністр, як ви організуєте.

— То як, по-твоєму, погано?

Петро не встигає відповісти. Хтось уже запримітив у прочинених дверях Челишева, вклонився йому. Цихоня обертається:

— Доброго дня, Василю Даниловичу. Даруйте, затримався.— І знову звертається до Петра: — Який ти, їй-богу... Гарзд, посидь. Зараз от займуся з Василем Даниловичем. Потім із тобою...

У кабінеті міністр припрошує академіка сісти в крісло, всідається й сам не за столом, а в таке ж крісло навпроти.

Василь Данилович, не марнуючи слів, розгортає течку, яку прихопив із собою, каже міністру:

— Одержав листа від цього бідолахи... Від Лесних.

— А... Де ж бо він зараз?

— Вважайте, півроку тинявся по лікарнях. Тепер трохи, здається, оклигав. Просить, щоб я забрав до себе бодай одну з його печей.

— Е, ви, здається, запізно сполошилися. Від його печей, наскільки мені відомо, й духу не зосталося.

— Як? Жодної? Куди ж вони поділися?

— Шлях відомий: на брукт.

— Гм... А маленька, експериментальна, яку він змайстрував у Новосибірську? Він теж її з собою взяв на завод.

— Зараз, Василю Даниловичу, з'ясуємо точніше.

Подавшись до телефонного столика, Цихоня набирає чийсь номер.

— Іван Олександрович? Здрастуй. Тут у мене питаннячко стосовно Єнісейського заводу. Так-так, знаю, що ти там побував. Зосталося там щось від печей Лесних? Так, так... Навіть сам був присутній? А маленька, яку він привіз із собою? Теж? Зрозуміло. Бувай, бувай...

Поклавши рурку, Цихоня каже:

— Розрізали автогеном на шматки — й на переплавлення.

— І маленьку?

— Геть усе чисто. Іван Олександрович сам був присутній. Та ще Богаткін, Ізачик. Таку злість мали на цього Лесних.

— Чорт, азіатчина. Достеменна азіатчина. Хапаємось, як...

Не відшукавши відповідного вислову, Василь Данилович ще раз вилаявся. Цихоня пожартував:

— Це тепер вам матеріал для мемуарів.

— Дякую дуже.

Обмежившись такою реплікою — що ж ще мовиш? — академік переходить до другого питання. Ще якийсь час міністр і Челишев обмірковують справи науково-дослідного центру. Нечутно прочиняються двері, до столу підходить Валерія Михайлівна:

— Василю Даниловичу, вас викликають по міському. Говоритимете?

Нервово зайорзавши, Челишев дивиться на годинник. Ова, вже десь о пів на третю. І не стримується:

— Вона?

Валерія Михайлівна розуміє: «вона» — це дружина Челишева, Анна Станіславівна. Давньобутці металургії знають, що ще в часи Новоуралбуду вона о другій годині дня неодмінно телефонувала Челишеву до кабінету чи телефоном розшукувала його в цехах, наказувала йти обідати. І головний інженер розводив руками перед співрозмовниками, учасниками обговорення, оголошував перерву, але Анни Станіславівни не смів не послухатися. Розгублюється він і зараз:

— Скажіть їй... Скажіть, що вже поїхав. Будь ласка, Валеріє Михайлівно.

Усміхнувшись, бувала секретарка відходить. Є чому усміхатися. Дивак оцей Челишев. Не боявся аварій, витікання чавуну, вибухів доменних печей, не злякався роздратованого Сталіна, а жінки побоюється.

Василь Данилович похапцем докінчує свої справи. Прощається. Цихоня проводить поважного відвідувача до приймальні. Там знову всі встають, ледь забачивши міністра. Цій субординації підпорядкований і директор Кураківки, він теж підводиться.

Челишев потискує дебелу п'ятірню Цихоні. Ага, от ще що. Треба ж розвідати, що там нового стосовно ліквідації міністерств. І чи вибухне вона, ця визріла гроза? Академік, не ніяковіючи, запитує:

— Що ж я скажу Олександрові Леонтійовичу? Іду от із міністерства, а що застану, коли повернуся?

— Міністерство й застанете. Це нас не зачепить, — благодушно відказує Цихоня. І додає: — Передайте йому сердечне моє вітання.

Усі, хто перебуває в приймальні, в один голос приєднуються:

— І від мене йому вітання.

— І від мене теж.

Усі? Ні. Петро Головня мовчить.

Усмішку й уклін Онисимову передає й Валерія Михайлівна:

— Скажіть Олександрові Леонтійовичу, що ми всі чекаємо його знову в Москві.

— Так-так,— стверджує Цихоня.— Ждемо. Дивись-но, ще й дочекаємося.

Петро Головня все ще мовчить. Вуста міцно стулені. Сірі, кольору сталі, очі непримиренні. Василь Данилович мимохідь косує на нього. Так, цей обрав курс і не крутить. І, видно, нічого не забув, нічого не простив.

Ще раз кивнувши всім, Челишев залишає кабінет.

28

До столиці Тишландії шістнадцять рядянських людей — делегація на міжнародну промислову виставку — прилетіли надвечір. З аеропорту вирушили на таксі до готелю.

Опис північного міста з його затишними котеджами, поважними офісами, спрямованими в небо кірхами й католицькими храмами, описи його вечірніх вогнів, його крамниць і крамничок, ресторанів і вуличних кухоньок-закусочних нехай залишиться за межами нашої оповіді.

Уранці покотили до радянського посольства. У приймальні не довелося чекати ані хвилини. Щойно туди ввійшли, двері кабінету розчинилися, на порозі стояв, сяючи посмішкою, Онисимов. Запалахкотілими очима він радісно дивився на земляків, зодягнених у московські, не джинджуристі піджаки, в заширокі, не закордонного крою штани.

— Будь ласка, товариші, до мене. Будь ласка.

У кабінеті вже було й кілька співробітників представництва. Давно вони не бачили Олександра Леонтійовича в такому піднесенні. Навіть запалі щоки, які останнім часом ще більш поблідли, зараз поійнялися свіжішою барвою. Здавалося, приїжджих зустрічав усе той же, мовби заряджений електрикою, випромінюючий енергію Онисимов.

У просторому кабінеті гостям не довелося тіснитися. Один за одним вони називали себе, віталися з Олександром Леонтійовичем. Декого Онисимов уже знав раніше, спілкувався в той чи інший спосіб по роботі, яка тепер здавалася Онисимову такою далекою, мовби належала до якогось іншого, вже віджитого ним життя. Потискуючи руки, знаходячи для кожного кілька душевних слів, він раз у раз поглядав на Челишева, який не квапився підійти до посла. Цибатий, при черевці, яке, власне, не дуже позначалося під легким, світлим, зграбно пошитим піджаком, раз у раз він поблискував зіничками-іскринами під дуже випнутими надбрівними дугами. Челишев тут був серед усіх шістнадцятьох гостей найдорожчий для Онисимова. Рівно тридцять два роки тому, влітку 1925-го, юний Онисимов, студент-практикант, уперше побачив похмурого, неохочого до спілкування Василя Даниловича, головного інженера на зруйнованому, що ледь жеврів, заводі, і звідтоді... Скільки разів ізвідтоді їх зводила разом справа — металургія, якій вони обоє належали.

Нарешті й Василь Данилович міцно потиснув руку Онисимова:

— Свіжі газети привезли? — запитав Олександр Леонтійович.

Ні, Челишев московських газет не прихопив. І ніхто в групі не здогадався про це.

Василеві Даниловичу, котрий уже з першого погляду помітив, як змінився, змарнів Онисимов, і зараз спало на гадку: «Не той. Раніше завжди в нього тільки справа, тільки справа, а тепер — газети...» Одначе тут же промайнула й інша думка: «Газети для нього, мабуть, теж робота».

І, мовби заперечуючи чиїсь найменші сумніви щодо своєї відданості обов'язкам служби, Онисимов завів мову про справи, розпитав, як зустріли делегацію тишландці, чи гаразд товариші влаштувалися, порадив, куди варто з'їздити, визначив кілька цікавих екскурсій, продиктував маршрути, се-те порадив. Просив про нього не забувати, звертатися до нього стосовно будь-яких труднощів, розповідати про поїздки, про всі враження. Йому, з усього було видко, не хотілося відпускати гостей, які от учора ще крокували тротуарами Москви, але обов'язок покликав до іншого.

— Для вас, товариші, дорога кожна година. Не маю права вас затримувати.

Проводжаючи юрму приїжджих до дверей, Онисимов торкнув за рукав академіка:

— Заходьте до мене, Василю Даниловичу. Частіше заходьте.

Челишев побачив прохальні очі, аж ніяк не онисимівські.

— Звичайно, Олександр Леонтійовичу, завітаю.

...У день відкриття виставки Товариство промисловості і торгівлі влаштувало прийом на честь радянської делегації. Зодягнений у візитку, пополотнілий, із чіткою смужкою пробору на масивній голові, Онисимов ходив сюди й туди залами, які заповонила юрба запрошених. До нього підходили представники місцевої еліти, а також і дипломати різних держав, він був уважливий, люб'язний із кожним, привітна усмішка раз у раз відкривала його зуби, він, як і завжди, приваблював до себе відсутністю будь-якої манірності, поважності, зачаруванням простоти, котра, власне, й була найвищою світскістю. У цьому пишному, гамірному багатолюдді він не міг вибрати ані хвилики, щоб подарувати її співвітчизникам. З прихованим смутком раз у раз поглядав на них. Зараз він не належав собі, належав своїм обов'язкам. Ця фраза, що раптом зринула в пам'яті, дошкульно кольнула його. Адже раніше, в проминулі десятиріччя, в проминулому своєму житті, він так би не подумав, не сказав. Своім обов'язкам — означало: собі. Одне від одного тоді було невіддільне.

То зупиняючись, то знову блукаючи в натовпі, відповідаючи на поклони, усміхаючись, втручаючись у мимовільні чи триваліші бесіди, він усе ж таки розшукав Челишева. І знову попросив:

— Завітайте ж при нагоді, Василю Даниловичу.

29

Невдовзі Челишеву вдалося визволитися, щоб вечір пробути з Онисимовим.

Олександр Леонтійович тут уперше приймав у себе вдома, себто в своїй порожній квартирі, давнього знайомця з батьківщини. З передпокою він повів старого до вітальні. Люстра, зграбно виконана із

нічим не прикрашеної — того вимагав новітній конструктивізм — смужки металу, сміливо вигнутої гострим зигзагом, освітлювала низькі, виразного контуру, крісла й овальний, такий же, як і крісла, приземкуватий, нічим не накритий полірований стіл. Віддалік, біля канапи, в обрисах якої знову ж таки поєднувалися простота й вишуканість, затаївся столик для шахів і два звичайних стільці, тут трохи недоречні. Зараз на цьому столику вистоявав телефонний апарат. Обклеєні бузковими, без будь-якого малюнку шпалерами, стіни були голі. Передбачалося, що той, для кого відремонтовано, підготовлено це житло, підбере кілька картин за своїм смаком. Однак, байдужий і тут до вбрання квартири, Онисимов так і залишив недоторканною голизну стін цієї вітальні.

Челишев із-під брів окинув поглядом кімнату і зі своєю грубуватою прямолінійністю мовив:

— Щось-бо у вас, Олександр Леонтійовичу, не чуто російського духу. В кабінеті, де ви нас прийняли першого дня, мені було, даруйте, вільніше. Там хоча й казенщина, зате наша.

Онисимов одразу відгукнувся:

— А, бач, мені теж тут найприємніший кабінет. Тепер ви надали мені право туди вас потягти.

Гість підійшов до вікна, ще не заштореного. Десь поодаль, різко змінюючись, бігли неросійські літери світлової реклами, а вище, у млі неба, проступали неясні зорі.

— Гарно, — буркнув Челишев.

Онисимов зрозумів: Василь Данилович був би не від того, аби вибратися під зорі, посидіти, походити вдвох широченним парком посольства, який темнів за шибками. Однак Олександр Леонтійович, який і раніше не вельми любляв прогулянки, тут зумисне уникав виходити вечорами на свіже повітря. Він помітив, що просто неба, як зайде сонце, його чомусь проймає остуда. А відтак уночі, в ліжку, раптом осипав, бувало, піт, від якого одразу мокріла сорочка. Нічого подібного з ним раніше не бувало. Щоправда, ця незбагненна пітливистість ще дуже зрідка переймала його, так принаймні здавалося Онисимову, якщо він бував вечорами на повітрі. Олександр Леонтійович не надавав значення цій неприємній дивноті — не на ньому одному погано позначалося

холодне тутешнє літо. І все ж вважав за краще збавляти вільні вечори в чотирьох стінах. До речі, під дахом не дуже дошкуляв кашель, на волі ж Онисимов неодмінно закашлювався.

— Вогкувато,— промовляє він, дивлячись у вікно.

Така його відповідь на невисловлену пропозицію Василя Даниловича.

— А може, плюнемо на все?

Схиливши набік велику, мов зтяжку для нього голову, Онисимов дивиться на червонясте, обвітрене обличчя Челишева. Скільки ж бо літ цьому трижильному доменщику-академіку? Здається, сімдесят три. Онисимову ж тільки п'ятдесят чотири. Так і кортить відверто сказати: «Задля мене вогко». Ні, Олександр Леонтійович не дозволяє собі жалібливої нотки.

— Ви тут під мою опікою. Отож, даруйте, мусите слухатися мене.

Він веде гостя до кабінету. Туди проникає крізь вікно слабке світіння неба. Лець поблискує навоще-ний паркет. Вчувається запах тютюнового димку. Вона, ця кімната, справді улюблена в Онисимова. Він однедавна став навіть стелити собі тут на ніч і, знищуючи сигарету за сигаретою, все ж долав безсоння, поринаючи в недовгий, неглибокий сон.

Маленька рука Онисимова тягнеться до вимикача. Сузір'я лампочок, яке спалахнуло під стелею, освітлює ваговитий, на дві тумби, не підвладний меблевим модам стіл, телефонний круглий столик, громадище сейфу, ще один круглий стіл, який служить за підставку величезному глобусу, двоє крісел, оббитих чорно-зеленою штучною шкірою, нею ж оббитий диван, кілька стільців, книжкову шафу, з-за скла якої поблискує золоте тиснення Великої Радянської Енциклопедії й різноманітних довідників. На стіні навпроти дивана виблискує в сяйві електрики писаний олією портрет у позолоченій рамі. Стоячи на весь зріст, склавши на череві руки, у формі генералісімуса Сталін дивиться поперед себе. Скільки разів у години безсоння Онисимов мовби зустрічався з ним очима. І віддавався на волю думок, перебираючи прожите.

На письмовому столі лежить забута тут червона пачка сигарет «Друг».

Челишев умощується в кріслі, зручно випростує довгі ноги. Онисимов прилаштувується поряд на стільці, подимлює тютюнцем. Спершу вони говорять про справи. Коректні тишландці, вишукуючи всілякі причини, не пускають радянських інженерів на свої металургійні підприємства, не показують і суднобудівництво. Онисимов намагався вплинути, але й він наптовхнувся на ввічливу відмову. Поки що, очевидно, не буде нагоди оглянути тутешню металургію. Але якщо ми, радянські дипломати, тут не будемо бити байдики, то.

— Приїздіть, Василю Даниловичу, знову через рік чи два. Можливо, деякі двері перед нами розчиняться.

Челишев зводиться на ноги, широким кроком підходить до глобуса, повільно обертає чималу, іноземного виготовлення кулю, якою розтеклася блакить океанів, читає, не вдаючись до окулярів, неросійські дрібні і найдрібніші написи. Ні, навряд чи він сюди вдруге вибереться. Треба й честь знати, іншим теж хочеться світу побачити, а він, Челишев, наїздився, хай посидить удома.

Онисимов слухає усміхаючись. Звісно, вгорі так і скажуть, якщо Челишев через рік чи два раптом висловить бажання знову відвідати цю країну. Для Олександра Леонтійовича приємна відвертість гостя, його тон без будь-якої дипломатичної балаканини. Ось із такою ж чистотою Василь Данилович тримався з ним і в давно минулі часи. Гай-гай, можна вважати, буцімто він, Онисимов, розмовляє з Василем Даниловичем у далекій-далекій Москві, в своєму кабінеті в Охотному ряду. Ось тільки глобуса там в Онисимова не було. Знову облягає його знайомий смуток, зусиллям волі він легко його долає, слухає далі.

Челишев говорить про майбутній Всесвітній конгрес металургів у Люксембургу. Передбачається, що працюватимуть шість секцій, до програми включено майже двісті доповідей. Десятків зо три повідомлень готують і радянські металурги. Він перераховує найважливіші теми. Організаційний комітет конгресу дещо в нашій заявці скоротив, але доменщиків не зобидив. Річ зрозуміла. Всім цікаво, як же ці радянці на своїх домнах обігнали американців. Огляд доменної справи в СРСР винесено на пленарне засідання

конгресу. Із цим оглядом там виступить Головня Петро.

Уперше цього вечора тут мовлене ім'я Петра Головни. Уже його назвавши, Челишев одразу пригадує: Петро Головня міцно стулив губи, нічого не сказав, коли міністерські працівники просили передати вітання Олександрові Леонтійовичу. А що ж Онисимов? Ні, він аніяк не реагує, навіть найдрібніша тінь не промайнула його обличчям, на чітко вималюваних губах, як і досі, помітна легка посмішка. Можливо, для нього давню сутичку з Петром Головнею — чи, мабуть, краще сказати, зіткнення — вже завіяв попіл часу, вона вже не викликає хвилювання. Що ж, Челишев не має наміру знову в це встрявати. Знову лунає його старечий глухуватий голос:

— Мене теж не зобидили. Буду співголовою конгресу. Доведеться, либонь, сказати кілька компліментів великій герцогині Люксембурзькій. Побоююсь. Раптом, а чим дідько не жартує, щось устругну.

І знову Онисимов приязно поглядає на нього, трохи схиливши голову набік. Академік обертає глобус, вишукує крихітну державу Люксембург. Є надія, що делегати поїздять і по сусідніх країнах. А вже він, звичайно, відведе душу. Можна розраховувати на поїздки до Бельгії, до Франції, до федеральних німців. Ці панове, хоча й згнітивши серце, все ж таки нас пустять на один-два заводи. А відтак, далі...

Челишев знову обертає глобус. А далі, мов біс під'юджує, кортить побачити Латинську Америку. Насамперед Кубу, відтак Бразілію, Уругвай... Авжеж, на черзі знову й Сполучені Штати, — бодай раз за десяток літ треба туди навідуватися, поштовхатися там біля станів і печей, побалакати із заводською публікою.

Ще раз обертається глобус. Скільки ще поїздити мусить він, Челишев, і своєю країною. Восени він рушить, напевне, в піски Казахстану, побачить на власні очі, які ж бо вони, ці щойно відкриті родовища руд рідкісних металів. А Східний Сибір? Край, де розташується наша третя металургійна база? Там треба теж поїздити серйозно... Ага, от ще, до речі, про Східний Сибір. Лесних товариші таки доконали. Утриштя вигнали з заводу. Втім, це було, Олександрє

Леонтійовичу, здається, ще за вас. А відтак усі його печі розрізали автогеном на шматки й вивезли на переплавлення. Одержав від нього листа, хотів допомогти, але що можна тепер вдіяти? Дарма відірвали людині руки-ноги. Одну нирку варто було б йому залишити, нехай би бавився. Кому від цього було б зле?

Онисимов незворушно слухає, не відповідає. Хлоп'ячим несподіваним рухом Челишев різко розкручує глобус, слідкує за його обертанням. Отже, не чекайте, Олександр Леонтійовичу, сюди знову вашого покірнього слугу. У крайнім разі, найближчої семирічки.

— Які ж бо ви молоді! — промовляє Олександр Леонтійович.

І знову в цих словах — якийсь інакший, не той, що досі, Онисимов. Раніше він не вдавався до розмов про молодість, про здоров'я, про старіння. А тепер...

Тепер Онисимов не втримується, запитує: — Вам, Василю Даниловичу, здається, сімдесят три?

— Овва, стукнуло вже сімдесят чотири.

— Неймовірно. Чи живою водою вмивається?

Челишев зі своєю трохи суворою відвертістю спокійнісінько відповідає:

— Старався якомога триматися подалі від місць, де треба бути «що бажаєте». Тому і від вас, Олександр Леонтійовичу, втік.

Раніше Онисимов, певне, не попустив би співрозмовнику отаку-от репліку. Він вмів умить відрізати й цьому шановному доменщику, якщо він виявляв зайве вільнодумство. Але зараз на суперечку не тягне.

Онисимов мовчить, відкашлюється. Кашляє, однак, аж задовго: сухо, гавкітливо, надривно. Василь Данилович відчуває, що йому шкода цю людину, супитьсь, щоб приховати це відчуття. Чи не марно він що думав, те й сказонув? А втім, чорт візьми, чому він тут мусить вибирати обережні слова? З недужим розмовляє, абощо?

З недужим? Гм... Челишев із-під чола косує на Онисимова, який уже вгамував кашель. Авжеж, негарний, негарний на вигляд Олександр Леонтійович. Зап'ястя, яке визирає з-під накрохмаленого білого манжета, он яке тонке, худе. А до жовтизни

обличчя, теж змарнілого, мовби домішано кольору золи. Одначе, це, можливо, тільки гра освітлення? Чи й насправді якась неміч підточує, з'їдає Онисимова?

Василь Данилович змінює тему, передає Онисимову купу вітань із Москви, називає одного за одним тих, від кого привіз сюди, до Тишландії, добрі побажання Олександрові Леонтійовичу. Розмова звертає в інше русло. Онисимов цікавиться: що мовиться-говориться стосовно майбутньої перебудови управління промисловістю? Та чи й відбудеться вона, ця перебудова? Челишев переказує думку рум'яного міністра: «Нас це не зачепить».

Онисимов пожвавлюється. Якщо про техніку, про наукові повідомлення на майбутньому конгресі він слухав без вогника, то тепер набуває смаку, доскіпливо розпитує. Нікуди не поспішаючи, він мовби перебирає людей, які йому були підлеглі, разом із якими керував сталевою промисловістю. Міністр, заступники, члени колегії, начальники главків, відділів, директори заводів — коло його зацікавлення досить широке. Йому хочеться знати позицію, погляди кожного щодо майбутніх реформ. Очевидно, пристрасті, хвилювання Олександра Онисимова все ще в нурті колишньої роботи, відносять його із поважної тишландської столиці до Москви, до міністерства, до Комітету. Челишева ж ці організаційні проблеми, справи управління індустрією не вельми приваблюють. Тут він нічого не тямить, може наплутати, в чому, не соромлячись, зізнається. Та й погляди на цю справу одного, другого, третього він собі уявляє не дуже чітко. Однак порозказувати, побазікати про них, сподвижників Онисимова, він, звісно, охочий.

Ось так вони й сидять, захоплені своєю розмовою, — Онисимов охоче слухає, що каже-мудрує старий академік. Чимало вечорів вони змарнували колись разом — то на засіданнях в Онисимова, то розбираючи вдвох якісь проектні завдання чи проблему технічної політики, — але ось так, знічев'я, не під робочою напругою, не під струмом, який раніше випромінював Онисимов, вони розмовляють уперше. Василь Данилович помічає: колишній голова Комітету душею поривається до галузі, яку йому довелося залишити, але хочеш не хочеш уже цікавиться нею

мовби збоку. Авжеж, нічого вдіяти, змінити, здійснити там Онисимову вже не до снаги. А тут довгими вечорами він часто-густо нічим не зайнятий, іноді живе як пенсіонер. І телефон на столі за час їхньої розмови так жодного разу й не задзвонив.

Уже по півночі Онисимов проводить свого гостя на нижній поверх до масивних вхідних дверей. Потім, важко ступаючи, тримаючись за поліроване поруччя, піднімається сходами до свого кабінету.

30

Рівно через добу близько першої ночі в номері Челишева пролунав телефонний дзвінок. Василь Данилович, який уже вирядився в піжаму, підняв слухавку.

— Ну ж бо...

— Не спите?

Академік із здивуванням упізнав голос Онисимова.

— Ні.

— Даруйте, сам знаю, що пізно.

Пауза. Челишев мовчки очікує на подальші слова Олександра Леонтійовича.

— Василю Даниловичу, ви зможете зараз до мене приїхати?

— Що скоїлося?

— Так... Факт став дійсністю.

— Гм... Гаразд, їду до вас.

— Посилаю за вами, Василю Даниловичу, машину. Вона чекатиме на вас біля під'їзду.

Похапцем зодягаючись, Челишев силкується вгадати, що означає це незвичне нічне запрошення, ці слова: «Факт став дійсністю». Що ж скоїлося?

Онисимов зустрів старого на широких, ледь освітлених сходах. Челишев допитливо поглянув на нього. Ні, з виду нічого не вивідаєш. Схудлу коротку шию облягає, як і завжди, бездоганно білий цупкий комірець. Темна краватка пов'язана з неодмінною акуратністю. Витончене обличчя, підвладне гальмівним центрам, звикле до маски безпристрастя, й нині не видає переживань. Либонь, тільки завчено-люб'язна усмішка, недоречна цієї хвилини, проступивши

механічно, своєрідно засвідчує сум'яття Онисимова. Дрібні очіці Челишева помічають ще одну ознаку хвилювання: лівою рукою Онисимов стискає праву, щоб, як здогадується академік, угамувати нестримне тремтіння.

Олександр Леонтійович веде гостя до кабінету. Щільно причиняє двері. Запрошує сісти. Йде до сейфа, відмикає його двома обертами ключа, з роззявленої чорної пащі виймає течку, яка тремтить у його руці. З течки Онисимов дістає листа.

— Щойно одержано шифровку з Москви. Можете прочитати. Факт став дійсністю. Міністерства ліквідовані.

Челишев бере аркуш, читає повідомлення про ліквідацію кількох міністерств — усі вони перераховані, — які відали промисловістю. Віднині їх замінять організовані на місцях Ради народного господарства. То й що? Що тут надзвичайного? Він пригадує, як 1923 року, отримавши постанову про консервацію заводу, де був головним інженером, заводу, який дихав і під час громадянської війни, розрухи, він приплентався додому, піддав зопалу, від люті, ногою стілець, вигукнув: «Завод закрито!» Невже й Онисимов зараз відчуває такий же біль?

— Ну, ліквідовано, — каже Челишев. — Що ж тут особливого?

— Побожюсь, що розхитається технологічна дисципліна. Й розгубимо кадри.

— Якихось утрат, певне, не уникнемо, — погоджується Онисимов. — На те й струс.

Він поглядає на вилискуючий лаком портрет Сталіна, що нависає над письмовим столом, і веде далі:

— Минає його епоха. Ми з вами пам'ятаємо її зародження. Самі були не послідуцими її трудівниками. Попрацювали, себе, здається, не осоромили. Тепер на зміну їй надходить інша.

Кошлаті сиві брови зараз не приховують дрібних мудрих очіць.

Онисимов гасить, зачавлює в попільничці недопалену сигарету. І знову береться за червону пачку. Але, так і не дотягнувшись до неї, повертає голову до портрета. І враз мовби щось відкрилося в Онисимові:

— Не можу так судити! Для вас він минула епоха. А для мене... Він мене врятував. Ось так, у прямому значенні, врятував.

«Гм, врятував Сталін. Від кого ж? — іронічно розмірковує Челишев. — Чи ж не від Сталіна?»

— Е, хіба в тому суть, що врятував? — з несподіваним запалом веде далі Онисимов.

Нервовим, швидким порухом хапнувшись до розчищеного сейфа, він дістає звідти ще одну течку, оправлену коричневою, потемнілою від часу штучною шкірою. Відкидає верхню палітурку. На світ з'являється сторінка блокноту — збережена протягом довгих літ, привезена до чужої країни. Онисимов передає її разом із течкою академікові. Чітка кожна літерка, виписана каліграфічним почерком Олександра Леонтійовича. Навскіс, у розмах, кинута рядки іншою рукою. Підпис, який мовби засвідчує прямолінійність, грубуватість солдата, без розчерків: «Й. Сталін». Челишев звільна прочитує: «Тов. Онисимов. Вважав Вас і вважаю серед своїх друзів. Вірив Вам і вірю...»

— Це мій талісман, — не силкуючись приховатися за жартівливою інтонацією, промовляє Олександр Леонтійович.

Гість подумки дивується. Як же, чорт забирай, Онисимов дорожить цим папірцем. Не зважився з ним розстатися, прихопив із собою сюди. Здається, він і нині живе минулим. І, можливо, настільки зрісся нервами, судинами, кістками з минулими часами, за якими, очевидно, так і залишиться навік назва сталінських, що вже неспроможний приладнатися до нових, змиритися із зміною порядків.

Василь Данилович, однак, ні про що не запитує, — він, не зважаючи на давнє і, що не кажи, доволі близьке знайомство з колишнім міністром, колишнім головою Комітету, вже ж, усупереч своїй щирій вдачі, відчуває якесь сум'яття безпартійного, якому не належить знавати партійні таємниці.

Але Онисимова вже прорвало. Прихована перепона, яка протягом багатьох літ, десятиріч обмежувала його внутрішній світ, раптом мовби розсипалася. І полилася сповідь. Безпартійному Челишеву він звіряється в тому, про що не розповідав жодному другу (втім, у його житті давно немає місця дружбі),

товаришеві по партії. Навіть з дружиною він залишався потайним, не вмів і їй відімкнути душу.

А тут скріпи порвалися. Берія! От чия рука, вкрита рудуватим волоссячком, була завжди, хоч де б Онисимов перебував, занесена над ним. Вони обоє, Берія й Онисимов, були членами ЦК, говорили на «ти», Онисимов, бувало, зустрічав непевну його посмішку й не сумнівався: за нею прихована ненависть.

Ще й ще линуть зізнання. Ринуть слова про незбагненні, страшні арешти тридцять сьомого й тридцять восьмого років. Василь Данилович мовчить, утупивши очі в підлогу. Мимовільна ворухливість окрилець хрящуватого носа свідчить, як захопила, схвилювала старого відвертість Онисимова.

Як і досі, даючи собі волю, вдаючись до різних подробиць,— Онисимов сам дивується, що вони постають у пам'яті,— він виливає душу. Стеження за його машиною, болісні роздуми, очікування арешту. І рішення: написати Сталіну. Копію цього листа Онисимов теж прихопив із собою, від'їжджаючи з Москви. Із сейфа він дістає кілька сторінок машинопису.

— Прочитайте, Василю Даниловичу.

Гість заглиблюється в папір. Так, добряче написано. З гідністю. «Беру на себе цілковиту відповідальність за всю службову діяльність моїх підлеглих...», «Жодних шкідницьких актів не було в апараті, яким, виконуючи доручення Центрального Комітету партії, я керував...» А відтак прохання про розслідування.

— Навіть і тепер я не міг би,— впевнено каже Онисимов,— нічого сюди додати. Не міг би змінити жодного слова.

— Е, тепер-бо можна було вліпити міцніше.

Онисимов не відгукується на цю репліку, він бачить зараз минуле.

...Листа передано до рук Господаря. Це зробив Уфимцев, відомий старий більшовик, нещадний до всіх, хто бодай раз схитнувся, бодай хоч трохи засумнівався щодо Сталіна. Він знав Онисимова по армії і по Москві. Не тільки знав,— вони давно вже поріднилися. Уфимцев доводився дядьком дружині Онисимова, Олені Антонівні. Він, звісно, міг би різко відкинути ці родинні зв'язки. Не заступився ж він за заарештованого свого вихованця, якого досі так

любив, коли той у двадцяті роки, будши студентом, голосував за опозицію. Але Онисимову йняв віри, був певен, що той готовий завжди, за будь-яких умов, виконати волю Центрального Комітету партії, волю Сталіна, і, ризикуючи накликати невдоволення, роздратування Йосифа Віссаріоновича, піддаючи й себе грізній небезпеці, поклав перед ним листа Онисимова. Сталін наклав резолюцію: «Створити комісію».

Жадібно затагуючись, вдихаючи тютюновий дим, іноді надривно, довго кашляючи, Онисимов далі веде свою розповідь. Допити, виклики в Кремль. Сталін, який розмірено походжає з кутка в куток. Усмішка Берії, яка нічого доброго не віщує. Олександр Леонтійович у подробицях відтворює цей грізний, сповнений майже нелюдського напруження час. І от він, уцілілий вихованець Серго, вийшов від Сталіна, натхнений довір'ям і новим званням: народний комісар танкобудування. Тоді він проминув якийсь поріг, ступив крок в інший час.

Збаламучені думки відносять Онисимова у спогади про Орджонікідзе. І знову він сповідується.

За вікном уже ранок. Яскраво світліє смужка між нещільно завішеними шторами. Заглиблений у свою сповідь, Онисимов їх не розсуває. Він так і далі говорить своє, не впускаючи вранішнього світла, мовби перебуваючи ще у вчорашньому дні. Хворобливо-бліде обличчя на ранок геть посіріло. І дихання мовби без причини стало частішим, чутним.

— Облиште себе мучити,— бурчить академік.— Вибирайтеся душею із тих часів. Чому вони до вас причепилися? Перед вами ще майбутнє.

Думки ж Онисимова, як і раніше, звернені в минуле.

31

І він говорить, говорить, виливаючи душу. Так, чесно попрацювали. Пам'ятаєте, Василю Даниловичу, магнітогорську ниточку життя? А втім, марне запитання! Хіба таке забудеш!

...Сорок перший. Зима підмосковної битви. Онисимов у вушанці, в кожусі, в темних бурках стоїть

посеред степу, розвихреного бураном, прокотивши машиною-всюдиходом добрячу сотню кілометрів від Магнітки. Мимо косинцями снігу, які замітають дорогу, долають хугу вантажівки, що везуть до Магнітки гостроверхі чорнющо-бузкові камені. Це марганцева руда — необхідний додаток, чи, мовою плавильників, присадка, без якої, як свідчить технологічна грамота, не видаси чорного металу, який іде на снарядну заготовку, на танкову броньову плиту.

А марганцевої руди не вистачає. Давно освоєний багатий Нікопольський басейн на Україні втрачено на початку війни. Залишилися Чіатурські копальні в Грузії. Постачання звідти недостатнє. До вихідних шляхів з Кавказу сягає, бомбує авіація ворога, відсікаючи бакинську нафту і заодно загострюючи, все більше посилюючи безмарганцеву задуху наших потужних заводів Сходу.

Геологічна розвідка Магнітки ще влітку намацала в пустельному краю кілька мізерних марганцевих гнізд. Туди було швидко перекинуто загони гірників Магнітогорська, збірні, з нефарбованих дощок, хатини, брезентові, зі слюдяними шибками, намети. І до печей потік-поплив пригорщами видобутий тут же, в Приураллі, чорно-сизий камінчик. Але рання того року зима, одразу ж вдаривши й немилосердою холоднечею, і буранами, перекрила заметами шлях, який слався долинами й узгір'ями.

Онисимову тяжко дісталася мить, коли він, перебуваючи в Свердловську, де було розгорнуто евакуйований штаб сталеві промисловості, зважився звернутися до Державного комітету оборони. Тримаючи трубку телефона, вслухаючись у незбагненні висвіти, шум, мовби й дроти доносили завивання заметілі, він, стоячи, ждав, доки з'єднають, присісти не було снаги. Доповів мужньо: не справляємося, власні можливості вичерпані, дорогу-ниточку від марганцевих гнізд замело, нею не проїхати.

Два автобатальйони, підготовлені до відправлення на підмосковний фронт, було передано наркомату сталі. І пробилися до відрізаних снігами гірників, повезли свіжі пригорщі чорнуватого сипняку до бункерів багатотрубного богатиря-заводу, який і вдень і вночі розсипав за вітром і руди, й зеленкуваті, й піняво-білі, й густо-сажові пасмуги.

Онисимов з'їздив на ниточку життя, побував на острівцях марганцевої руди, зумів ще форсувати видобуток. І повернувся додому, до Свердловська. Зайшов до кабінету Челишева. Дрібненькі очі академіка ховалися під навислими бровами, у кутиках тонкого рота з'являлася, й зникала, і знову з'являлася незбагненна усмішка, чи то зніяковіла, чи бозна-яка. Онисимов запитав навпрошки:

— Чому посміюєтесь, Василю Даниловичу?

— Та ось трохи побоююсь. Узяв на свою відповідальність...

Ну ж бо...

— Марганцеву ж бо руду завзятці із шихти викинули. Переінакшили весь процес.

Звичне гнівне «хто дозволив?», на що, з усього видно, сподівався академік, не прохопилося з уст Онисимова. Він кинув:

— Хто? Де? Коли?

— Це, Олександр Леонтійовичу, скоїлося на двох заводах одразу.

Челишев виклав подробиці. Шихтовані без присадки марганцем плавки дали певний сортимент сталі, яка витримала іспит, суворо відповідала державним стандартам. Стримуючи власні почуття, Онисимов уважно, прискіпливо переглянув документацію, перевірів з олівчиком у руках формули шихти. І все ж таки у нього прохопилося:

— Чому ж не просили дозволу?

Челишев почухав за чималим непородистим вухом.

— Перегнули! — весело мовив він. — Таке загнути можуть, що... Де ж бо нам, грішним...

...Авжеж, Василю Даниловичу, чи добрі, чи злі ми були, а, як виявилось, не останні. Із пачки на своєму поважному посольському столі Онисимов дістає ще одну сигарету, знову димить. І несподівано називає ім'я людини, про яку, як досі здавалося Челишеву, не хотів говорити.

— Либонь, Петро Головня зневажає мене...

32

Колишній голова Комітету веде далі схвильовану розповідь, квапиться повідати ще багато про що. Іноді він говорить жужмом, збивається і, звичайно, не

розписує. Однак у голові, в збуджених думках, яскраво постають картина за картиною. Перекажемо по-своєму одну із них.

...Спечна липнева днина 1952 року.

Не минуло й тижня від тієї години, як Онисимов наодинці в своєму порожньому службовому кабінеті читав і перечитував щойно одержану постанову Ради Міністрів СРСР про винахід Лесних. У перших же абзацах цього, підписаного Сталіним паперу Онисимову оголошувалася догана. Формулювання було різке: «Затискування дуже цінної новаторської пропозиції». І все ж бо Онисимов, дарма який був ужалений, дарма як потерпало його самолюбство, міг із полегшенням зітхнути. Зовсім поряд, мовби овіявши подихом обличчя, промайнула, просвистіла загибель. Олександр Леонтійович тут навряд чи перебільшував. Якби роздратований Господар усунув Онисимова, Берія, звісно, знайшов би спосіб докнати недруга. Олександр Леонтійович відбувся лише цими двома рядками догани, та ще завданням: вибудувати, пустити потужний завод із печами системи Лесних.

Виснажений нервовим напруженням тих днів, навіть для нього, загартованого у всіляких бувальцях, непомірним, із здивуванням спостерігаючи, як, мовби без причини, раптом тремтять, дрібно здригаються пальці, він під кінець тижня дозволив собі відпочити, вирішив провести суботній вечір і неділю на дачі.

Дача, яка, так би мовити, відповідно до посади, була надана йому, містилася в сосновому бору поблизу Москви-ріки. Онисимов зрідка над'їздив до цього замиського будиночка, його й по неділях вабила служба, кабінет. Переночувавши того разу на дачі, — її теж, як і квартиру в Москві, чиїсь чужі руки облаштували по-готельному, — недільного спечного полудня від подався сам-один зі своєї ділянки, непоквапом попрямував до річки.

Цупкий білий комірець він залишив у спальні, накрохмалену сорочку змінив на легку блакитну, верхні гудзички Онисимов не застібнув, відкривши вітерцю короткувату шию. Розділена пробором зачіска, неодмінно акуратна, ховалася під білим, із широкими крисами, капелюхом: ось так Олександр Леонтійович вигулював і на півдні, у відпустці.

Якийсь час він брів то галявинами, то сповненою випарами смоли задухою бору.

Якоїсь миті з пагорба, що круто збігав до прибережного піску, відкрилася блискітлива гладінь ріки й луговий простір на низькому протилежному березі. Ледве помітною ниточкою шосе, що перетинало зеленаву, вже ледь пойняту жовтизною пелену, котилися дрібненькі звіддала машини, які спалахували сонячними зайчиками. Котилися, щезаючи з очей, а натомість поставали інші.

А тут, на пагорбі, який теж прилягав до території селища, що розкинулося поодаль від шосейних магістралей, було навіть і цієї задушливої неділі безлюдно. Лише кілька купальників бовваніли на плесі і на пляжі.

Крокуючи некошеною, вже перестояною, цупкуватою травою, яка пружинила під ногами, Онисимов несподівано почув:

— Олександр Леонтійовичу, це ти?

Він обернувся на оклик.

Підставивши сонцю чорну від глянца чуприну, хоча поблизу кидала тінь розгониста самотня сосна, Тевосян, із дитинства звичний до спеки Закавказзя, напівлежачи, розташувався в траві і з м'якою усмішкою поглядав на Онисимова. Поряд лежав його знятий піджак і сірий фетровий капелюх. Заступник Голови Ради Міністрів СРСР відмовився тут, як і Онисимов, від комірця: в розчаху світлої сорочки чорніло кучерявеньке волосся.

— Присідай,— дружелюбно мовив Тевосян.

— Е, та тут мене припалить,— пожартував Олександр Леонтійович.

— Що ж, врахуємо твоє побажання.

Тевосян злегка підхопився, щоб перейти у затінок. Його карі, майже чорні очі когось вишукували на річці.

— Поглянь,— сказав він.— Донька. Он, Червона Шапочка.

І, звівши над головою смагляву руку, помахав. Дочка Тевосяна, Червона Шапочка, яка тієї ж миті підпливла до берега, піднесла руку, помахала нею у відповідь.

— Десь тут і мій Володька,— вів далі Тевосян.— Зараз його мобілізуємо. В шахи, Олександр Леон-

тійовичу, позмагатися не відмовишся? Спродavimo Володую по дошку. А от і він... Здається, й мене вже побачив.

Жестом він покликав сина, якого Онисимов, зізнатися, ще не впізнав. Юнак у трусах, засмаглий до шоколадного відтінку, підхопився з піску, подався на німий поклик.

За якусь мить Тевосян-син, який із дивовижною точністю перехопив аж до чітко виписаних вусиків зовнішність батька, ввічливо вклонився Онисимову й мовив:

— Тату, я потрібний?

— Не в службу, а в дружбу... Чи не гайнув би ти по шахи?

— Звичайно. Об чім річ!

Онисимов перехопив звернений на батька синів погляд — у ньому вгадувалося обоження. Лець защеміло серце. Білявий Андрійко, пізній плід шлюбу, єдине дитя подружжя Онисимових, ось так на нього, Олександра Леонтійовича, вже не поглядав. От і нинішньої неділі, у нечастий приїзд батька, Андрійко кудись подався.

Наджидаючи, доки принесуть шахову дошку, давні приятелі всілися під сосною. Запалили. Онисимов димів сигаретою. Тевосян неспішно затягувався цигаркою своєї улюбленої марки «Дюшес».

— Знаєш,— мовив Олександр Леонтійович,— якось мені наше медичне світило професор Соловйов дав таку пораду: якщо ви вже палите, то майте від того задоволення. Влаштуйтеся зручніше, робота дві хвилини почекає, і покуруйте смакуючи.

Обоє усміхнулися. Як викроїш такі-от хвилини в стрімкій течії робочих ночей і днів?

Зустрівшись тут, на дачному привіллі, вони про справи не говорили. Це було неписане правило — не торкатися на відпочинку того, що підпадало під поняття «робота». Заступник Голови Ради Міністрів, звичайно, знав, що кілька днів тому Сталін оголосив Онисимову догану. Знав і всю постанову щодо способу Лесних. Однак і натяком не зачепив цієї теми.

Перемовлялися про се про те, іноді мовчали. Тевосян ліг горілиць, заклав руки за голову. І раптом посеред незначущої бесіди він, мовби незумисне, мовив:

— Здається, позавчора тобі переслали заяву Петра Головні. Одержав?

— Одержав.

Так, Онисимов уже ознайомився з листом директора Кураківки, адресованого до ЦК партії і до Ради Міністрів. Лист був неприємний. Головня-молодший звинувачував Онисимова в тому, що той протягом кількох років не давав ходу його винаходів, який нині все ж визнали. І далі вимагав... Ні, Онисимову не хотілося зараз про це думати. Однак чому ж бо Іван Федорович запитав про Головню?

Лежачи, як і досі, не обертаючись, Тевосян додав:

— Мені вчора щодо цього дзвонили від Лаврентія Павловича.

Онисимов нічого не відповів, але, хоча й стояла добряча спека, відчув, як спиною проповз холодок. Від Лаврентія Павловича! Отже, Берія вже вивідав. І якщо вдалося встояти в справі Лесних, то... Онисимов знову взявся за пачку сигарет. Пальці дрібно тремтіли. Зусиллям волі він хотів угамувати це бридке тремтіння. І не вгамував. Тицьнув пачку до кишені, не запаливши.

А Тевосян уже завів мову про інше — про свого Володю, про інститут, до якого мріяв потрапити син.

Потім з'явилися й шахи. Сум'яття заважало Онисимову зосередитися. В першій партії він зазнав нищівної поразки. Але, натиснувши на гальма, він знову став, як завжди, зосереджений. Попихкуючи — до речі, й дроз пальців угамувався, — зовні незворушний, Онисимов усе-таки потіснив партнера, теж, як і він сам, неабиякого шахіста, вирвав перемогу в другій партії.

33

...Плине й плине його сповідь.

Тієї ночі свого одкровення, виливаючи душу старому академіку, Олександр Леонтійович лише зрідка присідав, нервова збудженість, хвилювання зводило його на ноги. Він і зараз міряє кроками кімнату, підходить до глобуса, дивиться на залиту патьоками блакиті велетенську кулю:

— Жодна людина на білому світі не ненавидить мене так, як Петро Головня. Та все ж... Усе ж бо він дивиться на мене ось так...— Приставивши обабіч до очей випростані долоні — мовби шори,— Онисимов обмежує обшир зору.— Хай гляне на мене ось так,— розкинувши руки, Олександр Леонтійович озирає підлогу й стелю, обводить поглядом кімнату.— Хай побачить усе.

— А самі-бо як дивитесь? Не хочете бачити майбутнього.

Онисимов усе ще тримається відверто:

— Не знаю. Воно, певне, не для мене. Донині ще йняв віри, що повернуся в промисловість. А тепер... Либонь, там я тепер не потрібний.

Академік зводиться на ноги. Попереду робочий день, треба прилягти й самому, дати відпочити й Онисимову, котрий — натомлений, якщо не недужий,— виговорився нині так, як йому ще, мабуть, не траплялося нагоди. Так, треба сказати щось утішливе:

— Дарма, трохи потерпіть. А там, дивино, й організується якийсь Центrorаднаргосп чи Головіндустрія. У нас полюбляють, щоб напихати була людина, з якої можна за все спитати. А то й спустити з неї три шкури. Ось тоді й скажуть: «Ну ж бо, де товариш Онисимов, якраз місце задля нього». Я вам, Олександр Леонтійовичу, це наврочую.

Онисимов знову проводить гостя вниз, до виходу.

Переживаючи минулу незвичайну ніч, Челишев досвітньої прохолодної пори дістався до готелю пішки. І, всупереч попередньому мудрому рішенню, не приліг. Сів до столу, розкрив грубий зошит, який не забув прихопити й до Тишландії, став на свіжу пам'ять занотовувати до щоденника історію Онисимова. І хоча того дня передбачалися цікаві екскурсії, Челишев на телефонні дзвінки відповідав, що почуватися зле й нині воліє полежати в ліжку. Він писав майже до вечора, виконуючи, як він сам вважав, свій обов'язок перед нащадками. Уже майже три десятиріччя він, доменщик-учений, веде такі записи, його надихає непорушне переконання: йому випало жити у великі часи.

Скориставшись (але, слід сподіватися, без зловживання) із своєї авторської волі, скажу ще раз: цей мій роман-звіт навряд чи було б задумано,— вже не

говорю: написано, — якби я не мав у своєму розпорядженні такого людського документа, як щоденник академіка Челишева.

...Напередодні відльоту групи, яка поверталася на Батьківщину, Онисимов увечері всю її зібрав у себе. Цілком непитущий, зневажаючи спиртне, протягом усього життя дотримуючись цього, Олександр Леонтійович і нині собі не зрадив — вечерю було подано без горілки, без вина, навіть без пива.

По вечері слухали патефонні платівки. Одна за одною звучали в чудовому виконанні відомі російські пісні — «Стенька Разин», «Есть на Волге рутес...», «Дуб и рябина», «Подмосковные вечера». Між гостей, як майже в будь-якій російській компанії, знайшовся голосистий умілець-заспівувач, молодий інженер-суднобудівник. Поступово вивітрилося, щезло зніяковіння. Онисимов у чорному вечірньому костюмі присів на сходинку невисокого підвищення, яке правило тут за своєю естраду, мовчазно слухав, дивився на земляків. Кременезний, носатий, світловолосий заспівувач зняв піджак, залишився в крёмовій сорочці і, виразно диригуючи обома руками, завів сповнену смутку коліскову:

Коли виростеш, доню,
Відадуть тебе заміж
У село, ще й велике,
У село, в чужину...

Злітали розпростерті руки диригента, зриваючи багатоголосий приспів:

В понеділок там
Доц, доц...
А-а-а-а-а...

Лю, лю...
Доц, доц...

Колись на дворищі святого Пантелеймона — так за давньою звичкою називали відібраний у монахів дім, який став студентським гуртожитком інституту сталі, — ось так, випроставши обидві руки, вів пісню, диригував и тонкостанний, блакитноокий Володя Пижов, на прізвисько Пижик. Тепер його немає вже серед живих, але Онисимову не хочеться про це

думати. Студент Пижик міг співати з раннього вечора до пізньої ночі. Він теж знімав піджак, зводився у світлій — ні, не сорочці, — в сатиновій косоворотці, яку носив навипуск, підперезавшись тонким паском. Пижик, бувало, заводив цю ж тужливу колискову, яку привіз із собою з рідного Сибіру:

Чоловіцтво там б'ється,
На сокири січеться,
І в середу там
Дош, дош...

Мовби зумисне, дощ і зараз одноманітно цокотить у шибки посольства.

Лю, лю,
Дош, дош...

Запалившись, молодий інженер заводить вже іншу пісню:

Живе моя кохана
У теремі стрімкім...

Пижов і цієї співав у студентські дні. Як правило, він не дозволяв Онисимову підспівувати — він майже не мав музичного слуху, але, починаючи «Живе моя кохана», не забував щоразу докинути: «Сашо, можеш підхоплювати». Олександр Леонтійович і тепер зважується приєднати свій голос до інших. Геть, геть надокучливі думки!

Лише глибокої ночі гості розпрощалися з послом. Онисимов міцно потиснув кожному руку. Челишеву сказав:

— Передайте вітання всім.

Помовчав і повторив:

— Усім.

Челишев скинув на Олександра Леонтійовича погляд з-під брів, зрозумів, що той має на увазі й Головно-молодшого. Відповів:

— Передам.

34

У нашій оповіді вже з'являлася постать із світовим ім'ям, овіяний доброю славою московський лікар, автор книги «Загальна терапія», професор Микола Миколайович Соловійов, який колись оглядав Онисимова й порадив: «Уникайте зіткнень».

У серпні 1957 року до Соловйова зателефонували з Міністерства закордонних справ:

— Миколо Миколайовичу, чи не згодніся б ви злітати до Тишландії? Наш посол товариш Онисимов занедужав.

— Що з ним?

— Зліг із запаленням легень. Тепер гострий період минув, але все ж не одужав. Ми вас просимо, Миколо Миколайовичу, поставити свій діагноз.

Молодцюватий, у віночку сивого волосся навколо блискучої рожевої лисини, схожий, як ми вже одного разу обмовилися, швидше на художника чи режисера, ніж на медика, Соловйов, який побував у багатьох країнах, але ще не бачив європейських північних держав, охоче пристав на пропозицію.

Удосвіта ясної вересневої днини Микола Миколайович відлетів з аеропорту «Внуково». Разом із ним вирушила до чоловіка збентежена, строго зодягнена, строго зачесана дружина Онисимова, котра, однак, трималася, як і завжди, з притаманною їй стриманістю і силою волі.

В дорозі, нудгуючи під час пересадки в просторому, спорудженому мовби із суцільного скла транзитному залі аеропорту, Микола Миколайович запитав в Олени Антонівни:

— Чоловік щось писав вам про свою недугу?

— Майже нічого. Він взагалі не полюбляє листуватися. Пише хіба що ділові папери. Іноді ми спілкуємося телефоном. Я знаю, що він ніяк не пристосується до клімату, чомусь раз у раз застуджується. Але в листах ні на що не скаржиться.

— Як у нього тонус, настрої?

Олена Антонівна відповіла лаконічно:

— Він мав неприємності. Певний час він і на новій роботі, либонь, почувався пригніченим. Відтак, як мені здавалося, перейнявся новими обов'язками.

Свіжий, розпашілий, мовби йому нині й не довелося встати о третій ранку, Соловйов із цікавістю слухав. Ні лисина, ні сивина не пригасили молодечого запалу, з яким він ставився до кожного хворого, до кожної індивідуальності, яка траплялася на його лікарському шляху. Можливо, саме така рисочка, що зрідні, гадаю, й професії письменника, визначила лікарський профіль Соловйова: загальна терапія.

— Даруйте неделікатність,— вів він далі.— Ви аж ніяк не могли з ним поїхати?

Дружина Онисимова нічим не виявила, що ці слова її зачепили за живе. Як і досі, мова її була розважлива:

— Я теж працюю. Та й сина треба виховувати, перехідний вік, це ви знаєте...

Микола Миколайович похилив голову, даючи знати, що задоволений відповіддю. Ця побіжна розмова та й кілька годин, уже проведених разом у літаку, залишили в нього відчуття, що його супутниця — розсудлива жінка-адміністратор, яка добре володіє собою. То що ж, зате скрутної хвилини вона не накоїть дурниць, не впаде у відчай, буде порадником, діловитим помічником.

До столиці Тишландії літак прибув під вечір. З аеровокзалу автомобіль повіз Соловйова й Олену Антонівну до посольства.

Першої ж хвилини склалося враження, що посол тяжко хворий. Дуже змарнілий, він вийшов до приїжджих у халаті. Руки його були мляві, очі не заблищали, коли він побачив дружину. Стримано її поцілував, точніше, лиш торкнувся її щоки майже безкровними губами. Жовтаво-бліде обличчя пойняв сіруватий наліт. Здавалося, до жовтизни домішано попелу. Вже сам цей специфічний попелястий відтінок мовби виявляв недугу, виказував її. Уперше за багато-багато літ Онисимов не дотримувався звички голитися щодня. Щетинка вибилася на підборідді, поповзла вище до вилиць, відчутно загострених від недуги. Витончений ніс, здавалося, став ніби більший, занадто великий.

Надавши подружжю можливість погомоніти наодинці, Микола Миколайович за якийсь час навідався до хворого. Олександр Леонтійович прийняв професора у спальні. Кімната була ретельно прибранна, можливо, вже руками Олени Антонівни. На своїх місцях стояли, точнісінько як і в Москві, два ліжка — одне бездоганно прибране, друге теж застелене, але зі злегка пригорнутою в узголів'ї ковдрою, яке мовби наджидало, що хворий от-от приляже,— гардероб із дзеркалом, тумбочки, столик із графіном для води й порожньою вазою під квіти. Озброївшись окулярами в темній масивній оправі — змарніле облич-

чя в окулярах здавалося ще дрібнішим, — Онисимов гортав привезені дружиною московські газети.

Олена Антонівна, в свою чергу, полишила наодинці хворого і лікаря. Знявши окуляри, Олександр Леонтійович обізвався перший. Він не скаржився на самопочуття, навіть був схильний, як здалося професору, применшити недугу.

— Можу працювати, хочу працювати. Розрадьте, Миколо Миколайовичу, всі сумніви.

— Як ж бо сумніви?

Олександр Леонтійович заповзявся розповідати. Очевидно він застудився. Це сталося десь із місяць тому. Температура одразу піднялася майже до сорока. До нього викликали лікаря, як з'ясувалося, росіянина за походженням, американця за громадянством, тишландця за місцем проживання.

— Громадянин світу. Прецікава постать. Тримає тут власну поліклініку. Й обслуговує майже всі посольства. Знаєте, як він про нас сказав? Ваші люди — замкнені люди. Не без гумору. І на справі своїй, здається, розуміється добряче.

Онисимов говорив непоспішливо. Миколі Миколайовичу подобалася його манера — аніякої поважності чи зарозумілості, аніяких манер сановника, розповідь мужня, відверта. Олександр Леонтійович повідомив, що росіянин-американець визнав у нього запалення легень, приписав антибіотики й збив температуру. Відтак повіз посла до своєї поліклініки, зробив рентгенівські знімки. Вважав за необхідне консультацію в професорів. І невдовзі приїхав до Онисимова з двома місцевими професорами. Вони сказали навпростець: «Є підстави підозрювати рак легень».

Опісля, розплутуючи всі вузлики історії життя й історії хвороби Олександра Онисимова, автор з'ясував, що Олександр Леонтійович не зовсім точно передав Соловійову свою розмову з медиками-тишландцями. Пізніше мені випало зустрітися з ними обома в Москві під час днів Міжнародного протиракового конгресу. Обоє вони — літній здоровань і другий, молодший, окастий, — не забули радянського посла. Якщо вірити їм, усе було трохи не так. Вони аж ніяк не мали наміру викладати свій діагноз Онисимову напрямці. Однак, назвавши йому власні прізвища,

вони таким чином уже розкрили таємницю. Скори-ставшись миттю, коли лікарі усамітнилися для на-ради до сусідньої кімнати, він погортав довідник, у якому були зазначені імена всіх більш-менш відо-мих тишландців, й одразу ж з'ясував, що до нього навідалися фахівці з ракових захворювань, серед яких навіть директор Центрального онкологічного інституту. Професорів, які, порадившись, прийшли до нього, Онисимов, як мовиться, схопив на горя-чому. Чому до нього приїхали саме вони, фахівці-онкологи? Є, отже, для цього підстави? Гострі запи-тання Онисимова, — з такою гостротою він, бувало, доскіпувався істини, будши ще начальником Главку, міністром, головою Комітету, — змусили окастого зі-знатися: так, є підстави підозрювати рак легень.

Ймовірно, що й від Соловйова Олександр Леон-тійович намагався домогтися істини. Чи так, чи не так, але він сказав:

— Тутешні лікарі підозрюють рак.

Ось так і сказав: «рак», не вдаючись до заспокій-ливого, невизначеного: «пухлина». Здавалося, за-лізний Онисимов тримався врівноважено. На сто-лику неподалік від посла лежала пачка сигарет «Друг». Онисимов до неї подався, потримав у скуд-лих тремтячих пальцях. Це тремтіння виказувало, як напружені його нерви. Переїнявши погляд Солов-йова, він одсунув пачку:

— Порожня... З курінням я зав'язав.

І, склавши руки, змовк.

— Тутешні лікарі? — протяжно мовив Солов-йов. — Які ж у них підстави?

Погляд Онисимова, як і колись, у минулому, про-низливо загострився. Він раптом заговорив запо-взятіше:

— Не схвалюєте їхню відвертість? Але ж є і такі, й такі хворі. В одних не слід і не можна віднімати ілю-зію. Іншим же треба говорити правду. Зокрема, мені. Якщо в мене рак, — він знову, не затнувшись, вимовив це слово, — скажіть мені про це прямо. І я діятиму відповідно до цього діагнозу. Є в мене справи, які, можливо, вже треба завершити. справи серйозні. Отож, будь ласка, кажіть відверто.

Микола Миколайович узявся за рентгенівські знімки. Легені були затемнені. Тінь не була така,

як під час запалення, схилилася до припущення, що це пухлина. Попрохавши Олександра Леонтійовича роздягнутися, Соловійов його вислухав. На крутій потилиці Онисимова, попід смужкою його стриженого жорсткого волосся злегка видувалася папілома — шишечка, схожа на родимку. Порівняно невелика — з ніготь великого пальця.

— Що це у вас?

— Сам нещодавно помітив.

Соловійов ще раз оглянув папілому. В своєму курсі загальної терапії він зазначав, що поява папілом незрідка засвідчує, а то й супроводжує ракову пухлину. Однак за точний симптом це не можна було визначити. Чи не виявляться на шкірі утворення іншого роду? Уславлений діагност ретельно оглянув усе тіло хворого, намацав під пахвою напухлу за-грубілу лімфатичну залозу, що теж було недоброю прикметою, оглянув і підколінні виамки — ні, шкіра там чиста.

Наостанок рожевуваті тонкі пальці терапевта занурилися в онисимівський чуб, промацали шкіру й тут. Щоправда, рак легень майже ніколи не позначається на шкірі голови, як і обличчя, але Соловійов ще і ще раз перебіг чутливими пучками хащі каштанового волосся. Овва, що це? Ледь відчутний, з просинку, міцний вузлик. А ось другий... Овва, а тут випуклість більша — із сочевицю. Попередньо можна, мабуть, визнати, що справа занедбана, безнадійна.

— Оці от здуття на голові? Задавна вони у вас?

— Де? — Онисимов намацав приховані волоссям вузлики. — Про них я й не відав. От щойно помітив.

— Одягніться, будь ласка.

Надягаючи сорочку на бліде схудле тіло, Онисимов знову попрохав:

— Сподіваюся лише на вашу щирість. Це мені необхідно. Знатиму, як чинити далі.

Сказав це з такою переконливістю, з таким напруженням, що один із найдосвідченіших московських лікарів завагався. Можливо, відкрити Олександрю Леонтійовичу правду? Можливо, Онисимов справді належить до людей, на яких не можна поширювати загальноприйняті мірки? Зумів же він сформулювати запитання чесно, розсудливо, гостро. Однак традиційна лікарська обережність взяла гору.

— Я вважаю, що є запальний процес у легенях, — виголосив Соловйов. — І далі завів щось неправдоподібне: — У легенях, без сумніву, є джерела запалення. Можливо, це залишкова пневмонія. Антибіотики пригасили її, але вона гніздиться, живе й спричиняє всі ці явища.

За звичкою він цікаво й жваво вимальовував якусь уявну картину. І закінчив так:

— Загалом, необхідно обстеження в Кремлівській лікарні. Лиш це, Олександр Леонтійовичу, остаточно все з'ясує.

35

Після огляду Микола Миколайович мав розмову з Оленою Антонівною, сказав, що підозри тишландських лікарів здаються не безпідставними.

Вони сиділи на лавці в саду посольства. Дружина Онисимова зустріла тяжкий діагноз без розгублення, без метушні. Взялася розпитувати:

— Чому ви так вважаєте? Які ознаки?

Він перерахував симптоми, які в сукупності були цілком певні.

— Що ж можна вдіяти? Чи є якісь засоби?

— Не можу вас, Олено Антонівно, запевнити. Оперувати, очевидно, не випадає. А інші засоби... Жодного більш-менш надійного ми поки що не маємо...

Олена Антонівна відвернулася. Соловйов бачив лише крайчик її чола й вилицю, позначену родимою плямою. Грубувата, мовби рубцювата, червоняста, з відливом синяви шкіра злегка потемніла і під волоссям, яке тут, здавалося, дещо порідшало. Вдаючись до мови медиків, у якій, додамо це від себе, іноді вживаються напрочуд точні епітети, така пляма зветься вишневою. Соловйов подумки визначив: авжеж, була б можлива пластична операція... Втім, цього разу слід на чолі залишило не темно-червоне, а скоріш рожеве вино. Загалом же, вигляд цієї жінки, либонь, не зіпсутий. І, можливо, зовнішній її вираз навіть пасує до її удачі.

От вона відвернулася, однак плакати собі не дозволила. Тільки раз чи двічі піднесла хустинку до очей. Відтак знову повернулася до лікаря. Голос її, як і досі, був їй підвладний, але повіки й ніс почервоніли. Микола Миколайович переказав свою розмову з Онисимовим, його прохання сказати відверто: чи вірогідні підозри тутешніх професорів.

— Ващ чоловік наполягає. Каже, що має невідкладні важливі справи. І він чинитиме відповідно до діагнозу.

На мить замислившись, сивувата, строго зодягнена жінка, яка й цієї хвилини змогла бути стриманою, відповіла:

— Ні, цього не треба. Він відважний, готовий глянути небезпеці в обличчя, але... Наш обов'язок, якщо вже не буде надії,— вона знову втерла сльозу,— полегшити йому останні дні.

Соловійов і цього разу схилив на знак згоди свою лису, у німбі білих кучерів голову: сформульовано правильно й мудро.

— Не треба,— повторила Олена Антонівна.— Бо він стане потерпати. Нікому не скаже, а сам мучитиметься. Це для нього найтяжче — переживати мовчки, ні з ким не шукаючи розради.

Вона, дружина-діяч, очевидно, добре знала, розуміла чоловіка. Знову замислившись, Олена Антонівна запитала:

— Часом, не ця його особливість спричинилася?..— вона далі не доказала.

Московський терапевт ще раз подумки похвалив мудрість дружини Онисимова. Він пояснив, що в медицині став законом афоризм: «Рак готує собі ліжку». Походження цієї недуги науці досі невідоме — із цим якраз і пов'язана їхня, терапевтів, безпомічність у лікуванні раку,— однак все ж можна з достатньою часткою ймовірності припустити, що в організмі існують захисні сили, які протистоять хворобі, змагаються з нею. І якщо вони підупали, підірвані всілякими нервовими потрясіннями, розладами, зіткненнями, постійним пригніченням, то недуга проривається крізь послаблений захист.

— Ми, Олено Антонівно, розуміємо цей взаємозв'язок так: пригнічення не викликає злоякісної пухлини, але сприяє її розвитку. Вона могла зародитися в нього вже відносно давно. До речі, йому перед від'їздом сюди в Москві легені просвічували?

— Ні, його не обстежували.

— Он як. А чому?

— Розумієте, все це було не просто. Його звільнили... Ви, якщо не помиляюся, безпартійний?

— Так.

Олена Антонівна помовчала, сякнулася їй, очевидно, повагавшись, змусила себе бути відвертою з лікарем.

— Звісно, він припустився помилки, неправильно висловився. Тільки, будь ласка, Миколо Миколайовичу, це наша з вами таємниця. Але й покарання було надто суворе. Його геть усунули від промисловості. Призначили сюди. А він завжди був взірцем дисципліни. І якби він пішов на обстеження, якби лікарі заборонили їхати, то... Ви розумієте, дехто неправильно це б розтлумачив. А я навіть не здогадувалася про таку страхітливую хворобу.

Аж тепер ця жінка, ім'я якої іноді згадувалося в газетних звітах, втратила владу над собою, припала обличчям до рукава темно-синього жакета, розплакалася, дорікаючи сама собі. Одначе лиш на хвилину чи дві вона піддалася цій жіночій слабкості. Очі рішуче витерла. Олена Антонівна знову постала стрункою, зосередженою, напоготові до послуг, до виконання обов'язку. Аж тепер вирізнилися її по-жіночому опалі щоки, теж пойняті червінню,— так, вона, партійка з двадцятого року, яка пронесла без плямки, без жодної догани своє звання члена партії, державної й громадської діячки, все ж таки була жінкою, дружиною. І заради чоловіка зуміла зараз мобілізувати витримку, трималася зосереджено, як на роботі. Вперше в присутності Миколи Миколайовича, не зніяковівши перед ним, вона вийняла із чималого коричневого чи то портфеля, чи то сумочки металеву без прикрас пудреницю, окинула себе оком у люстерку, припудрила щоки й ніс.

Дивлячись на неї, Соловйов пригадав десь колись чуване прислів'я: «Смерть і жона богом суджена». Він, заради кого його сюди привезли, пройшов своєю життєвою стежкою пліч-о-пліч із цією жінкою, яку теж відформував усе той же прес. А якби його дружиною була якась інша? Марне питання... Він свого часу образ її, цей вибір також частка його особистості. Напевне, Онисимов не був би сам собою, якби одружився з іншою. А втім, трапляються ж роковані миті, розгалуження шляху. Можливо, колись він і прагнув іншої, уявляв собі іншу супутницею життя. Проникливий медик відганяє ці намисливі думки. Сказано ж бо: «богом суджена».

Московський професор й Олена Антонівна вирішують: сьогодні ж Микола Миколайович телеграфує до Москви. Він накидає в блокноті текст для шифрувальника: «Необхідно вивезти Онисимова. Підозра на рак легень. Соловйов».

— Тепер я йому, — озивається Соловйов, — власне кажучи, більше не потрібний.

— Ні, заходьте до нього, оглядайте. Чи бодай вдавайте, що оглядаєте. І щось приписуйте.

Микола Миколайович двічі на день приходив до Онисимова, ретельно вислуховував, вистукував його, приписував якісь загальнозмцнюючі засоби, бромисті препарати. І не здивувався, що хворий став помітно краще почуватися. Подібна стадія, коли стан мовби поліпшується, незрідка трапляється в розвитку ракового процесу під впливом різноманітних факторів, а психічних тим паче. Субфебрильна температура все ще трималася. Утримувалася й швидка втомлюваність, слабкість. Проте час від часу, надто ж уранці, Онисимов не почувався в'ялим, змінював на півдня халат на домашній костюм, став знову голитися щоранку. Соловйову, який зацікавлено знайомився із столицею Тишландії, а водночас і дружині, яка незрідка була присутня під час відвідин лікаря, Олександр Леонтійович охоче розказував про цю країну. Либонь, діяльність дипломата й насправді його певною мірою привабила.

— Тут ось яка халепа, — казав він. — Дух тутешнього націоналізму протистоїть експансії американців. Ви розумієте? Значні прошарки інтелігенції, навіть буржуазної, проти Америки. І хоча й вагаючись, хоча й викидаючи сякі-такі колінця, тягнуться до нас. Ми — сила. Тут, далеко від нашої землі, особливо гостро це відчуваєш.

Онисимов із гідністю, з задоволенням мовив це зароблене, завойоване, горде: «Ми — сила». Олена Антонівна уважно слухала, не втручалася, час від часу схвально кивала. Онисимов охоче прилучав лікаря до проблем економіки. Тишландія швидко індустріалізується. У воєнному відношенні вона заслабка, але її прихований потенціал — серйозна величина.

— Як металург, — додав він, усміхнувшись, — я це чітко бачу.

Він жадібно розпитував про Москву. Пожвавився, заусміхався, довідавшись, що рішенням Ради Міністрів будинок, де колись містився Головлпрокат, передано інститутіві, який очолює Соловйов.

— Я споруджував ці хороби ще при Серго. Пам'ятаєте його?

Ні, Соловйов не зустрічався з Серго.

— Шкода, шкода... Либонь, ті літа, коли я працював під керівництвом Серго, були в моєму житті найкращі.

Олена Антонівна, злегка кивнувши, знову мовби схвалила сказане чоловіком. Хто-хто, а вона знає, як після загибелі Серго навис над життям-буттям Онисимових Берія, який вичікував нагоди розквитатися. Ні, ні про Берію, ні тим паче про Господаря — он видно невелику його фотографію, єдину прикрасу голих стін спальні — Онисимов не стане теревенити із цим приємним і, здається, мудрим москвичем-лікарем.

— Отже, якраз ви й займете мій кабінет,— вів далі Онисимов.

І вважав це за добрий знак. Він, досі нічого не сприймаючи на віру, винахідливо, гостро розкриваючи щонайменший обман, тепер був схильний вважати, що в нього й справді якась форма повзучого запалення легень, увірував в одужання. Скільки разів Соловйову доводилося бути свідком цього супутника раку, який зазначений і в його книзі, так званої ейфорії — своєрідного оп'яніння, збудження, до якого прилучалася легка довірливість до обману, легка навіюваність.

Невдовзі з Москви надійшла телеграма про необхідність виїзду Онисимова для лікування. Умовленої години до Онисимова завітав Соловйов, як завжди елегантний, із краваткою «метеликом», рухливий, захоплений своєю зустріччю з дивовижною столицею північної країни. Ознайомившись із телеграмою, не роздумуючи, вигукнув:

— Хотілось би ще тут якусь часину побути. Але обов'язок служби змушує. Що ж, Олександрє Леонтьовичу, треба лаштуватися.

Олена Антонівна, яка знову ж була тут, запитала:

— Миколо Миколайовичу, як ви вважаєте, назавсім збиратися?

Він із ясними очима відповів:

— Навіщо? Олександр Леонтіївич невдовзі повернеться.

Поважна московська партійка і всесвітньовідомий російський терапевт, який дозволив собі на чужині певну легковажність, уже чудово зігралися, винахідливо, тонко ведучи свої ролі.

На аеродромі Олександра Леонтіївича проводжали не тільки радянці, але й високопоставлені чиновники Тишландії, й глави посольств, акредитовані при королівському уряді. Кожен потиснув на прощання руку цьому анітрохи не бундючному, мудрому чоловіку, який зумів заслужити загальну прихильність, представникові великої і все ще трохи загадкової соціалістичної держави, яка розкинулася і в Європі, і в Азії. І свої, й іноземці бажали йому якнайшвидше видужати, повернутися сюди до своїх обов'язків. Посланник Канади запросив його разом пополювати на різдвяні свята. Лаштування, близький відліт, увага, виявлена йому дипломатичним корпусом, що певною мірою, звісно, стосувалося й особисто його, було якимось плодом його тутешньої роботи, — все це розхвилювало, підбадьорило Онисимова. Він давно не відчував такого піднесення, такої жаги до життя. Щойно настав вересень — того року неждано сонячний, теплий у Тишландії. Онисимов, у м'якому темному капелюсі, в демісезонному розстебнутому пальті, оточений проводжаючими, стояв усміхаючись під ніжно-блакитним небом біля літака, готового в дорогу. Влучивши хвилинку, радник посольства, він же й секретар тамтешньої парторганізації, чоластий Міхєєв, неодмінний партнер Онисимова в шахах, запитав його:

— Олександр Леонтіївичу, кому доручити доповідь до сорокової річниці?

— Отакої! До річниці ж ще більше місяця. Нікому не доручай. Встигну повернутися. І сам зроблю.

Соловійов, який тримався поблизу хворого, охоче підтвердив:

— Звичайно, нікому не доручайте.

Але ж він-бо знав, ніколи більше Онисимов сюди не повернеться.

У Копенгагені мала бути пересадка на радянський літак. Залишивши Онисимова в затишному кріслі

біля скляної стіни велетенського приміщення для транзитних пасажирів, лікар і Олена Антонівна прогулювалися доріжками аеродрому. Вона запитала:

— Якщо все підтвердиться, скільки він ще проживе?

— Хтозна, Олено Антонівно, не відомо, як боротиметься організм. Кілька місяців. Півроку.

У Москві на аеродромі «Внуково» приземлилися ввечері. Вісім місяців тому Онисимова звідси проводжали товариші, йшли мовби колоною забетонованим полем. Тепер же ніхто з них, його колишніх сподвижників, співробітників, не приїхав його зустрічати.

До трапу, сходинками якого без поспіху сходив Онисимов, підкотила санітарна машина. З'явилися носилки. Про це потурбувалося лікувальне управління Ради Міністрів, — там, очевидно, вважали, що Онисимов сам уже не може рухатися. Він з посмішкою відсторонив санітарів, але знак цей, без сумніву, був лихий. Смутне, знайоме передчуття знову прийняло Онисимова. До нього підбіг син, на мить зупинився, допитливо зазирнув у батькові очі, поглянув на його жовтаво-бліде, із сіруватим відтінком обличчя. Андрійко був вражений, яке маленьке, наче висохле, стало воно, це рідне обличчя. А ніс зовсім кістлявий, воцаний... Більше не роздивляючись, хлопчина припав до батькових грудей. Збентежений Онисимов погладив рукою чоло, м'яке Андрійкове волосся, припав до нього вустами.

Знову випроставшись, Олександр Леонтійович побачив росляву, мужоподібну Антоніну Іванівну, свого давнього лікаря. Вона його зустрічала з обов'язку служби. Онисимов потиснув їй руку, хотів пожартувати щодо санітарної машини й носилок, але жарт не вдався, і він усміхнувся, промовив:

— От, Антоніно Іванівно, я вже й не палю...

36

Другого ж дня після приїзду Онисимов ліг у лікарню, до якої здавна, ще як був міністром, його прикріпили.

Йому надали палату, яка звалася дещо дивно — напівлюкс. Такий-от напівлюкс складався з кабінету й спальні, мав балкон, ванну, передпокій із виходом

безпосередньо на сходи, застелені килимовою доріжкою. У цьому світлому, просторому пристанищі багато що не припало Олександрові Леонтіювичу до смаку: м'які крісла, килими, дорогі статуетки, важкі позолочені рами розвішаних по стінах картин. Якийсь мудрагеля здогадався поставити тут і шафу із дзеркалом. Тільки цього хворим ще й бракувало — милуватися собою в дзеркалі.

А втім, поки що тут дзеркало не було непотрібне: Онисимов міг на цій віддзеркалюючій поверхні бачити, як він день у день одужує. Це мовби підтверджувало той же заспокійливий діагноз, оголошений Онисимову і в лікарні: мляве, тривале запалення легень, або ж, вдаючись до мови медицини, за давнена пневмонія.

Так чи не так, але в цій зайве просторій, зайве розкішній, як на його погляд, палаті він помітно розповнів, чому, мабуть, сприяла й відмова від куріння. Запали раніше щоби були вже не такі страхотливі. Уранці він незрідка почувався бадьорим. Болі в хребті, які й раніше не дуже його діймали, тепер і поготів зрідка озивалися, майже вщухли.

Син понаосив йому книг: відтак Онисимов із дозволу лікаря понавимагав із МЗС усіляких справ, що стосувалися його дипломатичної служби; поснідавши, він зодягав строгий костюм, вішав лікарняний одяг до шафи, сідав за письмовий стіл, звідки, звичайно, було прибрано статуетки й інші дорогі прикраси, начіпляв окуляри, брався за улюблений твердий, гостро відточений олівець і, смакуючи, відчуваючи задоволення, кілька годин підряд просиджував над надісланими йому течками.

І все більше переконувався: авжеж, у нього й справді не рак, насправді якась форма пневмонії — хронічний, повзливий запальний процес, який вимагає систематичного, тривалого лікування. Однак тверезий внутрішній голос, хоча й притуплений недугою, але, далєбі, не втихлий, отой, що завжди застерігав Онисимова «не бери на віру», й нині застерігав від марновір'я.

Якось увечері до Онисимова зайшов Андрійко — йому дозволялося відвідувати батька двічі на тиждень, такий розклад визначила мати. Хлопчині, звісно, не говорили, на що хворіє батько, але за різними

ознаками, навіть за такою, наприклад, що одного разу в коридорі лікарні Олена Антонівна обірвала розмову з лікарем, побачивши, як до неї наближається син, і суворо відіслала його, звелівши почекати на дивані, навіть уже це приховування тасмниці батькової недуги наводило тихоголосого тендітного хлопчину на вірні здогади. Здавна вже не прагнучи слави першого учня, легко задовольняючись четвірками, іноді й трійками, Андрійко тепер заради хворого батька, не байдужого до його шкільних оцінок, старанніше навчався, приносив щонеділі татові на підпис свій шкільний щоденник. Білявий підліток, що, як і раніше, відзначався допитливим поглядом, і стриманий його батько, не втрачаючи контролю над собою, цими днями стали дещо ближчі одне одному. Такому зближенню сприяв і каталог книжкових новинок, який щотижня надсилали Онисимову. Син і батько разом у лікарняній палаті відбирали, що слід купити. Олександр Леонтіївич, як і раніше, охочий був знехтувати белетристикою, але, поступаючись перед смаками Андрійка, згоджувався придбати, перегорнути ту чи іншу книгу художньої прози і навіть віршів. Цим здебільшого й вичерпувалося спілкування привченого вдома до стриманості хлопчика і, як колись Андрійко собі визначив, великого мовчуна — батька.

Бувало, що минали, минали хвилини, коли син і батько ані слівцем не переривали мовчання. Олександр Леонтіївич брався за газети чи за течки з паперами, Андрій надовго задивлявся у вікно. Та одного разу якась підказка серця надихнула хлопчину. Він став приходити в палату до батька з томом Леніна, із зошитом. Усідався за круглий столик, розгортав сторінки «Що робити?» — однієї з найголовніших праць Леніна, яку вирішив подолати: адже ж і батько колись прочитав її в такі ж п'ятнадцять літ.

Авжеж, нелегко досягнути прочитане, але хочеться довести батькові й собі, що нинішні п'ятнадцятилітні теж чогось варті.

Отож зодягнений за лікарняними правилами в білий халат хлопчина сидить біля настільної, під зеленим абажуром лампи; тонка, майже дівоча шия, загострений профіль, прихилений до книги. Андрій тягнеться до зошита, щось записує.

Олександр Леонтійович, прилаштувавшись на дивані із свіжою «Вечіркою», щойно йому принесеною, встає, відклавши газету. Походивши по кімнаті, зазирає до синового зошита. Він же, не зводячи очей, далі займається своєю справою, переписує цитату з Леніна: «...коли б ці автори здатні були продумати те, щб вони говорять, до кінця безстрашно і послідовно, як повинен продумувати свої думки всякий, хто виступає на арену літературної і громадської діяльності...» Так, син уже пише не кривульками, почерк його став міцніший. Хочеться приголубити його біляву голову, відчути пальцями м'яке волосся. Однак Олександр Леонтійович відвик від ласки, вже не здатний до неї.

Тож обоє мовчать. Зіниці Олександра Леонтійовича знову спрямовуються на рядки, щойно виписані рукою сина: «Безстрашно і послідовно...»

А чи завжди він, батько, саме так продумував свої думки?

Син пише далі. Батька потягло прилягти на диван. Невдовзі він неголосно запитує:

— Андрійку, ти секрети берегти можеш?

Хлопчина стрепенувся. Здається, настала хвилина, коли він по-справжньому потрібен батькові.

— Можу.

— Тоді от що. Принеси мені терапевтичний довідник. Знаєш, у мене в кабінеті.

— Авжеж, знаю.

— Зроби це непомітно. І нікому не кажи. Нікому. Розумієш?

Андрій нічого не сказав, тільки кивнув. Знову, як уже не одного разу, серце стисла жалість, яка змусила не дивитися на це жовтаве обличчя, жалість і любов до недужого, зломленого, можливо, й непоправно, батька. Давно вже Андрійко — про це на попередніх сторінках нам випадала нагода говорити — перестав вбачати в батькові свій ідеал, однак водночас неодмінно жалів його. Зараз хлопчина стримується, щб ні поглядом, ні сльозкою не виказати пронизливого співчуття. Не тільки принести батькові по секрету книгу, але й виконати будь-яке його прохання, вчинити щось значніше для нього — цього жадає Андрійко.

Прийшовши одного дня, про який не було домовлено заздалегідь, він непомітно серед інших книг

проніс товстезний терапевтичний довідник. А водно-раз, уже з власної ініціативи, прихопив і «Загальну терапію» Соловйова, яка стояла поряд на полиці. Цю книгу Олександр Леонтійович відкрито поклав на стіл, а довідник приховав, замкнув до шухляди. І наодинці вчитувався, співставляв.

Вогнищева пневмонія... Симптоми більш-менш відповідали його стану: температура, кашель, задуха. У літніх людей, як зазначалося в довідці, недуга незрідка протікає мляво. На той випадок, якщо недуга протікає мляво, застосовують засоби, які викликають загальну перебудову організму: зокрема, вливання у вени глюкози з аскорбіновою кислотою. Такого лікування йому не надають. Очевидно, не та, не та в нього недуга.

Знову й знову він звертався до довідки про інше захворювання, знову зважував, порівнював... Довго тримається задовільне самопочуття. Розпізнанню допомагає наявність збільшених лімфатичних вузлів, іноді грибокві шкіряні нарости. Бувають загрудинні тупі болі. Всілякі теплові процедури (грілки тощо) слід геть виключити. Рентгенотерапія масивними дозами. Однак таке лікування (за методом Діллона) із застосуванням значних доз рентгенівського проміння все ще малоефективне. Так, до нього не застосовують і рентгенотерапію. Так, його не піддають рентгенотерапії. Можливо, в нього все-таки не ця хвороба. Лікування, якщо недуга не занедбана, оперативне. Прогноз на випадок занедбаної пухлини безнадійний.

Так, багато, багато симптомів збігається. Лікування, щоправда, не таке. Обгодовують лише пеніциліном та якимись пігулками. Але треба, треба бути готовим до найгіршого. Тобто до недалекого кінця. І належно його зустріти. Привести в ажур усі свої справи. Облишити цей світ бездоганно. Завершити життя так, як цього вимагає честь вірного сина своїй державі, своїй партії. Часу для цього йому відпущено, можливо, вже аж нічого.

Однак чи не марно він себе заздальгідь готує? Не виключено, що в нього й насправді тільки пневмонія. Сказано ж бо в довіднику, що вона, ця недуга, має чимало різновидів. Олександр Леонтійович знову розгортає товстезну книгу, перегортає, вчитувався, прикидав.

Але неясність залишалася: на що ж усе-таки він занедужав? І чи не намагаються його обдурити?

А якщо так — невже брехню він не розкусить?

37

Невже забракне глузду, щоб, як він колись у міністерстві, в Комітеті примовляв, розмотати цю справу?

Здібності слідчого, здатного спіймати на гарячому, спіймати того, кого підозрює, — а на підозрі «чи не прибрихує» Онисимов тримав майже кожного, — у нього з літами ще більше загострилися.

Хіба у вугільній і сталевій спархії, які раніше йому підлягали, хтось зумів би його обдурити? Він завдяки щонайтоншому, як мовиться, верхньому відчуттю, розпізнавав, рознюхував будь-яку спробу замилити йому очі, прикрасити становище. До нього приросла приказка, по-заводському грубувата: «Цей і до підштаників добереться». Він знав, що про нього так говорили, й пишався цим.

Незвідка до його приїзду на той чи інший завод цехи наспіх вибілювали крейдою, доріжки поміж цехами підмітали, посипали піском. Онисимов, однак, як свого часу й Серго, який багато в чому залишився зразком для нього, простував на задвірки, забирався в ливарні канави, пролізав під робочі майданчики, виявляв там бруд, захаращеність, безлад. І, відкривши білий вищир, — тут-бо вже дій по-своєму: Серго, дарма, що іноді піддавався нездоланній запальності, аніжак не міг так жорстоко щиритися, — замало що не тицяв носом цехове й заводське керівництво в цей хаос, у цей бруд.

Безжалісно бив Онисимов і тих, хто непевно, неточно знався на своєму фахові, на своїй справі. І вмів таких ловити.

От він приходить до мартенівського чи доменного цеху, сідає до столу, де лежать журнали плавок, вивчає, перегортає і, мовби протикаючи якусь цифру своїм гостро заточеним щонайтвердішим олівцем, вимагає від начальника цеху пояснень: чому отоді було перевищено витрати марганцю, чи порушено температурний режим, чи зірвано графік? Його

однаково насторожувала й приховувана невпевненість, і, навпаки, жвавність відповіді. Втім, і певна золота середина — стримано-спокійна манера — не вгамовувала онисимівської недовірливості. Якоїсь хвилини він, дивлячись у журнал, запитував, як завжди, суворо:

— Чому вчора друга піч півгодини йшла тихим ходом?

Йому щось відповідали, схоже на правду. Наприклад:

— Запізнилися ковші. От і довелось...

— Ковші? Чому? Ви це з'ясували?

— Під'їзна колія не приймала. Тут, Олександрє Леонтійовичу, в нас...

Недослухавши, Онисимов мовби шмагав батогом:

— Брешете! Справи не знаєте! Вчора жодної печі на тихий хід не переводили.

У такий спосіб збивши, як мовиться, з пантелику підлеглого, який зважився було ступити на стежку брехні, Онисимов відтак уже легко витискував із нього правду, змушуючи викладати, відкривати дійсні огріхи виробництва.

Але така пастка, однак, не завжди спрацьовувала. Якось Головня-молодший, стоячи перед Онисимовим, в пірометричній будці доменного цеху Кураківки... Либонь, це була перша їхня зустріч. Ні, Онисимов познайомився з ним раніше, ще коли не був наркомом сталевого прокату й литва, здається, в тридцять дев'ятому році. Так-так, у тридцять дев'ятому. Головня Петро йому одразу не сподобався, здався задавакою, фанфароном, височнем.

Подумки без жодної логічної послідовності жваво постав перед ним той давній час. Серпнева тепла ніч. Москва затихла. Пішли в парки на ночівлю останні трамваї й тролейбуси. На перехрестях згасли, спочивають світлофори. Сплять москвичі. Однак світяться кремлівські вікна,— машина Онисимова якраз проїздила мимо. І триває робочий день, чи, якщо можна так сказати, робоча ніч наркомів, заступників, начальників відділів і Главків, помічників, секретарів.

Онисимов, тоді нарком танкобудування, їде на площу Ногіна до наркома металу, щоб висловити дуже серйозні свої претензії щодо якості сталі, якою постачалася танкова промисловість. Щоправда,

нарком металу у від'їзді, а на господарстві залишився — був такий звичний, сприйнятий служивим колом вислів, — його перший заступник Олексій Головня, добрячий працівник, знаючий металург, не схильний, як відомо Онисимову, кидати слова на вітер.

Уже дещо роздобрілий — далось взнаки сидяче життя-буття — Олексій Головня в зеленкуватій коверкотовій куртці проходжувався кабінетом й одразу ж, щойно Онисимов прочинив двері, рушив до нього. Колись-бо, в інституті, вони були однокурсники, але дружнє «ти» відтак між ними не утрималося. Можливо, тому, що вони перейшли на «ви», сприяв притаманний Онисимову відбиток чи наліт офіційності, який ніби відхиляв будь-які розмови, що не стосувалися суті справи, наліт, так само характерний для Онисимова, як і його білий накрохмалений комірець.

Увійшовши до кабінету, Онисимов побачив, що пообіч, на дивані, хтось сидить — засмаглий, худорлявий, молодий, він не вважав за потрібне встати, коли ввійшов нарком танкобудування. Міцно потиснувши маленьку, майже жіночу ручку Онисимова, Олексій Опанасович кивнув на того, що сидів:

— Це мій брат Петро. Директор Кураківки.

Той нарешті зволив підвестися. Стояв і позиркував усміхаючись на щонайретельніше причесаного, з ввібраною в плечі головою, зеленоокого наркома. Ця усмішка, яка бозна-що значила, здалася Онисимову недоречною. Щеня! Що він зазнав у минулих страшних тридцять сьомому, тридцять восьмому? Саме в ті часи в газетах багато писали про старого доменщика Головню, а до речі, й про його синів — інженерів, які теж обрали собі фах доменщиків. І от... Звісно, старий рудий Головня і старший його син набули популярності. Молодший же, який ще ні в чому себе не виявив, от вам, будь ласка, теж причетний до династії. Не хто-небудь, а вже директор!

Гострими зіничками Онисимов ще на мить вдивився в Головню-молодшого. На засмаглому чолі біліє шрамик — мабуть, мітка забіяки. Ніс не такий, як у брата, не круглий, не картоплиною, а тонкий, загорблений, як у батька. Однак очі в братів подібні — того кольору, який незрідка звать голубим, не блакитні,

яскраво-небесного відтінку, а швидше попелясті, синювато-сірі. Комірець легкої світлої сорочки молодшого розстебнутий, колір обличчя і шиї червоно-коричневий — це не лише відбиток південного спеченого сонця, але й дрібнісінький рудний порошок, що виноситься зі старих, своє віджилих домен, порошок, який в'їдається в шкіру так, що його нічим не відмиєш. Так, можливо, трудівник. Не дуже звільна тримається. Недбало скуйовджений русявий чуб з рудизною. Міг би хоч чуба причесати. Й застебнути сорочку. Й ось так самовпевнено не усміхатися.

Відвернувшись, Онисимов попрямував до столу. Олексій Опанасович мовив запитально:

— Брат поки що, певно, погуляє.

— Навіщо? Мені він не заважає. Якісь особливі таємниці я обговорювати не маю наміру.

Сівши, розкривши портфель, Онисимов без передмов приступив до справи. Як завжди пунктуальний, він виклав, подав Олексію Опанасовичу ретельно підбрану документацію: лабораторні аналізи, наслідки дослідів, фотознімки шліфів забракованої сталі. Й акти, акти, які засвідчували, що цілі партії листа, або ж осьової заготовки, чи металу інших профілів не придатні, не відповідають кондиціям, високим вимогам танкової промисловості.

Олексій Опанасович, тяжко зітхаючи, перечитував папір за папером. І не силкувався будь-що заперечувати. Він-бо знав, наскільки розладнано роботу металургії після того, як майже всі директори, та й багато хто з найближчих їхніх співпрацівників згинули безвісти, скошені арештами. Треба було докласти величезних зусиль, щоб знову надати чіткості й ритму виробництву, піднести й налагодити випуск металу належного гатунку.

Підтримуючи розмову, Онисимов став дошкульно висміювати швидкісні плавки у так званих сталеварів-рекордистів.

— Ці ваші знаменитості видають не сталь, а якусь кашу. Якийсь сурогат. Перевантажують ванну. І підмінюють технологічну дисципліну власними витівками. Звичайно, вчорашні ура-лицарі, неуки в техніці, могли припускатися такого, але ж ми, слава богу, маємо сяку-таку технічну грамоту.

«Учорашні ура-лицарі». Так Онисимов називав блискуче сузір'я директорів, які висунулися на початку тридцятих років, а відтак, зовсім недавно, зі сталінською нещадністю майже до одного винищені, сузір'я, долі якого він і сам ледь-ледь не поділив.

Однак же не поділив! У своїх тодішніх роздумах про все, що сталося, Онисимов схилився до думки, що вцілів закономірно. В чому ж, як він гадав, полягала ця закономірність? Звісно, відіграла певну роль його укорінена відданість Господареві, яка стала другою натурою, готовність не роздумуючи виконати будь-яке слово Сталіна, — у такій-от стараності Онисимов відчував високе вдовolenня, насолоду, та все ж тільки це, мабуть, його б не врятувало. Не одного разу йому спадало на думку, що, на своє щастя, він вчасно встиг отримати технічну освіту, стати фахівцем-прокатником. А сокира репресій відсікла, звалила господарників, які, власне, — так із притаманною йому категоричністю подумки він формулював, — у техніці не тямилі, ніякого фаху, крім політики, не мали. Організатори виробництва, вони, як не раз перекопувався Онисимов, дуже неконкретно, ледь-ледь, через п'яте-десяте, розумілися на заводській справі, на виробництві, яким керували. Течія часу зміла їх, як непотріб. І, певне, небезпечний непотріб. Історія занадто ретельно вишколила їх як тонких політичних гравців. На зміну їм прийшли люди зовсім іншого профілю, переважно молоді техніки, разом із якими переступив поріг лихоліття і він, інженер Онисимов. Щоправда, в таку схему чимало фактів не вкладалося. Та все ж на ті часи Онисимова вона цілком задовольняла. Нікому не вказуючи цю самодіяльну свою теорійку, він згодом взагалі перестав замислюватися над подібними темами. Він не має нахилу до філософствування. Його покликання — робота, точно, бездоганно виконувати накази партії, доручення Сталіна, озброювати країну потужними танками, сотнями й сотнями танків, які бронезахистом і маневреністю пересилають німецькі, найкращі в Європі, не підведуть у війні, яка, з усього видно, невідворотно насувається. І він рішуче ставив свої вимоги перед наркоматом металу.

— У вас же, Олексію Опанасовичу, надійна, відпрацьована технологія плавлення. І слід було б

щонайсуріше заборонити будь-які її порушення. Надто ж отим вашим швидкісникам. І неухильно їх контролювати.

Несподівано пролунав голос із дивана:

— Невизначна логіка!

З усмішкою кинувши цю репліку, Головня-молодший пересів на краєчок дивана, ладен втрутитися в суперечку.

— Ви, товаришу Онисимов,— провадив він далі,— очевидно, доволі туманно уявляєте собі, що таке швидкісні плавки.

Онисимов поглянув на нього з-за плеча. І, не вважаючи за необхідне відповідати, відвернувся. Нахаба! Йому, Онисимову, який на «відмінно» захистив диплом інженера-металурга, відтак два роки відбув як рядовий вальцювальник на заводах Англії, цей усміхнений вискочень посмів кинути саме такі слівця — «доволі туманно»,— які Онисимов подумки адресував посіченим колишнім працівникам промисловості. Вірний собі, він одразу ж зрізав Головню-молодшого.

— Маєте нагоду переконатися,— в'їдливо мовив він, звертаючись до старшого брата,— що у вас панує свавілля не тільки на заводах. Навіть ось тут, у вас у кабінеті, молодий, але, однак, не вельми привчений до скромності товариш дозволяє собі без дозволу втручатися в нашу розмову.

Більше аніякої уваги він цьому молодшому вишкребку уславленої родини не приділив. І провчив — про Онисимова так і казали: «Не навчає, а провчає», і це він знав,— ледь кивнув Петрові, залишаючи кабінет.

38

Згодом, за кілька місяців, Онисимова було призначено наркомом сталевого прокату й литва, чи, як казали, наркомом сталі.

На ті часи управління промисловістю розукрупнювалося: набували самостійного буття наркомат чорної металургії, який відав і всім велетенським господарством залізрудних басейнів, видобуванням флюсів, випалюванням коксу, і дещо менший за обся-

гом, зі своїми спеціальними завданнями наркомат, доручений Онисимову.

Восени 1940-го Онисимов уже в новій своїй якості рушив у тривалу поїздку по заводах.

Рівно рік тому в Європі, під самим боком у Радянського Союзу, спалахнула друга світова війна. Дивізії Гітлера, вважайте, за одним ривком, зламали Польщу. А невдовзі танкові колони ввірвалися до Франції, змусили її капітулювати. І знову війна мовби на певний час угамувалася. Чи ж надовго? Чи не проб'є невдовзі і наша лиха година?

До маршруту поїздки наркома було внесено й Кураківку. Там Онисимов знову зустрівся з Головною-молодшим.

Видалася тепла днина бабиного літа. Вдвох вони йшли тісним подвір'ям старої Кураківки, таким не схожим на просторі, з розгалуженими автомобільними шляхами заводські території заново споруджених комбінатів металургії — рослявий, хоча й із ввібраною в плечі головою, в неодмінному темному м'якому капелюсі, строгому заношеному костюмі, типовій одезі діккенсівського скромненького клерка Онисимов, і доволі ще стрункий, але при тяжкій нижній щелепі тридцятилітній директор, який крокував у ногу з наркомом у легкій лянній синій спецівці, в кашкеті, поруділому від червонуватого рудного пилу, що заіржавив тут землю і бляху на дахах.

Заасфальтована неширока доріжка — а нею вони йшли — веда до доменного цеху. Трохи осторонь бовванів затиснутий між коліями цегляний приземкуватий будинок. Над ним чорніли, зводячись у височінь, два металевих димарі.

— Тут у тебе що?

— Це, товаришу нарком, найдавніша споруда. Дві маленькі мартенівські печі.

— Яку сталь там нині ллєш?

— Леговану. Для підводних човнів.

— Номер замовлення?

Головня завагався:

— Не пригадую, товаришу нарком.

— Поглянь у записник.

— У мене це не записано. З вашого дозволу, зараз зателефоную, наведу довідки в плановому відділі.

— Я сам можу тобі дати довідку,— суворо сказав Онисимов.

І по пам'яті назвав номер замовлення. Він, звичайно, не додав, що тільки вчора, готуючись до обходу цехів, проштудював номенклатуру замовлень, доручених Кураківці. А втім, усі показники такого завдання, як сталь для підводних човнів, що виконувалося за особливим урядовим приписом чи, точніше, розпорядженням, він міг би, либонь, і не вдаючись до шпаргалки, назвати будь-якого дня й години.

Онисимов вів свій нещадний іспит далі:

— Завдання в тоннах? Термін відвантаження?

На ці питання молодий директор, усміхаючись, відповів чітко. Усмішка, здавалося, була самовпевнена, зухвала. Онисимов пригамував роздратування. Цьому пестунчику з іменитої родини чи, як віднедавна стали говорити, династії доменщиків він сьогодні ще завдасть. Березова каша чекає на нього в доменному цеху. А поки що...

— Зайдемо,— лаконічно кинув нарком.

Колія, на яку вони ступили, привела до розчакнутих навістіж металевих воріт перед робочим майданчиком сталеплавильних печей-маломірок.

Якраз розливали сталь. Пахло газом, усе заслав димний туманець, було задушно. Рідкий метал, який стікав із ковша, відкидав багряні відсвіти на чорні, закіптюжені перекриття й крокви низького даху, на такі ж закіптюжені цегляні мури. Літній майстер у низько насунутому кашкету, в брезентовій почорнілій спеці, приставивши долоню до лица, вдивлявся, як спадає до виливниці гарячий струмінь. Онисимов подався до нього:

— Як ти дивишся?

— А що? Як умію.

— Як умію,— в'їдливо повторив за майстром нарком.— Чому так здалека стоїш? Де твоє синє скло? Чому не стежиш за шкірочкою?

— Стежу.

— Що ти можеш побачити без синього скла? Де воно в тебе?

Майстер дістав із кишені синє скло в саморобній дерев'яній рамочці. Склом зміїлася тріщина.

— Як ти утримуєш свій інструмент?

Онисимов вихопив у майстра скло, рвучко відкинув його. Відтак дістав своє, окільцоване алюмінієм. подав майстрові. Той приставив наркомівське скло до очей, став дивитися.

— Не так!

Ухопивши за брезентовий комір, нарком підтягнув майстра впритул до розпашілої виливниці. І сам, у капелюсі, в накрохмаленому комірці, став поряд. Злегка завивалися під палом металу ворсинки на його піджаку.

— Дайте скло! — наказав він Головні.

І, не відступивши ані на півкроку, осяяний нестерпним близьким рожевим відблиском, вдивлявся крізь синю млу, що тільки й рятувала від сліпоти, як сталь наповнює виливницю. Прокатчик, він досконало знав і розливання, останню операцію сталеплавильних цехів. Наводячи порядок, технологічну дисципліну, неухильно вимагав: при розливі стежити за станом шкірочки. Слідкувати, щоб шкірочка весь час грала за один-два сантиметри від поверхні стінки. Якщо прилипає, прискорювати струмінь. Інакше шкірочка прилипне, що призведе до другого сорту прокату а чи й до браку. Він навіть видав серед інших технологічних інструкцій і спеціальний наказ, в якому прискіпливо було перелічено правила розливання. А тут, на Кураківці, от маєте, все ведеться так, мовби й не було наказу.

Облишивши майстра біля виливниці, змірявши Головню нищівним поглядом, Онисимов підійшов до вікна випорожненої печі, яка ще віддавала рожевим сяйвом, намагаючись обдивитися під. Шлях до вікна захаращувала купа скинутого розжареного доломіту, вже пригаслого, пойнятого золою. Онисимов ступив на цю купу.

— Ви що? Згорите! — гукнув Головня.

— Не дівка на виданні,— жовчно відказав нарком.

Однак гарячий жар уже проймав крізь підощви. Онисимов хутко відстрибнув назад. І скосував оком на директора: чи не усміхнувся він?

За кілька хвилин вони вийшли через ті ж ворота. Наркома наздогнав інженер — начальник зміни.

— Товаришу нарком, візьміть своє скло.

— Віддайте майстрові на згадку. Та й іншим нехай воно нагадує, що треба знати інструкції. Знати й дотримуватися їх.

...Заасфальтованою доріжкою Онисимов і Головня знову рушили до домен. Самовпевнений директор уже мав сяку-таку науку. Чи здогадувався він, яких почубеньків ще завдасть йому нарком у доменному цеху? Майже два тижні на заводі перебувала спеціальна бригада наркомату, яку за давнім своїм правилом Онисимов надіслав поперед себе. Йому одразу ж, щойно він сюди прибув, доповіли, що Головня-молодший затіяв якісь сумнівні досліди в доменному цеху. Затіяв, не поставивши до відома наркомат, не попросивши дозволу. Такі от вибрики все ще траплялися в металургії. «Що не барон, то й свій фасон», — такою приказкою щойно призначений суворий нарком уже не раз характеризував порядки на заводах. Він, вишколений родоначальниками сталевих промисловості, англійцями, побувавши відтак у Німеччині, перейнявши німецьку точність, пунктуальність, не дозволить, щоб на заводах кожен мудрував, як йому заманеться. Жодних порушень вивіреної, надійної технології не попустить, запровадить дисципліну. І дарма, Головня ти чи не Головня, іменитий чи ні, а за свавілля злупить із тебе шкуру, як і з будь-кого іншого.

При доріжці тулилася ще одна приземкувата будівелька.

— Що тут?

— Їдальня доменного цеху.

— Ну ж бо, зазирнемо. Де тут чорний хід?

Так Онисимов чинив повсюди: чільним входам віри не йняв, з'являвся несподівано, з чорного ходу, із задвірків, захоплював зненацька.

Увійшовши зітертими кам'яними сходами до напівпідвалу, вони потрапили до темнуватого приміщення при кухні. Кілька жінок чистили картоплю. Всі кинули працювати, поглядаючи то на горбоного молодого директора, то на блідого, в капелюсі начальника, якого ніхто тут не знав. Онисимов, придивившись, мовив:

— Чому таке товсте лушпиння зрізаєте?

Якось жінка відповіла:

— Бо гнила ж.

Онисимов підійшов ближче, нахилився, взяв із підлоги картоплину. Потім другу.

— Ні, не гнила.

Нарком кинув картоплини, ще постояв, повернувся й вийшов. На волі дістав хустинку, витер забруднені пальці. Головні в'їдливо сказав:

— Затовсте лушпиння. Крадуть додому. Поросят тримають.

І нічого більше не додав — роби, мовляв, висновки сам, — попрямував до доменної печі номер один, яка зводилася неподалік. Петро, як і досі, йшов поряд.

Металевими сходишками, теж червонуватими від нальоту рудного пилу, вони піднялися до печі, яка гула на низький, рівний тон. Увійшовши до пірометричної будки — там раз у раз на панелі спалахували й гасли різноколірні вічка, — Онисимов сів, присунув до себе, розгорнув журнал плавок. На питання наркома відповідав начальник цеху, такий же молодий, як і директор, одягнений у таку ж блякло-синю куртку. Іноді від хвилювання він затинався, обличчя його поймалося плямами. Онисимов ще ні словом не прохопився про самовільні вигадки, запроваджені у цехах. Вірний собі, він хотів спершу спіймати співбесідника на незнанні справи, збити з пантелику, висікти його. І, не підводячи від журналу очей, запитав:

— Чому вчора на другій печі дали п'ять холостих калаш?

Начальник цеху почувався невпевнено.

— Так... Так... Учора?

— Авжеж, учора.

Директор, який стояв поруч, раптом втрутився:

— На другому номері вчора не було холостих калаш. Ви помилилися, товаришу нарком.

Петро Головня говорив переконано, але теж хвилювався, — усмішка щезла, під шкірою випнулися, заходили жовна. В Онисимова, образно кажучи, засвербіли руки, щоб тут же приструнчити Петра: «Ти, як видно, не заводом займаєшся, а одним лиш доменним цехом. І до того ж викидаєш тут усілякі коники». Онисимов, одначе, стримався. Всьому свій час. Сюди, до будки, викликані, і невдовзі вони з'являться, учасники наркоматівської бригади, серед них і доменний інженер Земцов. Хай він для початку в присутності винуватця доповість про технологічні свавілля в Кураківці, про директорські відсебеньки. А про все інше потурбується партком. Своє Петро отримає.

И отримав...

Це сталося там же — в пірометричній будці домни № 1. Туди визначеного часу з'явилися ті, кого нарком задалегідь відрядив до Кураківки: начальник Головпівдня, вузьколиций кістлявий Мініх, головний бухгалтер наркомату Шибаєв і голова доменної групи Земцов, роздобрілий, як мовиться, при солідності, пострижений під «їжачка», він накопичив чималий досвід заводського інженера й разом із тим заробив професорське звання. Принагідно зазначимо, що Земцов здобув певне ім'я і як автор шахових етюдів та задач. У поїздки він неодмінно прихоплював шахову літературу, годинами чаклував наодинці над дошкою. Онисимов полюбляв позмагатися із ним у вагоні. Як не дивно, в таких змаганнях нарком здебільшого долав цього кваліфікованого гравця. Свої поразки Земцов пояснював тим, що, мовляв, сила практичної гри далеко не рівнозначна здібностям складача завдань. Потай Онисимов його підозрював: а чи не хитрує? Але партії вигравав із задоволенням. І не приховував від себе таку свою слабкість, прощав її собі.

Навколо подряпаного, заляпаного чорнилом столу, який добряче відслужив своє, повсідалися й Онисимов, і референт-секретар, що з ним приїхав, і Петро Головня, й начальник цеху. На підносі вишикувалися принесені з цехового буфету склянки із чаєм і дешевенька, із зеленкуватого скла, вазочка з печивом. Ніхто, однак, до частування не доторкнувся. Онисимов запровадив у наркоматі непорушне правило: ніколи і ні в чому на заводах не скористовуватися, — не лише, скажімо, погодитись пообідати чи повечеряти в директора, але навіть випити дармовий чай. Порушників цього закону він витягав за вушко та на сонечко на засідання колегії, шмагав батогом нещадних слів. І сам подавав, буваючи у відрядженнях, приклад педантичної стриманості.

Час від часу двері будки прочинялися, вривався на мить і свист, і шум, увіходив чорнобровий, добре виголений майстер і брався до своєї роботи: позирав на світлові сигнали, на вималюваний чорними лініями самописних приладів міліметровий папір. І виходив. Ці вторгнення не переривали засідання.

Запаливши, Онисимов обернувся до Земцова:

— Вислухаємо, Миколо Федотовичу, тебе. Що воно тут, на доменному фронті, діється?

Шахіст-доменщик підвівся. Басовито, без поспіху, витримуючи паузи й часом двома пальцями відтягуючи нижню губу — а це за ним водилося, — Земцов ретельно й динамічно охарактеризував роботу тутешнього доменного цеху. Сам же відвів безпідставні можливі напади. Ті, хто тут був присутній, добре знали: в промисловості й на транспорті це тривала смуга важкого розладу, неладу, викликаного арештами зовсім недавніх літ. Про це, слід зазначити, говорити не було дозволено. Підсумки виплавлення металу в 1939-му були невеселі. І тільки до середини 1940-го, — отого, про який на цих сторінках мовиться, — сталеливарна промисловість, як і інші галузі господарства, почала потроху виправлятися. Але ще із збоями, невпевнено, подаючись назад.

Із тією ж посмішкою, то поблажливою, то іронічною, Земцов описав ніде ще не бачений спосіб форсування ходу домни й гідні подиву конструкторські нововведення, запроваджені на одній із печей Кураківки її директором.

— Наслідки, як і слід було чекати, виявилися невтішні, — повідомляв Земцов. — Та й чи могло бути інакше, якщо тут порушено абетку доменної справи? Вона вимагає, щоб висхідний потік газу щосили йшов догори, а наш невгамовний експериментатор, захоплений власними теоретичними домислами, про які, шкода, ще мовчить світова технічна література, взяв та й стиснув горловину доменної печі. І, звісно, випив гірку чашу свою.

Звичайно, й Кураківка потерпала в ті часи через скорочення подання електроенергії, незрідка подача її взагалі припинялася, якість плавильних матеріалів, що надходили на завод, різко погіршилася, та навіть і таких постійно бракувало, руднище було без руди, домни завантажували рудою з коліс. Онисимов, призначений під такий час наркомом сталі, щодня й щоночі, бувало, стежив із Москви, як просувається до заводів чи не кожен состав із рудою чи вапняком. Хронічна нестача робітників, плінність, надто ж там, де ще застосовувалася ручна праця, яка віджила своє, теж тяжко давалися Кураківці.

Земцов не затушовував цих труднощів.

— За таких умов доменний цех,— задля справедливості слід це зазначити,— здоровань інженер знову зупинився, посмикав двома пальцями нижню губу,— доменний цех усе ж таки домігся певних успіхів. Крива виплавлення сталі поступово тягнеться вгору. Та чи можна, однак, цим задовольнитися? Ні, планове завдання на жодній із печей ще не виконується. Все ще є дуже серйозні прорахунки, а то й — даруйте за відвертість, Петре Опанасовичу,— хиби заводського керівництва. Вивчивши справу на місці,— вів далі Земцов,— ми з'ясували: тяжке становище, в якому й донині перебуває доменний цех, спричинилося не лише об'єктивними обставинами, але також і тим, що Петро Опанасович, людина ще молода,— з посмішкою, в якій вгадувалася стареча поблажливість, Земцов пригладжував пухлою рукою свій припалий сивиною «їжачок», який уперто не давався, одразу знову ставав сторчма,— людина ще молода, запальна, що мені особливо зрозуміло, і мене колись зараховували до винахідників, захопився безпідставним, без жодного підґрунтя, чи, даруйте, за правами старшого товариша, такий вислів: нікчемним експериментуванням.

Петро слухав мовчки, зовні, здавалося, тримався спокійно. Тільки час від часу перебирав жовнами. Та ще на засмаглому чолі, міченому білим навскісним рубцем, позначалася вертикальна, спрямована до перенісся рисочка.

Онисимов різко запитав:

— Хто дозволив тобі ці витівки?

— Я говорив начальникові Главку про свою конструкцію. Він не заперечував, аби це випробувати, вивчити.

Онисимов запитав Мініха:

— Ти підтверджуєш?

— Такої розмови, Олександр Леонтійовичу, я не пригадую.

— То хто ж дозволив? — удруге сказав Онисимов.— І де це задокументовано?

Петро не відповів.

— То за кого ж ти себе тут вважаєш? За удільного князька? Довірили тобі завод, а ти, бач, заповзявся: а ну ж бо, вдамся за державний рахунок до своїх

витівок. Завод для тебе — приватна вотчина? Чи як інакше накажеш тебе розуміти?

— Я певен,— мовив Петро,— що рано чи пізно мій спосіб знайде гідне визнання у всій металургії. І принесе...

— Я... Я...— обірвав Онисимов.— Чи не забагато якання? Дивно, яким чином ти, вирішивши в робітничій родині, набув отакого анархічного індивідуалізму. Чи с'як, чи так, але відтак ти, виходить, така виняткова особистість! Вважаєш, що радянські закони не для тебе писані?

— Я так не вважаю.

— То чому ж сваволиш?

— Але ж мій спосіб покликаний самим життям. Саме наша радянська металургія...

— Наша металургія потребує насамперед суворого порядку. А ти перший його порушуєш. Чи ж дивина, що в тебе в цехах розхиталася технологічна дисципліна. Нам потрібні не дива, які ти обіцяєш, а буденна невтомна праця щодо наведення порядку. За такі коники, які ти тут викидаєш, тебе в науку іншим слід було б зняти, але поки що обмежуюся попередженням. І всю оцю музику, свої відсебенки, не пошкодує все-таки праці, припини. Негайно припини!

Покінчивши на цьому з конструкторськими вільностями Петра Головні, нарком оголосив двогодинну перерву й вийшов із цеху.

40

Аж пізньої ночі завершився розбір потреб і недоліків доменного цеху. Було записано конкретні вказівки, рішення, що згодом мали скласти окремий розділ наказу, який залишить тут нарком.

О другій чи о третій годині ночі Онисимов відпустив засідальників. Такого режиму він неодмінно дотримувався, буваючи на заводах. Співробітники наркомату, які супроводжували його в поїздках, називаючи себе з гіркуватим гумором його конячинами, поверталися на нічліг завжди вичавлені, голодніючі, загнані. А сам він, мовби відлитий із надміцної сталі, був, як і досі, свіжий, дотепний, гострокий.

Вийшовши із цеху, в супроводі директора перетнувши тисняву колій — вишмагані сталеві пасемця тьмяво виблискували під заводським небом, ледь пойнятим загравою, — вибрався на асфальтовану доріжку, де вже чергувала, наджидала машина. Друга, призначена для супроводжуваних, зірвалася з місця хвилину тому, ще видко було даленіючу червону пляму заднього ліхтаря. От і вона щезла. Шум нічного заводу здавався приглушеним. Лише вряди-годи вривався дзвін чи свистячий різкий звук.

— Будь ласка, — мовив Петро, — дозвольте мені на одній печі вивчити мій спосіб.

— Знов за рибу гроші, — сказав Онисимов. — Прогуляймося, проведи мене трохи.

Вони рушили краєчком доріжки. Вслід, не переганяючи наркома, поповзла машина. Онисимов невдоволено озирнувся. Він і в Москві не дозволяв, щоб автомобіль будь-коли назирці їхав за ним, приладнуючись до його ходи, вважав таку манеру панською. Підійшовши до водія, наказав:

— Їдь до головної брами. Зачекай на мене там. І повернись до Петра.

Кілька хвилин ішли мовчки.

— Спало мені зараз на думку про флокени, — мовив Онисимов.

Інтонція м'яка, довірлива. Він мовби відкинув свою звичну броню офіційності.

— Про флокени?

Обидва чудово знали цей спеціальний металургійний термін, що ним позначався брак сталевого злитку, який на той час не можна було зафіксувати жодним приладом. Наука з'ясувала лиш те, що флокен спричиняє дрібненький, майже мікроскопічний пухирчик водню, який заліг у тілі злитка. Під час прокочування під валками стана такий пухирчик видовжується, стає тоненькою, як волосинка, трищинкою, таким собі черв'ячком, який і далі не подає про себе знаку. Заражена флокенами сталь одержує клеймо: «годиться». І тільки через тривалий час вона, здавалось би надійна, пущена в діло, ламалася, рвалася. Траплялися аварії поїздів через несподіване руйнування рейок, за всіма ознаками бездоганних. Траплялося, вмить тріскався гребний гвинт корабля. Іноді раптом ламалися й

щонайміцніші, здавалось би, ферми, і шестерні, й осі. І тільки на зламі виявлялися вразливі, вже розрослі флокени — сріблясто-білі пластівці, оточені темними плямами втоми.

Здавна флокени — улюблена тема Онисимова. Тут, мабуть, доречно згадати, що ще замолоду його, бездоганного студента, парторга інституту, товариші прозвали: «людина без флокенів». І він пишався цим прізвиськом.

Нині підлеглі Онисимову металурги знали, що грізного наркома можна, вдаючись до грубого слівця, купити, звівши розмову на флокени. Олександр Леонти-йович за таких випадків збуджувався, вдався в найрізноманітніші тонкощі цієї темної проблеми, наводив різючі факти. І, що було помітно, розбалакавшись, ставав добріший. Втім, вислів «добріший» до нього якось не приставав. Простіше, мабуть, — певний час можна було не боятися його жовчності, запальності.

Він і тепер, ідучи поряд з Петром, міряючи кроками по-нічному порожню доріжку, охоче розмірковував про флокени. Здавалося, дещо випросталася ввібрана в плечі чимала його голова, прикрита фетровим капелюхом. Онисимов відпочивав у такі хвилини, осідлавши свого улюбленого коника.

Петро, як читач уже знає, не мав таланту тактовності. Він слухав, слухав та й узявся за своє:

— Не вбачаю, товаришу нарком, найтоншого зв'язку між моїм способом і флокенами.

— А я вбачаю.

— У чому ж він?

Усміхаючись, — ох, оці його усміхи! — Петро кількома чіткими фразами довів, що його спосіб, хоч звідки б до нього підійшов, якості металу анітрохи не загрожує. Та й взагалі вже відкрито нові шляхи радикального очищення сталі від усіляких газових домішок. Давно вже запропоновано розливання у вакуумі. Треба й це випробовувати, вивчати практично. Онисимов тут не став сперечатися, лиш докинув:

— Ні, з флокенами краще не лукавити. — Тепер його тон, як звично, був жорсткуватий. — Окрім того, ти не врахував, що про флокени можна говорити і в переносному значенні. Твої винахідницькі викрутаси — це твій особистий флокен. Краще б тобі позбутися його своєчасно.

— А я намагаюся зрозуміти вас,— неголосно сказав Петро.

— Авжеж, до цього тобі таки доведеться вдатися.

— Звісно, стосовно мого способу я, очевидно, нічого довести вам не зможу. Поки що відкладемо це до кращого часу, а там подивимося: чи вдалий він, чи не годиться. Але якби згори вам сказали: мовляв, посприай...

— То...

— Чи навіть просто кивнули, то я б одержав від вас усе необхідне для мого винаходу, гарний він чи ні.

— Який же підсумок?

Репліка звучала погрозливо. Петро відповів без запальності:

— Промисловість, Олександрє Леонтійовичу, так жити не може. Вважаю, що й загалом так жити не можна.

Ось тут Онисимов йому і в р і з а в...

...А втім, навіщо, навіщо він зараз про це згадує? Адже думалося про щось зовсім інше.

Та знову рине, підхоплює думки все той же потік.

...Либонь, саме та нічна прогулянка від доменних печей до головної брами, спершу мирна, яка дала волю думкам Головні, змусила Онисимова твердо вирішити: з таким не поладнаєш, такого треба зняти.

Ще зо два чи три дні Онисимов пробув на заводі, як і раніше, дивуючи всіх спритністю слідчого, пунктуальністю, невтомністю,— добрячих шістнадцять годин щодоби він і тут віддавав справі.

Напередодні від'їзду він виступив на зборах виробничо-технічного заводського активу. Начальники цехів і відділів, деякі інші провідні інженери, кращі майстри, передові робітники, керівники партійних і профспілкових організацій, а також увесь а п а р а т, який супроводжував наркома, десь близько тридцяти спеціалістів різного фаху, тісно заповнили лави порівняно просторого, на чотири сотні місць, червоного кутка листопрокату.

Обмежившись вкрай стислим політичного плану вступом, Онисимов по-діловому, конкретно аналізував роботу заводу. Пом'якшуючих висловів, півтонів чи так званого підресорювання в його промові не було. Він називав вади керівництва, муштрував, шмагав тих, хто був винний в нетямущості, зневазі до

технологічної та елементарної трудової дисципліни, визначав доступні чіткі завдання. Не помилював і директора.

— На жаль, товариш Головня, замість того щоб займатися ділом, організацією виробництва, захопився власними винаходами. Він, очевидно, гадає, що завод дано йому на відкуп: що заманеться, те й витворяю. Він, однак, помиляється. Директор, як і кожен із нас, тільки відбуває службу, служить державі. І використовувати службове становище за для всіляких своїх фантазій та витівок нікому в Радянській країні не дозволено. Загальноприйнятий порядок обов'язковий і для директора: звертайся куди слід зі своєю витівкою. І чекай на рішення!

Горбоносий, з рудизною в закучерявленому при родою чубі, молодий директор, який сидів на підвищенні за столом президії, похмуро додав:

— Рішення, в якому ви вже мені відмовили.

— До вашого відома, товаришу Головня, я не самодур-купчина, який може, як йому заманеться, відмовляти чи не відмовляти. Устаткування, яке ви тут самочинно приладнали, детально вивчили спеціалісти. Вони дали оцінку: безглузді відсебеньки. Із ним знайомився і я. Довелося скомандувати: облиште, товаришу Головня, свої витівки.

Петро ще раз докинув із місця:

— Колись усі знатимуть, що це ви заборонили!

Онисимов рвучко обернувся. Он як! Цей вискочка-впертюх і тут, перед чотирмастами металургами, зважується дзявкати, суперечити наркому. То тримайся, ось я тобі дзявкну!

— Так, заборонив! І надішлю сюди своїх контролерів, щоб перевірити, як ви виконали наказ. І якщо своє партизанство не облишите, такий бенефіс вам влаштую, що не сльозами радості вмийтеся. Завод вам — не маєток, і ви на ньому не поміщик! Не тіштесь самонавіюванням, буцімто ви вельможна, привілейована особа. У нас немає привілейованих! І я нітрохи не зважатиму, що ви належите до прославленої родини. Поблажки за це вам не буде!

— А мені її й не треба.

— Прошу з мною не сперечатися. Який ти приклад подаєш?

Передихнувши, Онисимов знову повернув свою незворушність. Його масивна голова на мить схилилася над паперами. Та от зеленкуваті гострі очі знову стрельнули в зал. Нарком вважав за необхідне сказати ще кілька слів про директора:

— Те, як сьогодні поводитьися товариш Головня, знову переконує мене в тому, що заводом керувати він не може і його слід зняти.

Слова його були спокійні, вагомі.

З таким рішенням — зняти зухвалого директора — Онисимов другого дня відбув із Кураківки.

41

Однак зміщення директора великого заводу не залежало лише від його, Онисимова, влади. Керівників найбільших підприємств і будов затверджував Центральний Комітет партії, вони складали, вдаючись знову до мови часу, якусь особливу номенклатуру. Без санкції Центрального Комітету не можна було змістити, усунути й Головню-молодшого.

Онисимов спроквола обдумував аргументацію, яку висуне під час розмови нагорі. Подумки готував записку щодо цього. Такі от папери, адресовані до Центрального Комітету, він завжди складав сам. Але до цього все не брався. Текст, який постав у голові, його не задовольняв. У ж таки накидав чернетку, яка здалася більш чи менш підходящою. Але ж бо, але ж... Неусвідомлений, мовби інстинктивний сумнів не полишав його. Цьому своєму невиразному чуттю він вірив. Що ж, час ще є, перечекаю.

До речі, наближалися святкові дні — річниця Жовтня. Однак питання доведеться ставити тільки після свят.

Увечері шостого листопада Онисимов, залишивши цієї незвично ранньої для нього години свій службовий кабінет, заїхав додому переодягнутися й покотив з дружиною до Великого театру на традиційне урочисте засідання на честь дня народження Радянської влади.

Увійшовши через боковий вхід, призначений для членів уряду, Олександр Леонтійович у чорній новітній піджачній парі, в бездоганно начищених

черевиках й Олена Антонівна в сірому, строго пошитому костюмі, який, нічим не прикрашений, якщо не брати до уваги комірець шовкової кремової блузки, випущений поверх жакета, мовби підкреслював її ставність, стрункість, піднялися до бокової, при самій сцені, ложі. В своєрідному передпокої — на театральному діалекті він зветься аванложею, — відділеному від крісел важкою темно-зеленою завісою, стояли Іван Тевадросович Тевосян і його дружина Ольга Олександрівна — вони, очевидно, теж щойно приїхали.

Смаглявий, приземкуватий, із чорним, аж полискує, чубом нарком металургійної промисловості щиро привітав Онисимових. Чорні, мов намальовані тушшю невеликі вуса за контрастом особливо вирізнявали його білозубу посмішку.

Ольга Олександрівна теж усміхалася. Легкий рожевий шарф обвивав у міру повняву шию. Русаве волосся не було по-аскетичному гладенько зачесане, але й не розкуйовджене. Вона поправила зачіску перед люстром, яке висіло тут же, не повважала це за нескромність.

Мимохіть Онисимов порівняв Ольгу Олександрівну, яка теж обрала замолоду професію партійного працівника, зі своєю дружиною. Обидві — діячки, але сухість, притаманна Олені Антонівні, не позначилася ані на одній рисочці Тевосянової супутниці життя. Дивлячись на неї, уже матір двох дітей, Онисимов укотре потай пошкодував, що він не має власної дитини (тоді про Андрійка ще не було й гадки, лише через два роки, у дні війни, йому судилося народитися).

За одну-дві хвилини жінки, прохиливши зібрану складками тканину, пішли на свої місця. Гудіння багатоярусного величезного залу глухувато долидало до аванложі. Обидва наркоми присіли на диван. Тут можна було палити, що засвідчувала попільничка на низенькому столику і майже непомітна, вмонтована в стінку сіточка вентиляційної тяги. Запеклі курці, обидва не проминули нагоди нашвидку пихнути кілька разів.

Онисимов привітав Івана Тевадросовича. Вперше за багато-багато місяців наркомат Тевосяна виконав нарешті минулого жовтня план по чавуну. А ще рік

тому робота заводів була така розладнана, що металургія не давала їй вісімдесяти відсотків програми. Відповідно знизилися й заробітки, металурги занепади духом, багато хто опустив руки, становище здавалося безпросвітним. Не хто інший, саме Тевосян зважився тоді на відважний, небувалий в історії радянської промисловості крок: оголосив, що премії віднині виплачуватимуться навіть і за вісімдесят відсотків планової плавки. І кожен наступний відсоток відзначатиметься прогресуючим збільшенням премій. Цей захід, затверджений Радою Народних Комісарів, було поширено й на підприємства, підвідомчі наркомату сталевого прокату й литва. Саме таке рішення — тут Олександр Леонтіївич без найменших заздрощів, до цього він би не дозволив собі принизитися, схилиючись перед організаційними здібностями Тевосяна, — саме таке рішення, що сколихнуло всю армію металургів, покінчило з настроями байдужості, безнадійності, вплинуло магічно.

— Зарано вітаєш, — сказав Тевосян. — Витягну план з усього циклу, тоді інша річ. Очевидно, пліч-о-пліч до цього прийдемо. А то, дивись, ти ще й обже-неш на цілу ніздрю.

Онисимов не став оскаржувати такі завбачення. Справді, підпорядковані йому підприємства, серед них і стара Кураківка, впевнено набирали темпи, дуже близько підійшли до стовідсоткового виконання програми і з валу, і з а сор т и м е н т у. Вже годі було сумніватися, що в майбутній сорок перший — чи ж знав хто, який грізний буде цей рік?! — сталеплавильна промисловість вступить зміцнілою.

— Загалом, — вів далі Тевосян, — якщо потривожити за нинішнім звичаєм Маяковського, «сочтемся славою». І з привітаннями на цьому покінчимо. Краще скажи, які в тебе враження від поїздки.

Олександр Леонтіївич охоче став розповідати. Вірний собі, школі роботяг, яким історія визначила місію приструнчувати й підшмаговувати, скупі на похвалу, вони мали відразу й до самовихваляння, — такий же, зазначимо, був і Тевосян, — Олександр Леонтіївич завів мову про те, що його обурювало в дні поїздки. Порушення режиму, технологічна недбалість. Треба ще й ще підкрочувати гайки. Якесь

Тевосянове запитання чи, можливо, просто зворот думки нагадав Онисимову про флокени. Віддалені наслідки технологічної неохайності чи самовдоволення колись ще дадуться взнаки. І навряд чи уникнемо не вельми приємного заняття: розслідувати катастрофи. Тут Олександр Леонтіївич згадав про Головню-молодшого.

— Не люблю міняти директорів,— мовив він,— але вирішив спекатися Петра Головні.

Він коротко повідомив співрозмовнику про гріхи директора Кураківки: самовпевнений, вражений винахідницькою сверблячкою, неслухняний, привселюдно грубіянить.

Темно-карі, майже чорні очі Тевосяна не виказали схвалення:

— Знаєш, тобі можуть сказати: ти пропонуєш дивні речі. Молодий директор. Оре глибоченько. Йому треба допомагати. Чи не поспішаєш?

Непевні сумніви, які непокоїли Онисимова, вмить набули чіткості, мовби кристалізувалися. Авжеж, йому, з усього видно, щось таке й скажуть. Він, однак, не здався:

— Поспішати, звісно, ні до чого. Але, з іншого боку, якщо переконаний, навіщо зволікати?

— Але чи впевнений?

У цю мить відхилилася темно-зелена завіса. Визирнула дружина Тевосяна. Вона вже скинула свій рожевий шарфик.

— Що ж бо ви? — в спокійному лункому голосі вчувався легкий докір.— Гадаєте, на вас чекатимуть?

Крізь прохилене драпування пробилася сторожка тиша, яка вже запанувала в залі. Обидва наркоми поспішили до ложі.

За встановленим на сцені довгим, застеленим оксамитом столом було ще порожньо. В глибині, за ним, пляміли незайняті ряди стільців. Театральні прожектори яскраво висвічували на заднику своєрідний велетенський медальйон: обличчя намальованого в профіль Сталіна і профіль Леніна, що мовби правив йому за тло. Лише доскіпливий погляд міг би відзначити, що з року в рік у такому подвійному портреті Ленін ледь-ледь меншав, обличчя ж Сталіна більшало.

Юпітери, встановлені кінохронікою, вже струменіли пучками сліпучого блакитного світла, поки що

спрямованого в зал. Втім, один чи два, ще не засвічені, були націлені в глибину куліси, прихованої від партеру і ярусів, але яка чітко проглядалася з крайньої ложі, куди ступили, не сідаючи, Тевосян і Онисимов. За кулісою вже стояли всі, кого запросили зайняти місця на сцені, тісно вишикувалися, залишаючи вільним прохід, який вів до столу. Майже всі ці люди були широко відомі. От кілька полярних льотчиків, поряд роздобрілий лисуватий конструктор авіаційних двигунів, далі не менш уславлений чорнобородий академік. Вирізняється красива постава Піжова. Видко й сиву, гладеньку зачіску старої більшовички, немильність обминула її.

Не відриваючи погляду від куліси, Тевосян злегка штовхнув ліктем Онисимова:

— Ти диви, й старого Головню туди витягли.

Онисимов незворушно відгукнувся:

— Що ж, тепер, значить, знову металургам честь і шана.

Рудовусий доменщик визирав з-за спин тих, хто стояв попереду. Очевидно, він раз у раз зводився навшиньки, висовуючи якомога далі свого горбатого великого носа. Вдоволений, розпашілий, Головня-батько все пас очима в той бік, звідки починався прохід.

Ще мить — і мовби зненацька, хоча саме цього й очікували, в проході з'явився Сталін. Він ішов не халливою, але й не повільною, мовби заклопотаною ходою. Його військового крою одяг, вважай, так від давніх літ і не змінився: заправлені в чоботи, злегка обвислі на халяви штани захисного кольору, така ж куртка без будь-яких знаків. А втім, ні, це була вже не куртка, а добре пошитий кітель, який звільна облягав невелику постать. Навіть і такі, не одразу вловні зміни одягу свідчили: із солдатським виглядом покінчено, проступив якийсь інший образ.

Господар крокував уздовж шеренги, яка шалено аплодувала, йшов, не роззираючись, мовби нікого не бачачи. Постава незворушна й велична. Те, що він низенький на зріст, ніхто не помічав. За Сталіним, притримуючись дистанції, звивалася вервечка його найближчих сподвижників. Від залу його ще затуляли лаштунки, однак оплески, які спалахнули на сцені, одразу перекинулися в зал.

Зненацька Сталін притишив ходу. Жвавим по-рухом — так-так, колись, це ще пам'ятає Онисимов, він ось так по-молодечому обертався, рвучко подавав руку комусь із маси, згромадженій в проході. Кому ж? Рудому доменному майстрові. Усі вмить розступилися перед Головною. Розпашіла вже не тільки його фізіономія, але поорана зморшками шия. Ошатна краватка з'їхала набік, старий доменщик цього не помічав. Він вобіруч став тиснути долоню Сталіна. Той щось мовив, ворухнулися чорні вуса, які ще здавалися густими.

Спалахнули націлені юпітери. Але кінокамера не встигла відобразити цю мить на плівці. Знову набувши монументальності, знову непорушно несучи голову, Сталін попрямував далі. Рукою він мовби відмахувався від світла, яке лилося на нього. Підвладні цьому безмовному повелінню, снопи променів одразу ж змінили свою течію.

Услід за Сталіним, тримаючи під пахвою течку, йшов Молотов. Він теж зупинився біля Головні-батька, щоб потиснути руку. І далі кожен із вервечки, яка звивалася за Сталіним, теж притримував крок біля рудого майстра, тиснув йому руку. Здавалося, всі вони, як один, ані хвилини не роздумуючи, виконували команду. Майстер спершу все усміхався, відтак на його червоному обличчі, що з дивовижною безпосередністю відбивало внутрішнє життя, виписалося здивування, а наостанок, коли з ним за руку здоровкалися люди, яких він не знав і не відав, майстер був геть ошелешений.

А Господар уже стояв за столом і спроквола аплодував, мовби відповідаючи на грімкотливі розкоти овації.

Виливаючи свої почуття, відданість Сталіну, віру в його геній, із запалом плескав у долоні й Онисимов. Якоїсь миті його підмивало шепнути Тевосянові: «Умгу... Непопадання в аналіз».

Однак спрацювали безвідмовні гальма. Цей жартик він затамував у собі. Навіть не витиснув: «Умгу...»

...Звичайно, він відклав намір змістити Головного молодшого. Але, звісно, зберіг своє реноме. Онисимову в цьому допоміг один номер «Правди», що вийшов невдовзі після відсвяткованої річниці Жовтня.

Поклавши перед собою газету, він зателефонував із свого кабінету директорів Кураківки і, поцікавившись справами, сказав:

— Прочитай уважно сьогоднішню «Правду».

— Я її завжди уважно читаю. А що сьогодні там?

— Сам зрозумієш, коли поглянеш. Але, якщо є охота, можу й зараз вдовольнити твою цікавість. Надруковано постанову Раднаркому про самовільні порушення технологічного режиму в машинобудівній промисловості.

— У машинобудівній?

— Не побивайся. Нам теж хвоста прищекнуть. То як, процитувати?

— Будь ласка. Послухаю.

— Слухай. «Внесення змін до технологічного процесу... дозволяється... тільки за дозволом народного комісара». Затямив?

— Це для мене не новина.

— Але є дещо й новеньке. Послухай-но ще: «Невиконання цієї постанови слід вважати карним злочином, а директорів, головних інженерів та головних технологів заводів, які допустили ці порушення, віддавати до суду». Ти зрозумів? Гадаю, можеш здогадатися, хто це підписав.

— Що ж, почитаю ще сам.

— Не тільки почитай, але й поклади під скло на столі, щоб час від часу відновлювати в пам'яті. І — працуй далі. Але ересі свої облиш.

...Навіщо, власне кажучи, перед внутрішнім зором Онисимова, який припав до подушок лікарняного ліжка, все постає Петро Головня? Навіщо знову й знову пригадується Сталін?

Він же мав на думці інше: як, яким чином вивідати істину про свою хворобу?

І разом із тим не дарма, не дарма думки його повертаються до зухвалого директора. Якщо Онисимову й насправді судилося вже небагато, то... То з-поміж інших справ, з якими честь вірного слуги держави й партії зобов'язують його покінчити, він мусить на щось зважитися й стосовно Петра Головні. Так чи не так, але й цю сторінку він мусить залишити в ажурі.

Але ж яка, яка все ж таки в нього недуга?

Палата Онисимова була в терапевтичному відділенні, яким завідував професор Володимир Петрович Фоменко. Дебелий, із чималим черевом, зовсім не схожий на елегантного, стрункого Соловйова, окрім того ж ще й бородатий, Володимир Петрович умів поєднувати твердість, визначеність рішень із заспокійливим лагідним муркотінням і зазвичай викликав довіру й прихильність у хворих.

Прослуживши у цій лікарні вже майже два десятки літ, Володимир Петрович був однаковою мірою і знавцем свого фаху лікаря-терапевта, й надто ж медичного діловодства, яке складало цілі томи, завжди підготовлені до будь-якої перевірки чи слідства. Неписаний закон: «Якщо людина помирає, то хай помирає за всіма правилами», — міцно затамив Володимир Петрович. Грози, які в минулі літа гриміли над лікарями, обминали його. Він знав, що колеги прозвали його «колобком». Що ж, якщо їм до вподоби, нехай звуть. Він і сам не проти іноді подумки повторити хвацьку примовку колобка: «Від бабусі я утік, і від діда я утік, і від вовка я утік, і від тебе, кучохвостий, утечу».

І от якоїсь сіренької жовтневої днини бородатий професор у халаті, який виразно вимальовував могутні плечі й велетенське черево, навідався до Олександра Леонтійовича. Той, зодягнений як на службі — в піджаці, у свіжій білосніжній сорочці з накрохмаленим комірцем, — сидів за письмовим столом над надісланими йому газетами Тишландії: він уже міг, пробувши там півроку, зі словником розуміти текст.

— Приємно, Олександр Леонтійовичу, бачити вас за роботою, — заговорив, замуротів професор. — Якщо тягне до праці, повернуло, отже, на одужання. Це, за спостереженнями нашої братії, лікувальників-практиків, найкраща прикмета. Ну ж бо, погляну на вас од вікна.

Світло, яке спадало од вікна, аж ніяк не розвіювало землисту тінь на чолі, на чисто виголених щоках Онисимова. Здавалося, хворий от щойно ще лежав, уткнувшись обличчям у сухий ґрунт, який залишив на ньому сірий порохнявий слід.

Професор, одначе, вдає, що вдоволений:

— Так, портретик став гарніший. І щоки, здається, поповніли. Ваги, напевно, теж набираєте?

Хитрюган професор добре знав, як змінюється в лікарні вага Онисимова, але Володимир Петрович хотів мовби мимохідь наголосити це.

— Набираю,— відповів Онисимов.

— От і добре. Як спите?

— Тут сплю непогано. Щоправда, з допомогою оцього вашого снодійного. За це, Володимире Петровичу, велика вам дяка.

Онисимов із цілковитою незворушністю висловив поки що вдячність, хоча нічого снодійного і не просив, і не одержував. «Колобок» нічим не зрадив свого здивування, тільки очиці на мить майнули на стелю.

— Умгу, умгу,— ствердив він.— Отже, так будемо й надалі. Тепер скажіть, як болі? Не вщухають?

— Приступи, можна сказати, трапляються рідше. І біль швидше вщухає, коли вживаю те, що ви мені приписали.

Товстун лікар кинув на хворого бистрий сторожкий погляд. Дипломат, ув'язнений у палаті, мовби на ознаку вдячності, усміхнувся. Червоні великі губи, жвавві блискітливі очиці бороданя, завідуючого відділенням, навзаєм відповіли добродушною усмішкою. Однак за нею приховувалася розгубленість. «Ви мені приписали». Але що, власне, він приписав? Обезболюючих засобів Онисимову поки що не давали, їхня черга не настала. Що ж бо тоді? Невже випало з голови, до дідька? І він знову вдався до невиразного:

— Умгу, умгу...— і вів своє: — А зараз, дорогенький, оголімося до пояса. Послухаємо ваші легені, ваше серденько.

Олександр Леонтійович оголив запалі груди. Хоча за останні дні він набрав дещо у вазі, однак прошарок жирку, раніше примітний, уже злизала недуга. Уздовж вузької, вимарнілої спини проступав хребет. Плечі теж загострилися. Професор ретельно, без поспіху обслушав із різних боків груди хворого.

— Так, хрипики є, ніде не дінешся. Їх ви ще не скоро спекаєтеся. Впертюща це штуковина, вогнищева пневмонія. Одягайтеся, Олександре Леонтійовичу. Обстежень достатньо, картина нам ясна. В лікарні, дорогенький, вас уже немає потреби тримати.

Онисимов умить зрозумів, що означає це «немає

потреби». Але не виказав себе. Не перепитав. Не насторожив бороданя. Той правив далі:

— Невдовзі, якщо на те буде ваша воля, переведемо вас до санаторію. Так нам і консилиум порекомендував. Тепер усе вже зробить час. А ми, набридливі лікувальники, вже, власне, вам і не потрібні.

Воркітливий обжажнілий професор, мабуть, і не усвідомлював, з якою зловісною двозначністю звучали ці його фрази.

— Влаштуємо вас, Олександрє Леонтійовичу, в «Щиглях». Бували там? Пречудова місцинка. Сама природа там над вами потрудиться. Рідні вас постійно відвідуватимуть: тут «зімчиком»,— схильний до зменшувальних, пестливих зворотів мови, лікар навіть автомобіль марки «ЗІМ» називав «зімчиком»,— двадцять хвилин їхати. Потримаємо вас там зо двійко місяців. Або зо трійко. Перебуватимете і в «Щиглях» під нашою верховною опікою. Свіже повітря, спокій — це головні ваші ліки. А ми лиш допоможемо природі в її праці. Призначу вам рентгенотерапію.

Підвладне гальмівним центрам жовтаво-сіре обличчя було незворушне. Він мовби довірливо прислухався до балакучого лікаря. І лиш на мить злегка опустил вії, щоб і в очах не проблиснув біль розуміння. Рентгенотерапія. Цим словом навпростець, як і в Тишландії, названо його хворобу. Застібаючи цупкий комірець сорочки, Олександр Леонтійович мовив:

— А це мені ще в моїй Тишландії порадили... Значними дозами, так?

Голос і дихання його не виказали, були такі ж рівні. Професор вважав за краще уникнути прямої відповіді:

— Ви вже зазіхасте, Олександрє Леонтійовичу, на нашу знахарську кухню, де...

Хворий не дослухав:

— За методом, здається, Діллона?

Бородань знову насторожився, скинув погляд на Онисимова. Той стояв до нього впівоберта і, позираючи крізь вікно на пойняте млою осіннє московське небо, акуратно вив'язував темну краватку. Звичний дроз проймав пальці, тканина тремтіла, але вклалася бездоганним вузлом.

— Заздрю вашій пам'яті, Олександрє Леонтійовичу.

— Дякую. Ще, либонь, хоч на щось, та здатний. Уже зодягнений, як на службі, в темний у смужку піджак, Онисимов присів до письмового столу, механічно взявся за свій гострий твердий олівець. Свого часу він ось таким колючим вістрям позначав невідповідність, неточність, сумнівну цифру в звітах і зведеннях, мовби будь-яку фальш наскрізь пронизуючи.

Зараз він, спершись пальцями об край столу, щоб не тремтіли, знову посміхнувся:

— Мені, Володимире Петровичу, добре допомагають грілки. Знімають біль. Очевидно, ви вдало їх призначили.

— Грілки? Я призначив?

— Чому ви дивуєтеся? Тут, певне, десь є ваш папір на цей предмет.

Онисимов ще знаходив снагу висловлюватися у своїй іронічній манері. Професор знову втупився в стелю. Невже він дав такого маху, щось переплутав, підписав протипоказаний припис? Щоправда, йдеться всього лиш про грілки, але ж все одно скандал. Підсудна справа. І, головне, є документ. Володимир Петрович витер пухлюю рукою чоло, зрощене легким потом.

— Пригадую, пригадую... Але ми, дорогенький, маємо засоби ефективніші. До речі, дозвольте поглянути на цю мою папірчину.

— Навряд чи знайду. Певне, дружина забрала додому. Вона все це береже.

Онисимов уже не гамував сухого переблиску своїх зеленкуватих, пронизливих очей, прицільно спрямованих на професора. Жодного грубого слівця хворий не сказав, але лікар сам у собі корчився, мов катований. Щоки, сховані за бородою, спалахнули.

— Не можна так, Олександрє Леонтійовичу. Не можна виносити звідси наші медичні папери. От зараз цей мені став потрібний, а...

— Чому ви побиваєтеся? Такий же запис, наскільки мені відомо з ваших правил, ви знайдете і в історії хвороби. Повернетесь до себе, прочитаєте. Хіба не так?

Кожною своєю реплікою Онисимов подовжував екзакуцію. Його співрозмовник, який досі вважався зразковим лікарем і адміністратором, знічено дивився на вицир, знову оголений усмішкою, на незмивні тіні приченості, які потемнили обличчя

й руки того, хто ще рік тому підстьобував міністрів. «Усе знає. Всі наші порядки». Виникало бажання якомога пристойніше скінчити розмову й піти.

— Умгу, умгу... Тепер будемо діяти ефективніше. І тонше. Ви розумієте?

Авжеж, Онисимов міг би ще невидним батіжком шмагнути збентеженого череваня, але враз мовби згас. Тільки й сказав:

— Розумію.

Спітнілий, знесилений цією бесідою, професор на решті попрощався й подався навіть з палати напівлюкс. І, голосно віддихуючись, зійшов сходами до свого кабінету. Замкнув двері на ключ. Дістав із шафи течку, в якій зберігалася вся документація про хворого Онисимова... Перегорнув. Знову повернувся до першої сторінки. Ще раз усе перечитав. Що за дідько — тут ані слівця про якісь там грілки! Отже, Онисимов, як мовиться, вареною куркою його обскакав?! Даруйте, я до вас більше і не рипнуся.

...А Онисимов лежав не роздягнувшись, не знявши краватки, зневаживши в такий спосіб свою неодмінну акуратність, на широкому, мовби й не лікарняному, ліжку з червоного дерева. І дивився в стіну.

Принесли обід. Хворий покірливо звівся, без смаку попоїв. Потім усе-таки переодягнувся, повісив костюм до шафи, вклався до ліжка в піжамі. Й знову втупився в стіну. По обіді до нього навідалася дружина. Білий, застебнутий спереду халат строгими прямими лініями підкреслював прямизну її стану, її шиї, що міцно утримувала посивілу, гладенько зачесану голову. Олександр Леонтійович підвівся і, силкуючись не втратити самовладання, сказав:

— Є новини. Мене переводять до санаторію. І призначили рентгенотерапію.— Зненацька він відчув дивну теплінь у кутиках очей. Провів рукою. Сльози мимоволі котилися по сірих щоках.

43

Десь за годину Олена Антонівна зателефонувала Соловійову у його кабінет глави інституту терапії.

— Миколо Миколайовичу, це Онисимова. Даруйте, що я...

Її лункий грудний голос був зараз невідомо високий, у мембрані чулося прискорене дихання. Олена Антонівна, з усього видно, була схвильована, та все ж дотримувалася етикету ввічливості.

— ...що я вас турбую. Дуже прошу приїхати до Олександра Леонтійовича.

Ніяковіти йому не було перед ким, тож іменитий лікар наморщився. Все ж ясно, допомогти не можна, навіщо ж приїздити? І мовив:

— А що сталося?

— Сьогодні він заплакав. Я вперше в житті побачила його сльози.

— Так, уявляю. Тяжко.

— Річ у тім, що професор Фоменко призначив йому рентгенотерапію. Олександр же Леонтійович запитаннями змусив його... Коротше, все з'ясував. І коли я прийшла, став мені розповідати, й покотилися сльози. Я вас прошу, приїдьте і щось йому скажіть. Він буде радий вас побачити.

— Не знаю. Тут є певний нюанс. Власне кажучи, я для цієї лікарні сторонній.

Хоч як хвилювалася Олена Антонівна, вона вже завбачила такий сумнів.

— Професор Фоменко теж просить вас. Я й телефоную з його кабінету.

— Гарзд, трохи почекайте. Приїду.

Скінчивши розмову, Микола Миколайович зітхнув. Доведеться сьогоднішні плани міняти. Що ж, треба спробувати заспокоїти Онисимова, якимось послабити психічну травму. Швидко розпорядившись, навівши порядок на письмовому столі, Соловйов викликав машину і, легкий, стрункий, елегантний, прикривши капелюхом сивий вінчик, поїхав до лікарні, де лежав Онисимов. Зізнатися, терапевт, який здобув широке визнання, недолюбував цей виокремлений лікарняний заклад: ще за сталінських часів він дозволив собі сказати, що там рентгеном просвічують не стільки хворих, скільки лікарів. І в країні, й у всьому світі звідтоді багато що змінилося, але медичні порядки, як одного разу, натякаючи все на ту ж лікарню, пожартував Соловйов, утрималися. У прохідній на Соловйова вже чекала перепустка. Прибулого лікаряченого зустрів у коридорі другого поверху завідувачий відділенням, який, уже здолавши марні тривоги,

знову набув приязного благодушся. Він поволік свого вишуканого побратимця до себе в кабінет.

— Хух, я з ним, Миколо Миколайовичу, набрався лиха. Він усе розуміє. Всю гру нашу розгадує. Більше я до нього не піду. Та й вам би не радив.

— Все ж треба навідатися. Бодай із поваги.

— Воля ваша. Ласкаво прошу.

Фоменко підсунув гостеві течку, яка лежала тут же, на столі. На обкладинці зазначалося: «Історія хвороби № 2277. О. Л. Онисимов». У течці вже було кілька десятків списаних аркушів. Соловйов їх перегорнув. Вони вміщували не тільки історію цієї хвороби (анамнез морбі, як мовлять медики), але й своєрідну історію життя (анамнез віте). Дані, тут занотовані, вже не були нові для Соловйова, але зараз вони постали перед ним, мовби вишикувані якимось інакше.

До 1937-го здоров'я мав міцне. 1937-го — гострий гастрит. 1938-го став палити. Мудрому лікареві тут не потрібні коментарі: неймовірне нервове напруження, жахливі сутички — от чим позначені ці два роки в онисимівській анамнез віте. Недешево, либонь, дісталося йому те, що Сталін не зачепив його, не позбавив свого довір'я. І де взялися болячки. Атеросклероз... Гіпертонія... Ендартерійт... Лікувався нашвидку...

І ще одна дата: 1952-й. Звідтоді тремтять руки. Теж незабутній час.

Бог милував, Соловйова ніколи не прикликали лікувати Сталіна. Та й загалом на його долю не випало особистого знайомства з Йосифом Віссаріоновичем. Онисимову ж, звісно, судилося ближче запізнати, який став Господар на схилі віку. І, безсумнівно, витримати нові руйнівні зіткнення, потрясіння.

Далі знову дати. Початок нинішньої недуги хворий відносить до 1957 року. В попередні роки не обстежувався. Прихована стадія вже протікала, як можна припустити, 1956-го. П'ятдесят шостий. Значима смуга. Але тут, очевидно, збіг цілком випадковий. І годі соціологізувати. Треба перебігти й анамнез морбі.

...Невизначені тупі болі в грудній клітці. Тяжкість за грудиною, мовби бракує повітря. Незначний кашель, який іноді посилюється. У волосяній частині голови і під пахвою вузли завбільшки з горошину. Біопсія вузла: присутність ракових клітин. Аналіз мокроти: окремі клітини ракової тканини. Рентген:

в обох легенях ущільнення. А от серед щоденних записів висновок консилиуму, підписаний Соловйовим: «Двосторонній пухлинний процес у легенях із численними метастазами. Операція не доцільна».

Далі знову записи день за днем. Відтак розгонистим почерком, уже мовби без думки про заощадження місця, вписано останні рядки: доцільно перевести хворого до санаторію, застосувати там рентгенотерапію. Зазначені й дози опромінення. Такий же розгонистий і підпис: Фоменко. Зрозуміла річ: рентген призначено, аби сумління було чисте. А що, даруйте, застосувати інше?

Перегорнувши течку, Микола Миколайович ще якийсь час погортав із завідуючим відділенням. Той, не шкодуючи власного самолюбства, розказав, як Онисимов його нині обвів круг пальця.

— Він і з вас, дорогенький, згадає мої слова, сім потів витисне.

— Хтозна... Може, й не витисне.

Потім вони домовляються про подальшу тактику стосовно прозирливого хворого.

У коридорі Микола Миколайович, уже одягнувши білу шапчину й білий халат, — незастебнений верхній гудзик напіввідкриває чорну краватку «метеликом», — зустрічає Олену Антонівну. Червоні плями проступають крізь пудру на обм'яклих щоках. Сивувате волосся зачесане не так гладенько, як завжди, там і сям звисають пасма. Автор «Загальної терапії» вислуховує точну, хоч яка вона збуджена, розповідь дружини Онисимова.

— Спробую, Олено Антонівно, трохи змастити бальзамом його душу. Спробую, а там видно буде.

Піднявшись сходинками, застеленими доріжкою, Микола Миколайович стукає до палати напівлюкс. Ніхто не відповідає. Соловйов рішуче входить.

44

У першій кімнаті, яка правила за кабінет і за вітальню, нікого. За вікном уже завечоріло, штори закриті, на письмовому столі світиться лампа під зеленим абажуром. У колі світла на брусничного відтінку суknі, яким оббито стіл, видно розгорнуту книгу.

Микола Миколайович роздивляється навколо. Він

охочий би й до книги пхнути свого довгого породистого носа. Ов, та це ж його власний витвір — «Загальна терапія». Книга розгорнута на розділі про злоякісні пухлини. Якраз на тій сторінці, де йдеться про ейфорію, про те, що хворим на рак притаманна підвищена навіюваність, готовність вірити в сприятливі тлумачення, навіть в очевидну чи й ледь приховану брехню.

Очевидно, Онисимов щойно ще раз прочитав цю сторінку, йому вже, без сумніву, відому. Прочитав і вийшов, не закрив, не сховав книги. Це зовсім, зовсім не схоже на нього. Очі терапевта маханічно перебігають рядками. Гм, отже, таємниця ейфорії Онисимову відома. Звичайно, це утруднює місію Соловйова. Чи, можливо, робить її й загалом нездійсненною. Та, однак, треба включатися в гру.

Він зводить голову, злегка розпушує обома руками сивий вінчик навколо лисини й гукає:

— Олександр Леонтійовичу, агов!

Із спальні виходить Онисимов. На ньому смугаста піжама, заширока як на його плечі. Лампа відкидає зеленкуватий одсвіт на його мовби запорошене обличчя. Запали очі похмурі.

— Здрастуйте, Миколо Миколайовичу. Радий, що завітали. Сідайте.

— Чом це у вас така темінь? Мимоволі тут впадеш у світову скорботу.

Вишуканий відвідувач, лікар прямує до вимикача. Клац — кімнату заливає сильне, але не сліпуче верхнє світло.

Натренованим оком Соловйов тієї ж миті помічає на обличчі Онисимова біля лівого кутика рта щойно означений вузлик — маленький, із сірникову головку завбільшки, дуже темний, майже чорний. Ця нікчемна шишечка, ще не занесена до історії хвороби, мовби віщувала, що, всупереч гаданому поліпшенню, збільшенню ваги, недуга невблаганно розвивається.

Онисимов підходить до столу, кидає погляд на розгорнуту книгу, відсуває її. Обое всідаються на дивані.

— Дозвольте, Олександр Леонтійовичу, говорити з вами відверто.

— Пора б... Давно про це вас прошу.

— Так от. Не буду приховувати: знову привело мене до вас покликання лікаря.

Онисимов слухає мляво, ніяк не реагує. Соловійов, однак, не ніяковіє, точно розрахована його наступна фраза:

— Для цього є свої підстави.

Несподівано ледь сконфужена усмішка з'являється на його тонкому артистичному обличчі:

— Не подумайте, Олександр Леонтійовичу, що я надто високої про себе думки...

На цей вислів хворий знову не відгукується. Але все ж каже:

— Які ж?

— Які підстави? Річ у тім, що на консиліумі наші думки розійшлися. Я, власне, виявився в однині. А нові, скрупульозніші аналізи ствердили, що правда за мною.

Автор «Загальної терапії» натхненно імпровізує, чи, простіше кажучи, бреше. Але вже чогось він домігся, викликав в Онисимова зацікавленість.

— У чому ж розійшлися ваші думки?

— З вашого дозволу, знову говоритиму відверто. На консиліумі я висловив думку, що у вас не пневмонія.

— Це я й сам знаю.

— Не пневмонія, а дуже рідкісне й тяжке захворювання, актиномікоз.

— Як?

— Актиномікоз. Рідкісне захворювання. Спричиняється мікроскопічним грибком. Лікувати дуже важко. Завзятуша штукovina. Іноді й протягом кількох літ тримається.

Відкинувши полу свого білого халата, Соловійов дістає блокнот і дорогу, найновішого зразка закордонну автоматичну ручку. Розбірливо пише: «Актиномікоз», видирає аркушик, злегка піднімає, кладе на стіл. І пояснює Онисимову, що це за недуга — її походження, симптоми, перебіг. Якоїсь миті, обірвавши себе на півслові, запитує:

— До речі, чи немає тут у вас із собою терапевтичного довідника? Там добре все це викладено.

Подивований здогадливістю лікаря, Онисимов не відповідає. Підмиває сказати: «Нема!», однак цьому на заваді довір'я, яке знову навіває вже на нього Соловійов. Не хочеться й мовити: «Так», — паростки довір'я ще заслабкі для цього.

— І в моїй книжці,— веде своєї Соловійов,— знайдете кілька слів про цю хворобу.

Зараз він був би не проти взяти до рук свою книгу, розгорнуту там, де мовиться про ейфорію, перегорнути цю сторінку, погортати, але чуття застерігає: не збуджуй підозрілості Онисимова. І Соловійов не чіпає книжки.

— Ми це лікуємо рентгенотерапією,— повідомляє він.— Масивними дозами. І треба бути готовим до тривалої, можливо, навіть дуже тривалої боротьби.

— Чому ж Фоменко мені цього не сказав?

— Тут, Олександр Леонтійовичу, свої звичаї. Піклуються насамперед про те, щоб не турбувати хворого. Не завдавати хворому неприємних переживань. Звісно, певною мірою тут є свій резон. Я маю на увазі випадки, коли медицина складає зброю. Але ж ми вступаємо у війну проти вашої недуги. У війну, повторюю, тривалу, тяжку, в якій наші успіхи, слід сподіватися, чергуватимуться з новими спалахами недуги. Ви мужній. Істина, на моє переконання, озброїть вас для боротьби.

Олександр Леонтійович уважно слухає. І сам не помічає, як потроху, потроху притуплюється в ці хвилини його слідча настороженість. Він уже не ловить співрозмовника, не притискує його до стінки, піддається обману. Звичайно, зараз це не той, не той Онисимов, яким його знали протягом десятиріч.

Він мацає крихітне чорнувате здуття у лівому кутику рота:

— А звідки в мене оці от пухирчики?

— Це запалення сальних залоз шкіри. Інше за хворювання. Таким чином, ми маємо у вас дві різні хвороби. Хоча, можливо, і взаємопов'язані.

Загалом, як згодом висловився Соловійов, розповідаючи автору про свої зустрічі з Онисимовим, він, учений-медик, намолов сім мішків наукоподібної гречаної вовни. Олександр же Леонтійович, мацаючи рукою пухирці вузликів, усе більше й більше проймався довірою до фантазувань Соловійова.

— Але навіщо ж мене оглядав хірург? Хіба не виключена можливість операції?

— Так, актиномікоз теж іноді оперують. Але поки що для цього немає підстав. Окрім того, ці сальні

залози ми, можливо, теж видалимо. Втім, буде видно. Поспішати немає куди.

— Ви мене провідуватимете в санаторії?

— Звичайно. Тепер я вас не залишу.

Олександр Леонтійович раптом жвавішає, підсідає до столу, показує надіслані йому з МЗС течки з оглядами газет і журналів Тишландії, переказує кілька курйозів-новин із тишландської хроніки. Він знову відчуває себе радянським дипломатом у Тишландії, який вибув тільки на час хвороби. Терапевт слухає з глибокою зацікавленістю, усміхається. Миловидні ямки означаються на його рожевих щоках. Він, звичайно, сьогодні виграв цю партію. Але добре знає: бадьорість, захмеління ще не раз в Онисимова перейдуть у тверезе розуміння неминучого недалекого кінця. Однак знову й знову даватиметься взнаки й ейфорія. Соловйов нарешті прощається. Хворий проводить професора до дверей.

Залишившись наодинці, Онисимов сідає до столу, дістає прихований терапевтичний довідник, знаходить у вказівнику названу Соловйовим хворобу, залпом костває текст, відтак перечитує повільніше. Так, усе достовірно. Так, майже збігається.

45

Дату наступної дії нашої хроніки ми зможемо визначити точно. Орієнтир тут — Всесоюзна нарада доменщиків в Андріанівці, в одному з металургійних центрів Донбасу. День відкриття було зазначено в запрошеннях: 28 жовтня 1957 року.

Напередодні, передобідньої пори, із швидкого поїзда, що прямував до Мінеральних Вод, а зараз долав відстані Донбасу, на маленькій, майже невідомій станції Греки, де за розкладом мала бути лише хвилинна зупинка, зійшов чолов'яга, який, очевидно, вирішив пополовати. Високі болотяні чоботи, що обтягували ногу поза коліна, заношена, аж побіліла, колись руда шкірянка, потріпаний темний кашкетик, сітка для здобичі, пояс-патронташ, дубельтівка в чохлі за плечем — таке було спорядження пасажира, який зійшов з поїзда, добре припасоване і, з усього видно, взяте ним не вперше. Він легко зіскочив, легкою ходою рушив у дорогу, але разом із тим

він здавався і важкотілим, особливо ззаду, якщо дивитися на сутулу широку спину. От він обернувся, відшукав поглядом когось за шибкою вагона, махнув рукою. Його ясні сірі очі, які стали зараз майже волошкові, видавали, що він зараз у доброму гуморі. Броджена ледь задерикувата усмішка прикрашає зазмагле, з грубуватою нижньою щелепою обличчя.

Гадаємо, читач упізнав Головню-молодшого. Це його рідні місця. Він народився, виріс в Андріанівці, вступив тут чотирнадцяти літ учнем-газовиком до доменного цеху. Пристрасний мисливець, він ще підлітком, відтак юнаком переміряв тут поля, яри, переліски на тридцять-сорок кілометрів у всі боки від Андріанівки. І, звичайно, знає ще здавна, що звідси, із Греків, можна дістатися навпростець до заводського ставка, а там і до Нижньої Колонії — селища, названого так ще, коли Андріанівський завод належав французькому Генеральному товариству.

Доведеться пройти пішки кілька годин, ет, йому тільки цього й треба. Завтра, як зазначено в порядку денному, він виступить із повідомленням, а зараз — геть із голови доменні печі! До речі, у вагоні тільки про них і розмов було. Ще б пак, їхали доменщики сусідніх двох заводів, та й учена братія з кафедри чавуну Дніпровського металургійного інституту. І, звісно, він, директор Кураківки, був найзаповзятливіший сперечальник. А зараз вийшов із вагону навіть без записника, з яким, як правило, ніколи не розставався. Зумисне його не прихопив. У ньому роздуми про завод. Завдання самому собі. Деякі ще треба виношувати в собі. До інших уже слід докладати рук. Але сьогодні він із цього виключається. Хай голову провіє, прочистить вітерець, тим паче нині він, здається, заповзявся нівроку.

Над станцією лунає протяжний гудок: поїзд рушає. Петро все ще поглядає на вагон, в якому їхав. Крізь вагонні шибки кураківці — серед них тільки двоє в літах, решту ж інакше як молоддю не назвеш, — кивають директоріві-мисливцю, який залишив під їхній нагляд власні речі. Потяг рушає, набирає ходи. Ще хвилина-дві — і його вже не вловиш оком, вгадуються лиш далекі пасма паровозного диму.

Вибираючись із пристанційного селища, Петро з дубельтівкою за плечима крокує узбіччям асфаль-

тової смуги, яка прямує до прихованої обрієм Андріанівки. Туди і звідти з гуркотом мчать вантажівки, іноді прошурхотить і легковичок. Днина випала сонячна, але несподівано морозяна як для такої пори. Та ще й із вітерцем. У затінку, либонь, зо три-чотири градуси нижче нуля. Трава на затіненому схилі яруги заіржавілася.

Петро крокує бадьористо. Он за тим мостом він зверне в степ, попрямує до облетілого чагарника, який пляміє неподалік. Але що це? Чорна, обсіпана сонячними зайчиками «Волга», яка обігнала його, враз різко гальмує, відтак навзадьма котиться до нього. І знову зупиняється. Із прочинених дверцят виглядає академік Челишев. Із-за коміра сірого демісезонного пальта проглядає такого ж кольору вовняний шарф. Підібрано в тон і пухнастий зграбний кашкет. Привітно позирають на Петра дрібні оченята. Петро шанобливо вклоняється.

— Іду, аж ба! — озивається Челишев. — І собі не вірю. Невже Головня? Справді-бо він! Але як на-кажете все це розуміти?

Головня усміхається:

— Я теж, Василю Даниловичу, не годен: як мені цю з вами зустріч трактувати?

— Стосовно мене річ зрозуміла. Прибув літаком. Тепер мчать мене щодуху до Андріанівки.

— Я не про те. Щира зустріч — гарна прикмета для мисливця.

— А як же це ви тут заохотилися в мисливці?

— Зійшов із поїзда і от...

— І піхтурою до Андріанівки?

— Пройдуся. Може, яка й дичина трапиться.

— Облиште! Яка тут тепер дичина? Місцеві сили, певне, ще влітку все перебили. Краще підсідайте до мене.

— Дякую, Василю Даниловичу. Але ми, мисливці, народ зумисливий. Не умовите.

— Прийдете ж ані з чим.

— Авжеж, побажайте, будь ласка, невдачі. Чудова прикмета.

— Та годі вам... Однак даремно. Кажу по-товариськи.

— По-товариськи? — в кутиках невеликих Петрових вуст зав'юнилася тонка усмішка. — І щиро?

Несподівано Василеві Даниловичу випала потреба покашляти. Дрібненькі очі сховалися за кучматими бровами. Це, однак, не зупиняє Головню:

— Дозвольте, Василю Даниловичу, я так і запишу, — все з тією ж напіввиразною усмішкою Петро вдає, буцім дістає записник. І невидним олівцем мовби нашвидку нотує, промовляючи вголос: — «Скажу по-дружньому і щиро — повернетесь ні з чим». Тепер зазначимо сьогоднішнє число.

Відтак Петро ховає свій уявний записник. Челишев нарешті перекашляв.

— Виходить, зі мною не їдете? Що ж, до побачення.

Дверцята зачинилися. Форкнувши, машина рушає до Андріанівки.

46

Ще ніколи Головня-молодший не дозволяв собі нагадувати Василеві Даниловичу про те, як першої зими війни в коридорі наркомату, евакуйованого на Урал, дістав записник, став похапцем нотувати. Сьогодні ж уперше злегка натякнув про той випадок.

Скільки відтоді сплигло літ? Майже сімнадцять.

Так, вони зустрілися ввечері сьомого листопада 1941 року — святкового дня ще однієї річниці Радянської держави. Втім, було не до святкування. Наркомат працював і сьомого листопада. Лише зранку на честь річниці в просторому, хоча й заставленому письмовими столами холі готелю, який став службовим пристанищем підпорядкованих Онисимову управлінь і відділів, заюрмилися всі співробітники й мовчки вслухалися до так званої радіотарілки, яка транслювала парад військ на Красній площі в Москві. Відтак щедрий на відтінки дикторський голос, що вже самим своїм звучанням передавав через відстані серйозність, урочистість історичних хвилин, прочитав учорашню промову Сталіна.

З третього поверху до холу зійшов і Онисимов. Пролунав передачу, стоячи поряд із підлеглими, хоча міг би скористатися з доброго радіоприймача, який мав у своєму кабінеті. Зачесаний, як і завжди, ретельно, волосинка до волосинки, за своєю звичкою — замкнутий, будь-кого тримав на відстані визначеної своєї офіційності, Олександр Леонтійович майже не

змінився на час війни. Хіба що злегка потемніло правильне, античного малюнку обличчя, чи, точніше, інтенсивнішим став коричневий його тон. Похмурість його особливо стала виявлятися від того дня, коли Онисимов, який все ще не лишав свого командного відсіку в Москві, запровадивши там для нечисленного апарату, що залишався при ньому, к а з а р м е н е с т а н о в и щ е, в чому був найпершим зразком для всіх, раптом одержав розпорядження негайно покинути столицю. І в переповненому приміському вагоні подався на Схід. Тут, на Уралі, постійно з ним спілкуючись, Челишев ще ніколи не бачив, аби він усміхнувся.

Коли передача скінчилася, Онисимов кинув:

— Товариші, тепер до роботи. По місцях!

Либонь, того дня Онисимов ще посилив напругу трудових воєнних буднів. Навіть із Челишевим, який був десь там забарився, розмовляв із колочим докормом у голосі.

Увечері Василь Данилович у маленькім своїм кабінеті, який раніше був готельною келійкою, займався клопітною справою — планами розміщення евакуйованих цехів, п р и в' я з у в а н н я м до заводів Сходу. Добре, що ще в тридцятих, коли споруджувалася Новоуралсталь, він тут об'їздив, обходив і Магнітку, й Нижньо-Тагільський комбінат, і багато старих заводів і заводиків, які тоді теж щодуху оновлювалися.

Пригадується, того вечора, сьомого листопада, він усе перебирав, перекладав аркуші синьок — на кожному білими й кольоровими лініями було позначено розпланування того чи іншого східного заводу, — аркуші, вже розцяцьковані його позначками.

Ранні уральські морози розмалювали, скували кригою шибки. Чутно було, як висвистус, завиває завірюха.

Якоїсь миті затріскотів телефон. Дзвонив Онисимов:

— Василю Даниловичу, зайдіть до мене.

Увійшовши до кабінету наркома, Челишев не без здивування побачив звеселілого Онисимова. Наліт похмурості мовби змило. Здавалося, коричневий відтінок посвітлів, жива барва, щось схоже на рум'янець, пробивалася на щоках. Несподівано щира посмішка теж додавала йому привабливості:

— Сідайте,— запропонував він Челишеву, сам не сідаючи.

Відчувалося, що його проймає холодний дроз збудження. Що ж бо з ним? Що сталося? Із зацікавленням, що ж буде далі, Василь Данилович сів. Не випробовуючи терпіння академіка, Онисимов без передмов повідомив:

— Щойно зі мною говорив Господар,— високі ноти, напрочуд молодеца дзвінкість, які бозна-звідки взяли, на мить змінили голос Олександра Леонтійовича.— Перед нами поставлено завдання: будувати нові заводи. І з таким розрахунком, щоб якомога швидше взяти віддачу. Треба розробити план і доповісти наші пропозиції.

Олександр Леонтійович уже оговтався, перейшов на діловий тон. Однак із невластивим йому багатослів'ям і знову всміхаючись, вів далі:

— Га? Що скажете, Василю Даниловичу? Німці під Москвою, а Господар із Москви віддає команду: будуйте нові заводи!

Василь Данилович помовчав. Йому потрібен був якийсь час, аби поміркувати, пережити те, що він почув. Але, пригадується, на душі відлягло.

Не раз у ті смутні гіркі тижні на думку спадало: чи ж вистоїмо? Здолаємо цю війну, найстрашнішу, найгіршішу з усіх, яких зазнавала Росія? Такі питання знемагали академіка, нуртували в ньому приховано, хоч якими б клопотами він себе обтяжував. Навіть уві сні маячили. Напередодні війни Челишев мав доступ до іноземної преси, яка попереджувала, що гітлерівські армії вже зосереджені біля радянських кордонів, що от-от має статися напад. Потім, коли застереження справдилися, він невпевнено, як із туману, прозрівав, що у воєнних невдачах, бідах є якась частка вини Сталіна. Але ж як це так: готував країну до війни, а вдарила уроча година, сам же виявився не готовий до війни?

Неспроможний збагнути ось такі разючі протиріччя, підібрати до них ключа, нітрохи не силкуючись винайти формулу, яку тільки через багато літ застосували до Сталіна: вади особистості, він не зосереджувався на цих безплідних, як йому здавалося, роздумах. То невже ж тепер найгірше позаду? Вранішня передача з Москви додала віри.

А цей дзвінок Сталіна Онисимову — це вже аж який гарний знак. І все ж бо Василь Данилович, знудьгований очікуванням добрих звісток, ще не зважувався, не міг зітхнути на повні груди.

— Якщо отаке завдавати на себе,— мовив він,— де ж бо на нинішні часи роздобудемо механізми? І будівельників?

— Це завбачено. Лаврентію Павловичу доручено сформуванню для нас будорганізації. Люду в його системі доволі. Та й усього іншого. Зарекомендували вони себе нівроку. Працюватимуть. Аби лиш ми не зволікали. Треба скласти точні заявки. Й готувати робочі креслення.

Як і завжди, весело, натхненно Онисимов викладав завдання. Тепер і табори, де не так уже й давно загинув його брат, які з'юрмили за колючим дротом, мовби на якомусь іншому світі, маси в'язнів, уявлялися йому трудовими з'єднаннями, високодисциплінованими, що легко піддаються перекиданням, а це особливо важливо на час війни.

Олександр Леонтійович сів до столу, присунув чималий блокнот і, радячись із Василем Даниловичем, заходився тут же накидати план спорудження нових сталеплавильних заводів. Своїм твердим олівцем каліграфічно занотовував пункт за пунктом. Насамперед форсовано завершити, ввести в дію першу чергу Південно-Уральського трубного. Воднораз вибудувати Челябінський — майданчик обрано, готовий проект уже є. А також Бакальський — проект теж підготовлено. Челишев запропонував перекинути на Бакальський майданчик недобудований Курський завод, де перед війною вже розпочали монтаж перших печей, але лінія фронту швидко наблизилася, через що роботи припинили. Онисимов сказав:

— Так, вириємо там усе з-під землі. Все вивеземо до грамини.

Тут до кабінету майже нечутно ввійшов начальник секретаріату лисий Серебрянников. Мовби й не поспішаючи, і все-таки швидкою ходою він попрямував до наркома.

— Олександр Леонтійовичу, приїхав Головня-молодший. Чекає в приймальні.

— Ну що ж, якраз до речі. Де він там?

Головня постав на порозі, ще не відігрівшись од морозу. Малиновим вогнем палало вишмагане хуртовиною горбонесе, яснооке, з масивною нижньою щелепою обличчя. Руки теж були червоні — він, мабуть, і на морозі не надягав рукавиць. Коричневу шкірянку (чи не вона в майбутньому стала мисливською спецівкою Петра?) він підперезав у стані ремнем, щоб не піддувало знизу. І забув, заходячи до наркома, зняти цей пасок.

— Здрастуй,— мовив Онисимов.— Оце в такій одежині ти й хверцюєш?

— Учора виїхав з Орська. Там тепло. А у вас тут, бр-р,— Головня аж крекнув,— холоднеча.

— Сідай. Звіт про евакуацію заводу привіз?

— Тільки заради нього й приїхав. Тільки позавчора закінчили.

— Все обладнання на місці? Нічого не розгубив?

— Загублене ми, Олександрє Леонтійовичу, розшукали. Звіт підписали й ваші контролери. Документація в портфелі не вмістилася, довелося пхати до валізи. Принести?

— Ще буде час.

Онисимов задав ще кілька запитань про те, як розміщено робітників, як забезпечено складування й збереження демонтованих, вивезених із Придніпров'я агрегатів, які із них уже зібрали чи почали збирати на нових майданчиках. Власне, він і без цього був достатньо інформований, добре знав, що снарядний цех Кураківки вже розгорнуто в Златоусті, він вже дав прокат, штампують сталь, хоча над станом ще не зведено дах. Однак, дотримуючись твердого правила, він і зараз ще раз перевіряв дані, які в нього були.

Челишев пам'ятав, як ще в Москві в гарячкові ночі й дні, коли евакуювалися південні заводи, Онисимов мовби ще посилив свою педантичність, пунктуальність. Не раз Челишеву доводилося спостерігати, як Онисимов по телефону вимагав від того ж Головнімолодшого, коли той під гуркіт гарматної стрілянини відправляв состав за составом із Кураківки, маркувати кожен великий і малий ящик, оформляти разом із залізничниками акти, квитанції, накладні,

не випускати жодного вагону без супроводжуючого. Туди, в самісіньке пекло, Онисимов на попутних літаках посилав працівників свого апарату контролювати хід евакуації. І дав одного разу прочухана цьому от молодому Головні, коли хтось із посланців повідомив, що горловина бункера і якісь частини грейферного крана були в поспіху, в хапанині вивезені без маркування. Заведений Онисимовим порядок маркування був такий: кожна деталь того чи іншого демонтованого агрегата позначалася однією й тією ж літерою, далі йшла цифра. Головні ж і вдруге добряче перепало за те, що екскаватор, у якого порвалася гусінь, не повантажили. Нарешті з Кураківки рушив останній поїзд. Зв'язок ще діяв, Петро доповів, що відправляє й вантажівки з групою підричників, які виконали свою місію, і просив дозволу залишити завод разом із ними. Онисимов відповів: «Ні. От чим ще поклопочися: збирай, вишикувай робітників, які ще не евакуювалися. Відходь з ними. Веди на Донбас».

Бувало, прислуховуючись до таких команд наркома, Челишев із-під сріхатих брів мимохіть милувався ним, усе більше впевнювався: «Переможемо».

Головня-молодший так і рушив із Кураківки пішки. І не сам-один.

Відтак, уже на Уралі, слід було згідно з непорушним наказом наркома не тільки комплектно зібрати все вивезене, але й подати щонайдетальніший, підкріплений документами звіт про евакуацію — звіт про кожен витрачений державний карбованець, про кожен механізм, кожен клубок кабелю, який значився на балансі заводу.

Бідолашні, відчеплені в дорозі вагони розшукали-таки в станційних тупиках. Довелося розгадувати маркування, переглядати в натурі кожну позначку, звіряти з документацією. Спеціальна комісія за участю ревізорів наркомату підписувала всілякі акти, інвентарні реєстри, дефектні відомості тощо. Після наймаруднішої роботи Головня зміг нарешті постати на очі Онисимова із звітом.

Порозпитувавши, Олександр Леонтійович звівся з-за столу. Походив сюди-туди, дістав із кишені блакитненьку пачку цигарок «Біломор» (війна припинила випуск улюблених його сигарет) і несподівано подав Головні:

— Халай! У колотнечі й ти, либонь, став палити? Василь Данилович, який мовчки спостерігав усе це, знову відчув, що Онисимов незвичайно збуджений. Не заводив такого правила суворий нарком — пригощати цигаркою підлеглих.

— Не вгадали, Олександр Леонтійовичу. Не палю. Дякую.

Чиркнувши сірником, Онисимов глибоко вдихнув і випустив димок. Челишев удруге почув:

— Щойно зі мною говорив Господар.

Тепер ці слова були звернені до Головні-молодшого. Не приховуючи щасливого збудження — воно, ледь пригальмоване, лиш пробивалося крізь його повсякденний панцир,— Онисимов знову переказав: вирішено будувати нові заводи, будувати швидко, щоб якомога швидше взяти віддачу. Він, очевидно, тепер повторив вислови Сталіна. Чимала, на кущій шиї, голова повернулася до неодмінного портрета на стіні:

— Розумієш, яку він бачить перспективу!

Нарком присів, але одразу ж підхопився, забігав сюди-туди.

— То як же бути з тобою? Справа для тебе знайдеться. До речі, ти й приїхав без портфеля.

Він засміявся на власний жарт. Чи, точніше, мовби виштовхнув із горла кілька уривчастих, глухо бухкаючих звуків. Сміх — не в його вдачі. Принаймні Челишев зазначив тоді в своєму зошиті, що Олександр Леонтійович досі ще ніколи при ньому не реготав.

— Отже, товаришу экс-директоре, чи директоре без портфеля, куди тебе призначити? Що хотів би ти сам?

— Готовий взятися за будь-яку роботу, де буду потрібний.

— А якщо пошлю не директором заводу?

— Що ж, готовий. Охоче пішов би до великих печей, скажімо, на Новоуралсталь.

— Ні, там доволі. На Бакальський завод підеш?

— Який?

— Бакальський. Там, власне, ще нічого немає. Поки що тільки майданчик, незачеплений березнячок. Але проект є. Є також директор і головний інженер,— Онисимов назвав прізвища.— Геодезисти,

наскільки мені відомо, де-де повбивали кілочки, на-
несли головні вісі. Тепер розгорнемо, поженемо
будівництво. Справа цікава. Згоден піти туди на-
чальником доменного цеху?

— Піду.

— То що ж, берися за діло. Ідь спершу на майдан-
чик, потім до Челябінського філіалу Діпромезу. До-
сконально вивчи проект.

Продовжуючи пункт за пунктом конкретизувати
завдання, які поставали перед Головною-молодшим,
Онисимов натиснув кнопку дзвінка. Тієї ж миті
увійшов Серебрянников.

— Слухай-но, здається, у нас на складі є якийсь
зимове обмундирування,— Олександр Леонтійович
мовив: «здається», «якесь», хоча добре знав, скільки
кожушків, скільки валянців було на складі нар-
комату.— Зуміємо одягти, взути начальника домен-
ного цеху,— порухом голови він вказав на Голов-
ню,— Бакальського заводу?

Благовиде обличчя секретарських справ майстра
не виказало нічого, крім уваги:

— Зуміємо, Олександр Леонтійовичу.

— Тоді поклопочись!

Серебрянников щез. Онисимов сказав Головні:

— Іди, обмундируйся. З'їздиш на Бакальський
майданчик — і до Челябінська, потім знову до мене
приїдеш. Звіт залиш, здай по команді. Розглянуть
без тебе.

48

Свіжоспечений начальник доменного цеху не по-
спішав, однак, вийти. Обличчя його палало, але вже
не малиновим полум'ям. Червінь пригасла й на
пальцях, довгих і воднораз із широкими пучками,
мовби злегка розплющеними, над якими живим
переблиском відсвічували коротко підрізані нігті.

— Олександр Леонтійовичу, маю до вас прохання.

— Викладай.

— Дозвольте мені на одній печі ввести до проекту
моє пристосування.

— Знов ти за своє... Не мав я наміру такого дня
сваритися з тобою, але ж куди подінешся? Читав твою
статтю в «Сталеплавильнику». І вліпив догану редак-

тору. Навіщо вміщує ці, — Онисимов, очевидно, підшукував м'яке слівце, але звична різкість, гострота взяла своє, — ці твої дуращі?!

Головня все ж спробував переконати наркома, сказав, що витрати будуть зовсім незначні, майже непомітні в масштабі велетенського будівництва.

— Не треба! — навідріз мовив Онисимов. — Не мороч голови ні собі, ні мені цими витівками. Жодних відхилень від креслень Діпромезу не дозволю. Це кращі американські стандарти. Вони відібрані не з кондачка. Василь Данилович тут віжки не попускав.

Челишев буркнув:

— Якщо дати волю публіці, кісточок не зберемо.

— Отже, підвели ризику, — підсумував Онисимов. Відкинувши роздратування, він знову привабливо, щиро усміхнувся. — Обмундируйся і їдь! Наказ про призначення пошлемо тобі навздогінці.

...Десь через годину, йдучи коридором від Онисимова, Челишев знову побачив Головню-молодшого. Він уже вирядився в новісінький, ще мовби припорощений білим пілком, некритий кожух до колін, у нерозтоптані валянці. Хутряну шапку, теж йому видану, він тримав у руці, на яку вже натягнув грубу вовняну рукавичку. Йдучи назустріч академіку, Головня, сутулуватий, як і батько, несподівано розгорнув плечі і, мовби віддаючи честь, підніс вільну руку до рудуватого чуба.

Обоє зупинилися. Дрібні оченята Василя Даниловича привітно зирили на Головню.

— Не хотілося, — мовив Челишев, — у присутності Онисимова висловлюватися щодо вашої статті. Я з нею познайомився.

Челишев мав на увазі все ту ж публікацію Петра в науковому журналі «Сталеплавильник», де автор ґрунтовно, з кресленнями й розрахунками, описав свій спосіб форсування ходу доменних печей.

— Познайомилися і...?

— Скажу по-дружньому й щиро: нічого у вас, юначе, не вийде.

Як не дивно, Головня мовби нітрохи не засмутився. Скинувши рукавиці, взявши їх під пахву, він хутко дістав з-під кожуха записник, олівець і з посмішкою, що, видно, з'явилася помимо його волі, проказав:

— Василю Даниловичу, з вашого дозволу зафіксую: «По-дружньому й щиро: нічого у вас, юначе, не вийде». Гаразд? Не заперечуєте?

— Гм... Будь ласка.

— Теперь зазначу дату: сьоме листопада 1941 року. Колись, Василю Даниловичу, нагадаю вам про це.

Головня відірвав погляд від записника. Перед Челишевим знову постали волошкові, анітрохи не пойняті втомою очі, зухвала усмішечка, шрам, що навскіс перетинав чоло. Саме цієї миті Василь Данилович зненацька назовсім розпроцався з душевним сум'яттям: переможемо! Отака вона була, якась там остання крапля, якої він жадав. Нею ще не став телефонний дзвінок із Москви, переказаний невпізнаним того вечора Онисимовим.

А тут наяву, віч-на-віч... Мабуть, аж наступної хвилини відчуття перелилося в усвідомлену думку. Так, якщо цей молодий Головня, який вслякого набачився, вів евакуацію під вогнем, пішки вибрався з обезлюдної Кураківки, проїхав пів-Росії, якщо вже він спокійнісінько каже: «Колись, Василю Даниловичу, нагадаю вам», отже... Отже, бачить поперед себе неозорий час, який йому належить. Йому і нам! Хвилювання, піднесення було таке, що аж у грудях засудомило. Перевівши подих — от воно, врешті, повне дихання, — Василь Данилович нічого не сказав, подався до себе.

...Відтак сталося от що.

1945 року, вже після того, як відсвяткували Велику Перемогу, Челишев на чолі групи металургів з'їздив чи, точніше, злітав за океан.

І з-поміж інших новин привіз таку: на кількох доменних печах Америки застосовується спосіб, а також і конструкторські рішення, які вперше запровадив на Кураківці Головня-молодший. Продуктивність печей справді зросла. Очевидно, вся доменна Америка поступово запровадить цей спосіб.

— Я тут дав маху, — відверто визнавав Василь Данилович.

Онисимов незворушно поставився до цієї новини, не вдаючись до галасливого каяття. Однак до Петра Головні, який знову директорував на тому ж місці, у відродженій Кураківці, почав ставитися прихильніше. І віддав команду випробувати на двох-трьох заводах його пристосування.

Але Петро не вгавав. За будь-якої нагоди оголошував, що спосіб майже не використовується, запроваджується вкрай повільно.

І, нарешті, 1952 року — сталося це за цілковитого збігу в ті дні, коли Онисимову випало відчутти на собі холодне обурення Сталіна, викликане піччю Лесних, — Головня-молодший звернувся з листом-скаргою до Центрального Комітету. Історію зіткнення — вживемо тут це слово в безпосередньому його значенні, — сутички директора заводу й голови Державного Комітету нам у цій книжці не переказати: конструкція не витримає такого навантаження. Перипетії зіткнення, іноді вражаючі, постараюся викласти в одному з наступних томиків задуманої автором серії — викласти, не жмакаючи, пов'язавши з великими проблемами часу, якомога більше дотримуючись вірності, свого дослідницького духу, об'єктивного погляду. Там знову авторові допоможе щоденник Челишева. А зараз машина несе Василя Даниловича, який трохи подрімує, до Андріанівки. Дідько б його побрав, Петро все-таки підколов Челишева. А раніше ж ніколи про той казус не нагадував. Норовистий дядечко! Але що він тут перехопить? А раптом? Чим дідько не жартує?

49

Увечері Василь Данилович Челишев висиджується в тихій, добре натопленій кімнаті будинку для приїжджих.

Колись, будучи тут, в Андріанівці, головним інженером заводу, він мешкав якийсь час саме в цьому одноповерховому старому будинку, складеному з плитняку. Та й згодом, навідуючись на Донбас, роз'їжджаючи по заводах, тут не один раз проживав.

Прикотивши сьогодні до Андріанівки, Василь Данилович цілий день пробув на людях, провів двоє летучих засідань, розмовляв з багатьма знайомцями, поспіхом пройшовся заводом, обідав у директора і, нарешті, був відпущений на спочинок до цієї гарненької кімнати. Змінив тут костюм на вільну піжаму, приліг, але недовго полежав. Завтра в міському театрі йому належить відкривати нараду доменщиків. Виголосити вступну промову. Що ж він скаже?

Пригадалися недавні збори, на яких він, ювіляр, відповідав на привітання. Що не кажи, дата значима — сімдесят п'ять. Із цієї нагоди Василя Даниловича нагородили орденом Леніна, вже не першим. У газетах надрукували портрет. Влаштували й урочисте засідання на його честь. Довелося, нічого не вдієш, і йому вийти на трибуну в переповненому залі під сліпучі кіноюпітери. Не розквитавшись і на старість із сором'язливістю, від якої свого часу, в юнацтві, дико потерпав, Василь Данилович, їй-право, мав би за краще ювілейного дня бути десь подалі від Москви. І нехай би його дата відшуміла без нього. Однак, слід зізнатися, не тільки сором'язливість викликала такий намір вислизнути. Василь Данилович, окрім цього, потай просто побоювався, а раптом молодь козирятиме його відсутністю на ювілейному засіданні. І він на свій сором виявить, що вже не цікавий, не потрібний молодому металургійному племені. Їй-право, краще б поїхати. Але не вдалося, не дозволили. І вийшло врешті-решт дуже добре. Нове покоління заповнило і верхній ярус, й останні ряди внизу, навіть біля стін тіснилася молодь. Зворушений цим, Василь Данилович дав собі волю, розійшовся у своїй промові. Дозволив собі, певне, й старечі повчання, й довготи, іноді, як мовиться, жував мачулу, — хто ж не знає, що Челишев оратор аніякий? — і все ж таки його слухали не кашляючи. Той вечір йому мовби подарував знову його давнє, не внесене до жодних штатних списків ім'я Головного доменщика Радянської країни. Йому хотілося, вдивляючись у притихлий зал, в жоднім слові не сфальшивити, сказати без високомовності щось найголовніше, про що в плині буднів не мовиться.

— Я вдячний, — не дуже доладно, не заповзято почав він, — що випало взяти участь у поході старої Росії в нову Росію. Вважаю це найбільшим щастям свого життя.

Далі він говорив про дива, які траплялися на його віку. Пора перших п'ятирічок. У розореній, відсталій країні виростають могутні заводи, про які колись розводився Курако в «доменній академії» біля ветгих печей Юзівки. Ні, про такий розмах, мабуть, і він не мріяв. Це не назвеш інакше, ніж дивом.

Вражаюче було й ще одне диво, друга несподіванка. Челишев розповів зібранню, як 1943 року бачив у Донбасі, в Придніпров'ї зруйновані відступаючою гітлерівською армією заводи. Все було мовби розтоптане, перетворене на безформні купи цегли й покрученого вибухами металу. Гадалося, що цього вже не відновити. Але минуло лиш кілька літ, і зметені, здавалось би, з лиця землі заводи повстали з попелу — повстали ще могутніші, ще кращі, ніж були раніше.

Його промову на ювілеї вмістили як статтю в газеті. Редакція дещо здивувала ювіляра, давши заголовок: «Третя несподіванка». Та ще й додала кілька слів — зовсім не в стилі Челишева — на похвалу всіляких нинішніх реорганізацій. Щоправда, старий розумів, що сам дав якийсь привід для цього, сказавши на вечорі про новинки виробництва, які несподівано ринули, якими іноді й він, директор науково-дослідного центру металургії, нехтував, — новинки, вивільнені від перепон, від звичного «заборонено».

Перечитуючи гранки, надіслані йому на підпис, Челишев іноді внутрішньо кривився, але все ж, за своєю звичкою, не вступав у суперечку, підписав статтю.

Учора він побачив цей номер газети на дивані в Онисимова, відвідавши його в лікарні. Негарно вийшло. Пригадується, Онисимов спіймав погляд Челишева, спрямований на газету. Спіймав і відвернувся. Вдав, що не помітив.

Дідько б його взяв, учора в метушні Челишев так і не зумів занотувати до щоденника про те, як бачився з Онисимовим. Обов'язок велить нині це зробити. Треба також занотувати на папері і свої сьогоднішні враження. Покректавши, Василь Данилович дістає зошит, який завжди возить із собою, сідає до столу, береться за ручку-самописку.

50

Скористаймося знову ж таки записами Челишева, який не лінувався правити службу, яку сам собі визначив: довіряти щоденнику свої свідчення про вік, про нову країну, якій він належав.

Увійшовши до знайомої нам палати напівлюкс, Челишев застав Олександра Леонтійовича у вітальні-кабінеті. Лад у кімнаті, за яким завжди пильнував Онисимов, було порушено, мовби тут лаштувалися в дорогу. На стільці й на овальному столику височіли дві валізи з відкритими кришками, вже частково заповнені течками, книгами, одягом.

— Як бачите, лаштуюся, — бадьоро пояснив Онисимов. — Перебираюся до «Щиглів».

Він зустрів гостинною усмішкою зодягненого, як того вимагали правила, в білій халат здорованя академіка. Челишеву, однак, здалося, що хворий на якусь мить пильно до нього придивився, ніби прагнучи щось прочитати, розгадати в його рисах. Можливо, таємницю своєї недуги. Та одразу ж із зеленкуватих очей щезла ця бентежна допитливість. Онисимов знову всміхнувся. Та й на вигляд він був нівроку. Принаймні не такий, яким Челишев готовий був його побачити. Домішок золи в жовтизні обличчя не насторожував. Однак над лівим кутиком рота налилася чорна горошина. Медична сестра, яка супроводжувала Василя Даниловича до палати, попередила: не виказуйте здивування, коли побачите на обличчі шишечки. От ще одна на чолі, при самісінькій межі волосся, так і не пойнятого сивиною. Першої ж миті зустрічі академік запримітив: хворий Онисимов ніскільки не підупав. Щоки, тільки ледь змарнілі, свіжо виголені. Одягнений, мов на службі, в добре випрасувану піджачну пару; не зрадив свого уподобання до темно-сірої, акуратно вив'язаної краватки.

— Радий вас бачити, — вів далі Онисимов. — Можу тепер не тільки телеграфом вас привітати.

Челишев, звісно, пам'ятав: на ювілейному засіданні було оголошено й теплу телеграму Онисимова.

— Дякую, дякую... Справа, слава богу, вже давня.

Скоряючись приятному запрошенню Олександра Леонтійовича, Челишев уместився на дивані. Кинута в куточок диванна подушечка ховалася під купою газет. Аж отоді Василь Данилович зненацька побачив, що поверх неї лежить той самий номер «Известий», де була надрукована його стаття. Знімаючі, він одвів очі, спохмурнів. І раптом знову зустрівся з поглядом Онисимова. Той не-

зворушно дивився вбік, мовби нічого не запримітив. Для Челишева це було знаком, що Онисимов зараз не охочий до деяких тем, уникає якихось істин, мовби застерігаючи себе. Що ж, Василь Данилович теж постарасться анічим не зачепити хворого.

— Мені, Олександр Леонтійовичу, тут уже повідомили щодо вашого переселення. Нівроку вам.

Онисимов майже недбало запитав:

— Ви говорили з лікарем?

— Так, розпитував про вас, — Челишев справді-бо, перш ніж зайти до Онисимова, розшукав бородатого завідуючого відділенням; той скрушно поплямкав: «Неоперабельний». — Розпитав і нині не хвилююся. Ще доволі порошу в порохівниці. Матимете пречудові ліки — свіже повітря. Незчується, як одужаєте.

— Навряд. Недуга затяжна.

— Дарма. Якби й лікарі щодо вашого стану сумнівалися, то, будьте певні, не ризикнули б вас посилати до санаторію. Ця братія ризикувати не любить.

Вмостившись зручніше на дивані, Челишев простягнув довгі ноги. Либонь, ця невимушена поза впадине на Онисимова певніше, ніж заспокійливі балачки. Той і справді знову всміхнувся — щиро, привабливо. І все ж горошина над лівим кутиком рота ледь приховувала цю усмішку.

Дідько б його взяв, тепер Челишеву доведеться зачепити ще одну тему, яку... Яку аж ніяк не можна замовчати.

— Я теж, Олександр Леонтійовичу, лаштуюся в дорогу. Відлітаю завтра до Андріанівки на нараду доменщиків.

— А-а... Повернетесь, тоді детально мені розкажете. Гаразд? А над чим ви самі, Василю Даниловичу, працюєте?

Потай гість дивувався з витримки Онисимова. Такий хворий і так володіє собою. Позбавив і Челишева, й себе тяжкої розмови щодо третьої несподіванки.

— Ет, що моя робота? Засідаю. Двічі, а то й тричі щодня. А втім, що бога гнівити? Не все ж бо дарма тремо штани. Трапляється, заводимося й про речі вартісні. Та от бодай щойно...

Відчуваючи, що вивільняється від утомливої ніяковості — невідгідні теми, здається, позаду, —

Василь Данилович повідомляє: нині заслуховували агломератників. Вони тепер пишуться, мов іменинники: відпрацювали, відлагодили випуск офлюсованого агломерату. Про це авторська група й доповідала сьогодні. Він береться переказувати подробиці й раптом бачить сіруваті маленькі руки Онисимова, який сидить поруч із ним. Одна долоня стискає другу. Челишев пам'ятає — Онисимову це було властиве й раніше, коли він хотів приховати мимовільне тремтіння пальців. Василь Данилович спохоплюється. Ну ж бо й надала йому нечиста сила! Далося ж йому забути, як тяжко пробивалася ця новинка ще за Онисимова.

Ба, отже що можна обговорити: металургійний комбінат на Шексні. Це, звісно, зацікавить Онисимова. Облишивши агломератників, Василь Данилович розповідає, що комісія, призначена Радою Міністрів, відкинула нарешті будь-які сумніви щодо цього комбінату. Хворий пожвавлюється, навіть обличчя мовби свіжіє. Десь зо півроку тому з'явилася стаття, яка стверджувала, що завод на Шексні, розташований подаль від вугілля й руди, завжди буде нерентабельний, і його спорудження, таким чином, помилка. Це звинувачення тяжіло над Онисимовим. Колись він за завданням згори готував питання про розвиток металургії на Близькій Півночі, провів десятки нарад, прискіпливо вивіряв кожен циферку, не раз діставав із столу рахівницю, клацав кісточками, аналізуючи кошториси, баланси, калькуляції. І переконався: будувати економічно доцільно. Й одержав згори: «згода!»

Зараз він із зацікавленням розпитував про перипетії засідання комісії, як формулювалося рішення. Василь Данилович пояснює: суперечку, власне, вирішили самі металурги Шексни. Вони довели на ділі, що можуть працювати без збитків. Домоглися найкращого за всю історію радянської металургії коефіцієнту використання корисного об'єму. Це — завдяки високій культурі праці, не одному якомусь засобові, а завдяки всьому комплексу передової технології. Онисимову приємно це слухати. Культура праці. Технологічна грамотність, чіткість у кожній дрібниці. Саме так він, добре знаючи іноземні заводи, «німець», як жартома охрестив його Серго, саме так

Онисимов роками непохитно вишколював, виховував металургів.

Василь Данилович, одначе, ще раз осікається. Розмова знову занадто наблизилася до небезпечної зони. Не розказувати ж Онисимову, що металурги північного комбінату додали чимало нового до свого комплексу передової техніки, сміливіше, ніж інші, вдалися до способу, який обстоює Головня-молодший.

Несподівано Онисимов вимовляє це ім'я:

— От ще що... В Андріанівці ви, звісно, побачите й Петра Головню. Хай завітав би до мене, коли буде в Москві.

Мовить він це недбало. Так, наче принагідно кинуте запрошення. Але руки, як досі, закайданені пальцями.

— Передам, Олександр Леонтійовичу.

Онисимов бадьоро підхоплюється:

— Сидіть, сидіть, Василю Даниловичу. А я, з вашого дозволу, буду збиратися.

Челишев теж підводиться. Газета з його «Третьою несподіванкою» так і лежить, незаймана, на диванній подушці.

— Мені теж пора збиратися. Піду. А ви, Олександр Леонтійовичу, одужуйте.

— Постараюся. Не забувайте мене. Жду вас у «Щиглях».

Потиснувши кістлявим п'ястком маленьку руку хворого, відчувши її тремтіння, академік полегло злітхнув, виходячи з палати напівлюкс.

51

Зодягнений у темно-синю піжаму, Василь Данилович зосереджено пише за столом у будинку приїжджих. Горішне світло вимкнuto, настільна лампа яскраво освітлює зошит, який рядок за рядком він хапливо заповнює не дуже розбірливим почерком, старечим, без нажимів.

Стукіт у двері відриває Челишева.

— Прощу.

Він дописує фразу, підводить голову, бачить Головню-молодшого.

Петро вже встиг умитися, переодягнутися, пообідати. Він у тому ж хвацькому костюмі з багряною іскоркою, в якому Василь Данилович бачив його в міністерстві. Свіжа блакитна сорочка, святково сяють черевики — у всьому помітна рука дружини. В нещедрому світлі настільної лампи чуб після душу видається темним, рудуватого відтінку майже непомітно. Одну руку Петро тримає поза спиною. І не стримує усмішки:

— Дозвольте, Василю Даниловичу, привітати вас із ювілеєм.

— Ова, я вже ось поки наювілярився. Час би з цим покінчити.

— У мене вітання особливе. Не з порожніми руками до вас прийшов,— з-за спини Петро дістає важкого, в блискотняві барвистого пир'я качура.— Візьміть, Василю Даниловичу.

— Що ви? Навіщо це мені? Отже, все-таки вплювали? Не ждав. Нітрохи не ждав.

— Якраз до речі знадобиться. Ще один приклад до вашої «Третьої несподіванки».

— Ов, це вже четверта.

— Чом би й ні? Ще раз, Василю Даниловичу, подивуємо. І, либонь, не востаннє.

— Чим же? Кажіть, кажіть, якщо вже завели. Що ще вигадали?

— Багато що задумано. Але треба спробувати. Для таких спроб ми на Кураківці вирішили замінити вагранки малими домнами.

Тримаючи, як дістав, ваговитого качура в руці, Петро захоплено викладає свою думку. Вагранка — річ застаріла. Доводиться розплавляти чавун, знову пускати в діло кокс, знову позбавлятися сірки, відділяти шлаки. А чи не краще — малі домни? Будемо виплавляти чавун для ливарного цеху, і водночас ці малі домни стануть базою для різноманітних дослідів? Експериментувати, експериментувати — от чого ждуть винахідники. Право на дослід, на випробування — ми це мусимо проголосити. І, як вимагає марксизм, підкріпити це право матеріально. Такий сенс малих домен. Уже й кошти, Василю Даниловичу, ми на це викроїли.

«Справжній інженер», — раптом спадає на думку Челишеву. І тільки наступної миті постає в пам'яті:

саме так колись-бо і його, молодого Челишева, охрестив Курако. Авжеж, не страшно вже, либонь, зійти, як мовиться, з кола: є спадкоємці. А втім, чом би й ще не пожити? Старий каже:

— Йй-богу, дотягну ще й до четвертої несподіванки.

— Безумовно!

Оцей свій палкий вигук Петро ще підтверджує помахом руки. І враз усміхається, згадавши про мисливську свою здобич:

— Дозвольте, Василю Даниловичу, я цього незапланованого качура десь тут прилаштую.

— Не треба. Навіщо це мені?

— То везіть хоч до Москви. Чи для нас, кураківців, влаштуйте розкішну вечерю.

Петро роззирається, бачить кинуту на диван газету, вкладає на неї качура.

Перед Челишевим мимохіть постає диван, купка газет у лікарняній палаті Онисимова. Без будь-якого зв'язку із сказаним раніше він скрушно мовить:

— Але ж Онисимов... Чували? Без надії. Гине. Вчора був у нього.

Петро мовчки сприймає цю звістку. Василь Данилович веде своєї:

— Просив вам передати, аби завітали до нього, коли будете в Москві.

Петро, як і досі, мовчить. Губи стиснуті. Нервово заграли, заповзялися жовна. Важкі зморшки мовби ще поважчали.

— Треба було б, Петре Опанасовичу, до нього навідатися.

Директор Кураківки знову не відгукнувся.

— Що ж, не стану вам на заваді,— нарешті похмуро кидає він.

Сутулий, широкоплечий, він іде з кімнати.

— Горішок,—про себе буркнув Челишев.

І невдовзі знову береться за перо.

За годину Василь Данилович у капелюсі, в пальті крокує кам'яними сходинками будинку приїжджих під нічне небо Андріанівки, ледь забарвлене мерехтливим багряним переливом. Доменщика-академіка вабить до себе завод.

«ВІРЮ,
ЩО РОМАН ПЕРЕМОЖЕ...»

*До історії роману
Олександра Бека
«Нове призначення»*

Ф Р А Г М Е Н Т И І З Щ О Д Е Н Н И К А

В архіві письменника збереглася оповідь, яку сам Бек не без гіркої іронії назвав «Роман про роман». Це — щоденник 60-х років, який віддзеркалює боротьбу письменника за опублікування роману «Нове призначення», що побачив світ тільки через чотирнадцять літ після його смерті («Знамя». — 1986. — № 10—11).

Гадаємо, фрагменти цього щоденника не залишать байдужими сьогоднішніх читачів. Вони правдиво відображають негативні події в культурному житті тих літ, загальмованому і забюрократиченому. Вони висвітлюють нелегкий шлях Бека-митця. Вони задають нам нелегкий урок, засвідчуючи, наскільки не плідні й наскільки згубні позалітературні вторгнення в літературний процес.

15 жовтня 1964 р.

Отже, роман передано до редакції.

Власне, термін «передано» не зовсім точний. Уранці мені зателефонував Євген Герасимов, завідуючий відділом прози й член редколегії в «Новом мире». Він сказав:

— Я заїду до вас. У вас все напоготові?

— Усе. Можете забрати.

Я мовив це із якимось смутком. Чомусь-бо із смутком, коли річ, із якою протягом багатьох-багатьох днів, що відтак скупчилися в роки, ти зостався зранку наодинці, нарощував, виточував розділ за розділом, річ, яка була твоя, тільки твоя, — і тим паче оця, задумана як твоя Найголовніша книга, чи принаймні перша ланка такої книги, — враз тебе полишає, рушає в плавання, буде жити сама собою, сама себе боронити...

...Можна прибрати на письмовому столі, подерти чернетки, які тут ще скупчилися, якісь останні вставки, що їх я робив, готуючи текст для друкарки.

Трапився аркушик — перелік заголовків для роману... І після всіляких сумнівів назвав своє дитя: «Зіткнення». Затяжке, неблагозвучне слово. Одначе воно привабило мене своєю точністю. Зіткнення — науковий лікарський термін, запроваджений І. П. Павловим. Окрім того, за прямим значенням зіткнення — це сутичка, січа, бойовище.

То що ж, рушай на бойовище, моє «Зіткнення». Щасливої дороги!

Увечері того ж дня

Оце так несподіванка! Вдень віддав рукопис, а зараз почув вражаючу новину: усунено, зміщено Хрущова...

Таку «точку відліку» не забудеш.

26 жовтня 1964 р.

В «Новом мире» роман зустріли добре. Герасимов сказав приблизно так:

— Компліментів підносити не буду. Переб'ємось. Кажучи коротко, ця річ вам вдалася. Ви подали новий характер і через нього характер часу. На цьому скінчу славослів'я. Ваш рукопис передав читати іншим членам редколегії. Будемо його готувати до першого номера, почнемо рік вашим романом.

Я слухав хвилюючись. Тривалий досвід навчив мене цінити skupі слова, лаконічні вердикти, які виголошуються в редакціях. Це не відгуки добрих знайомих, отих, які стараються сказати тобі приємне чи бодай не дуже прикре, а щось певніше, рішучіше: беремо чи не беремо, друкуємо чи не друкуємо...

Із редакції я повертався в доброму гуморі. Роман на конвейері! Тьху, тьху, аби не наврочити.

2 листопада 1964 р.

Дав читати роман друзям і деяким близьким знайомим. Відгуки добрі. Анатолій Рибakov сказав:

— Чудова річ!

Йому не властива упередженість. Людина з характером. Не посоромиться викласти все, що думає про твій твір. Принаймні замкнеться, змовчить, якщо ти не витримуєш критики... Однак визнав мій роман як відмінний. Я порадив.

Днями провів вечір ще в одного свого друга — Миколи Корнійовича Чуковського...

Тепер, сидючи в домашній, у клітинку, куртці, він, вимогливий, вельми й вельми досвідчений професіонал-літератор, який з хлоп'ячих літ жив інтересами літератури, що ними просякнтий був дід його батька Корнія Івановича, висловлював свою думку про моє «Зіткнення».

— Рукопис сенсаційно хороший!— таке було його визначення. Відтак стали розбирати по кісточках...

Безтурботні мандри мого рукопису скінчилися.

От як це сталося.

Рукопис в «Новом мире» взяв Олександр Григорович Дементьєв. Але не знаходив часу прочитати — готував чималу статтю для новорічного першого номера... Однак мені якось вдалося спіймати його по телефону:

— Олександр Григоровичу, ви не забули про мене?

— Прочитаю, прочитаю, любий мій,— басом озвався він, по-вользьки налягаючи на «о».

Коли я чую це дементьєвське низьке рокітливе «о», іноді кортить назвати його «отець диякон», теж із волзьким оканням...

Так от, у домовлений час чекаю Дементьєва на другому поверсі редакції...

Нарешті в дверях, які ведуть сюди зі сходового майданчика, постає Дементьєв — височенний, дебелий, у пальті, в капелюсі, з величезним портфелем у чималій білій руці. При зустрічі він мені, як правило, усміхається, жартує. Зараз чомусь не усмінувся. Тінь похмурості лежить на його видовженому, з круглим носом, обличчі. Повсякчасний рум'янець, як мені здалося, перекинувся й на скроні. Гадаю: звалилися, мабуть, якісь неприємності, за щось там нагоріло.

Він попрямував до порожнього кабінету Твардовського: його все ще немає в Москві. Туди стали збиратися члени редколегії, вони ж і «тяглові коники» журналу...

На якийсь час запала мовчанка.

— Сідайте.

Відтак запитав:

— Що ви нам дали?

— Як що? Роман.

— Кого в ньому вивели?

— Себто, що значить — кого?

— Це, любий мій, — знову загуркотіли його дияконські «о», — значить от що. Вдова Тевосяна подала заяву, що у вас виведено її покійного чоловіка...

— Олександр Григоровичу, але ж мій герой зовсім не Тевосян. Було б смішно, аби я вам став розтлумачувати, що таке художній образ.

Але Дементьєв уже, як мовиться, завівся і мене майже не слухав...

Зібравшись із думками, я став сперечатися. Вдався в теорію. Звідки ж нам брати свої сюжети і своїх героїв, як не з дійсності? Вивчення життя. Що це — пусті слова? Я без цього письменництва не уявляю. А класики? От вам Тургенєв. Ми ж то знаємо

прототипів Рудіна, Базарова, багатьох інших тургенєвських героїв. І разом із тим Рудін усе ж таки не Бакунін. Якщо письменникові вдалося створити характер, твір мистецтва, прототипи, хоч звідки б він їх узяв, перевтілені, переінакшені.

Звичайно, Дементьєв обривав, доводив своє, але далі-далі та й став слухати уважніше. Раз чи двічі промайнула притаманна йому мудра усмішка. Я ще і так і сяк спростовував звинувачення вдови.

— Повторюю, Олександрє Григоровичу, мій Онисимов це не Тевосян.

— Не знаю. Не читав.

— То прочитайте. Відтак і судіть.

— Ні, любий, заберіть свій рукопис додому. Обмізкуйте. Потім, либонь, вважатимете за краще попрацювати. А поки що от вам аркуш паперу. Запишіть по пунктах, що саме викликало протест вдови...

— Олександрє Григоровичу,— знову заволав я,— у мене ж художній твір! До чого тут вдова Тевосяна?

— Було б не зле одержати від вас пояснення...

Дементьєв дістав із портфеля мою блакитну, кольору надії, грубеньку течку. Всі її шнурочки були щонайакуратніше зав'язані.

— Візьміть. Вдома над нею помізкуйте...

Тримаючи течку, я вийшов із кабінету.

21 листопада 1964 р.

Вдома перечитав статтю Томаса Манна («Більше і я»)...

«Як митець ти підлягаєш демону, котрий змушує тебе... всотувати кожну подробицю, характерну щодо літератури, типову за своєю значимістю, ту, яка відкриває перспективи, передає расові й соціальні ознаки, подробицю, яку ти нещадно запам'ятовуєш, мовби ти відчужуєшся від будь-якого людського ставлення до побаченого,— все це відбивається у твоєму «творі». Припустимо тепер, що у зв'язку із цим твором постає питання про портрет, про мистецьке перевтілення близької дійсності, і тут ми чуємо скаргу: «Так от якими він побачив нас?..» Будь ласка, замовкніть!»

У подальших записках Бек розповідає про вдову Тевосяна — О. А. Хвалебнову, яка на початку 40-х років працювала в Спілці письменників секретарем партійної організації. «Безпартійний, я майже не стикався із цією жінкою яка знову з'явилася на нашому обрії. Не зав'язалося навіть побіжного знайомства. Все ж на деяких зібраннях я, звичайно, бачив її. Ймовірно, дове-

лося чути і якісь її виступи щодо завдань літератури тощо... Залишилося лиш якесь нечітке враження: ставна жінка-керівниця. І нічого прикметного, оригінального. Авжеж, я не міг завбачити, що через багато літ раптом постане ця нинішня сутичка, а то пильніше придивився б до секретаря письменницької парт-організації...»

Письменник пригадує далі: «Так, це було, як нині відновлюю в пам'яті, очевидно, 1960 чи 1961 року. На той час я вже енергійно з'ясовував історію, яка мене зацікавила, чи, точніше, надихнула, і яка могла б скласти — такий був мій задум — основу захоплюючого багатопігурного роману... Серед прототипів, які поступово визначалися, певне місце посідав і Тевосян, тоді вже покійний... Одного разу ввечері — 1960 чи 1961 року — я зателефонував до Ольги Олександрівни...»

Бек розповів О. Хвалебновій про свій задум змалювати героя — вигадану особу, але того ж типу, що й Тевосян. Письменник попрохав свою телефонну співбесідницю згодитися на зустріч: йому бракувало живих і теплих барв для створення цієї постаті. Ольга Олександрівна, помовчавши, твердо й категорично відмовилася зустрічатися з Беком.

«Що ж, довелося писати свій роман, не перейнявши жодних барв, аніякого сприяння від Хвалебної. Прикметні штришки, необхідні для змалювання Онисимова, я відшукував іншими шляхами. І, звісно, черпав із власної уяви.

І от річ готова. Від Тевосяна я далеко відійшов. Тепер мені й на думку не спадало звернутися до його вдови. Але ж вона була напоготові».

Рукопис, який ходив по знайомих Бека, без його відома потрапив до Хвалебної, яка негайно ж написала заяву до вищих інстанцій. Цього листа й було передано до «Нового мира». В останніх числах листопада 1964 року О. Бек працює над рукописом, про що занотовує в щоденнику: «Уважно переглядаю свій рукопис. Дещо підправляю, викреслюю збіги, які могли б дати нагоду вишукувати в Онисимові Тевосяна». Він також складає «Довідку для редакції», де розтлумачує різницю між прототипом і героєм. У щоденнику читаємо: «Ху-у, як не хочеться ув'язуватися в війну заяв і довідок. Справа не для мене. Більше аніяких пояснень не творитиму». Письменник і не підозрював, скільки заяв, довідок, записок, листів і телеграм доведеться ще йому скласти, марно відстоюючи свою заповітну книгу.

28 січня 1965 року. Малесєвка.

Позавчора знову їздив до Москви, побував у Симонова. Просиділи півтори години в його домашньому кабінеті, ґрунтовно поговорили... Сказав: «Дуже цікава річ»...

Йому сподобалося, як виписано Сталіна, постать Онисимова теж вважав за вдалу, значущу.

— Академік теж переконливий. Віриш, був такий.

Мені запам'яталося, що тут він, маючи на увазі мого академіка (Челишева), додав:

— Можна ж було і в найкрутіші часи сказати Сталіну: ні!

Либонь, в інтонації промайнуло щось особисте. Адже сам Симонов, наскільки знаю, жодного разу не зміг так вчинити. І згодом осудив себе за це. Очевидно, досі в ньому триває ця душевна робота, формується ставлення до Сталіна...

6 липня 1965 року рукопис, прочитаний і схвалений Твардовським, було подано «Новим миром» до складання (від назви «Зіткнення» — за наполяганням Твардовського — відмовилися як від неблагозвучної). Бек пише: «Мов камінь із душі скотився, таке вдовolenня. Річ на складанні». Одначе вже 31 липня 1965 року письменник одержує листа з «Нового мира»:

«Шановний Олександрє Альфредовичу!

На шляху до опублікування роману постали труднощі. Із вищестоящих інстанцій нам переслали другого листа О. Хвалєбнової, в якому вона протестує вже проти нового варіанту роману (він їй із якихось джерел відомий). Це змушує нас відкласти друквання роману...»

Численні сторінки щоденника сповнені глибокими переживаннями письменника, приголомшеного й ображеного бюрократичним тиском «вищих інстанцій» на його літературне дитя. Окрім вдови Тевосяна, яка повідомила Голові Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіну (вони були близькі знайомі) про те, що роман Бека «сповнений страхітливої брехні», проти публікації роману виступила «група металургів», енергійно повторивши ті ж звинувачення. Звинувачення полягали в тому, що, по-перше, «в образі Онисимова виведено Тевосяна», і в тому, по-друге, що «роман Бека — наклеп на узагальнений образ керівника-комуніста». Зверніть увагу, наскільки алогічні претензії. Якщо в образі Тевосяна «виведено» Тевосяна, то чому наклепницький образ керівника-комуніста «узагальнений»?

Останні літа Олександра Бека стали трагічною смугою його життя, ходінням по муках — він просить припинити цькування його роману. До «Нового мира» надходить відгук академіка-

металурга, Героя Соціалістичної Праці А. І. Целикова, який пише про «Нове призначення» як про роман унікальний, побудований на міцній реальній основі. Долю книги обговорює бюро творчого об'єднання прозаїків Москви: відомі письменники захоплюються новою роботою Бека й висловлюють занепокоєння у зв'язку із затримкою її публікації. Копії стенограми було розіслано до Комітету в справах преси і до секретаріату Спілки письменників СРСР. У відповідь прозвучала вражаюча формула, запропонована одним із поважних чиновників того часу: «Хто вам сказав, що роман Бека заборонено? Цей роман ніколи й ніхто не забороняв. Він тільки недозволений».

1966 року письменник зважується апелювати до Брежнєва, оголошує, що голодує. У Спілці письменників і в ЦК Бека заспокоювали, обіцяли зрушити справу в мертвій точці. Однак О. Хвалебнова організувала нові заяви за найнепохитнішими підписами. Спроби «Нового мира» подати роман до складання зривалися знову й знову.

1967 і 1968 року відчуття глухоти часу і безнадії наростає в щоденниках Бека, в його «Романі про роман».

На початку 1969 року Беку повертають верстку з «Нового мира», яку він давав читати М. Алексєєву, головному редактору журналу «Москва», з доданим листом:

«Шановний Олександрє Альфредовичу!

Дуже уважно прочитав Ваш роман «Нове призначення». Що й казати, написаний він рукою міцною і вправною. Основна ж концепція його нам видається рішуче неприйнятною.

Сутність роману: всі, хто працював зі Сталіним і вірив у нього, історично приречені, всі вони мовби хворі на невиліковну недугу. Думка ця втілена в образі Онисимова.

І навпаки, ті, хто перебував подалі від вождя чи внутрішньо сумнівався, містять у собі майбутнє країни (Челишев, Головня-молодший).

Чи ж можна погодитися з такою філософією? Чи не ображаєте Ви ті тисячі й мільйони своїх співгромадян, людей чесних, які здолали фашизм і нині посідають важливі державні, партійні і народногосподарські пости? Адже Сталіну безмірно вірили і ті, кому нині за сорок,— а це основна маса нинішніх керівників усіх ланок.

Як нам здається, Ви йшли не від життя, а від заздалегідь вигаданої Вами схеми.

Якщо матимете час і бажання, я б охоче поговорив із Вами про рукопис детальніше.

З глибокою повагою до Вашого таланту М. Алексєєв».

От щоденниковий коментар Бека до листа Алексеєва: «Його лист (про Сталіна, на захист Сталіна) — останній мазок у всій картині. Він розкрив те, що якимось ще трималося в таємниці. От як зараз зважуються писати. На цьому, гадаю, можна поставити крапку в цьому «Романі про роман». Саме життя її поставило...»

У лютому 1969 року О. Т. Твардовського усунули з посади головного редактора журналу «Новый мир». Бек гостро сприймає цю людську й літературно-громадську драму, детально занотує в щоденнику те, як вони, група письменників-новоміровців, намагалися стримати розгін редакції. От фрагмент запису від 12 лютого:

«Стало відомо: до редакції прийшов Трифонович. Приїхав Рибakov. Сидимо, як на поминках. Мовби десь у сусідній кімнаті лежить небіжчик...

Відчуття цілковитої безпорадності, безсилля...

Що ж, пора розходитися по домівках. От і скінчився «Новый мир».

1971 року роман Бека, який так і не вийшов на Батьківщині письменника, було опубліковано за кордоном. Те, що «Нове призначення» не дійшло до радянського читача природним і своєчасним шляхом, було для письменника трагедією, якої він не пережив. І все ж оптимістична нота не один раз лунає в щоденнику: «Вірю, що роман переможе».

Роман переміг. Він вийшов у нашій країні, яку беззавітно любив Олександр Бек, викликав величезний інтерес широкої аудиторії, заново привернув увагу критики до творчого методу письменника. Роман переміг. «Та все ж бо, все ж бо, все ж бо...» (За висловом Твардовського).

*Публікація і підготовка тексту
ТЕТЯНИ БЕК*

Литературно-художественное издание

БЕК Александр Альфредович
НОВОЕ НАЗНАЧЕНИЕ

Роман

Перевел с русского
Дрозд Николай Тимофеевич

Киев,
издательство художественной литературы «Дніпро»

На украинском языке

Художне оформлення *В. М. Флакса*
Художній редактор *В. С. Войтович*
Технічний редактор *П. Д. Цуркан*
Коректор *О. С. Зінченко*

ИБ № 4831

Здано до складання 11.01.90. Підписано до друку 29.05.90.
Формат 84 × 108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.
Гарнітура шкільна. Друк високий.
Умовн. друк. арк. 11,76. Умовн. фарбовідб. 12,18. Обл.-вид. арк. 11,94.
Тираж 65 000 пр. Зам. № 28. Ціна 70 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Бек О. А.

Б 42 Нове призначення: Роман / Пер. з рос.
М. Дрозд.— К.: Дніпро, 1990.— 223 с.
ISBN 5-308-00826-4

Нелегкий був шлях до читачів роману відомого російського радянського письменника (1903—1972). Написаний за років «хрущовської відлиги», він побачив світ лише в наш час.

В основу твору покладено документальний матеріал радянської дійсності 30—50-х років. Головний герой роману — високопоставлений керівник промисловості, людина з важкою, складною долею, породження й жертва своєї епохи.

Б 4702010201—134 Бз 35.16.89
М205(04)—90

ББК 84Р7

